

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

14

1976

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 14

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Л Ь В І В — 1976

У збірнику вміщено матеріали, присвячені 100-річчю Квітневого повстання в Болгарії, досліджується ряд питань з історії Болгарії, Польщі, Югославії в епоху середньовіччя, новий і новітній час.

Збірник призначений для науковців, викладачів та студентів вузів, учителів, усіх, хто цікавиться історією слов'янських народів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

доц. *В. П. Чорній* (відповідальний редактор), проф. *О. С. Бейліс*, доц. *І. І. Белякевич* (заступник відповідального редактора), канд філолог. наук *Ю. Л. Булаховська*, проф. *І. В. Ганевич*, проф. *І. М. Гранчак*, доц. *О. І. Грибовська* (відповідальний секретар), докт. іст. наук *А. Ф. Кізченко*, *І. М. Лозинський*, проф. *С. І. Сидельніков*, докт. іст. наук *І. М. Теодорович*, доц. *К. К. Трофимович* (заступник відповідального редактора), проф. *П. П. Чучка*.

Адреса редакційної колегії:

290000, Львів, Університетська, 1, кафедра слов'янської філології

НА ШЛЯХАХ СПІВРОБІТНИЦТВА

Б. П. КРАЧКОВСЬКИЙ

РОЗВИТОК БРАТНІХ ЗВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ТА ПНР, НРБ, ЧССР (1966—1975 рр.)

Комуністична партія завжди приділяє неослабну увагу всебічному зміцненню і вдосконаленню співробітництва з країнами соціалістичної співдружності. «У відносинах з країнами соціалізму, — зазначив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету XXV з'їздові, — КПРС твердо додержується випробуваного правила: вести справи в дусі справжньої рівноправності і заінтересованості в успіхах один одного, виробляти рішення, пам'ятаючи не тільки про національні, а й інтернаціональні інтереси. Які б проблеми не виникали, їх, за нашим переконанням, треба розв'язувати в дусі зміцнення дружби, єдності і співробітництва» [2, с. 8].

Братне співробітництво здійснюється в усіх галузях соціалістичної економіки і суспільного життя. Важливу роль воно відіграє в сільськогосподарському виробництві, від рівня і розвитку якого залежить зміцнення соціалістичної економіки і підвищення матеріального добробуту трудящих, оскільки, як підкреслював К. Маркс, «виробництво продуктів харчування є найвищою умовою життя безпосередніх виробників і будь-якого виробництва взагалі» [1, т. 25, ч. II, с. 170].

Великі перспективи економічного співробітництва намітила XXV сесія (1971 р.) РЕВ, яка прийняла Комплексну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і економічної інтеграції країн, що входять до Ради Економічної Взаємодопомоги [7]. В ній визначено основні напрями і завдання співробітництва у сільському господарстві, накреслено ряд організаційних і економічних заходів. «Здійснення цієї програми, — говорив О. М. Косигін на зустрічі з виборцями Фрунзенського округу Москви (червень 1975 р.), — позитивно відбилося на розвитку національних господарств її учасників і зміцненні економічної бази соціалістичної співдружності в цілому» [6].

В організації співробітництва у галузі сільського господарства важливе місце відводиться Постійній комісії РЕВ по сільському господарству, Міжнародному центру інформації по сільському і лісовому господарству «Інтерінформсільгоспцентр», Міжнародному об'єднанню «Агромаш», а також «Міжнародному сільськогосподарському журналу», який видається у країнах — членах РЕВ.

Співробітництво охоплює різні сторони сільськогосподарського виробництва. У рамках РЕВ його учасники планують виробництво сільськогосподарської техніки, здійснюють взаємовигідні поставки мінеральних добрив, обмінюються сортовим насінням, племінною худобою, передовим досвідом вирощування зернових і технічних культур [16, с. 279], а також інформацією про свої дослідження з метою уникнення їх дублювання. Цьому значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 жовтня 1968 р., яка зобов'язала сільськогосподарські наукові заклади «поліпшити роботу по науково-технічному співробітництву із зарубіжними країнами, звернувши особливу увагу на вивчення перспективних напрямів у сільськогосподарській науці і нових методів досліджень» [20, с. 302].

Повна інформація про найновіші досягнення, взаємообміни передовою технікою і прогресивною технологією, а також введення сільського господарства на інтенсивний шлях розвитку, що здійснюється відповідно до Комплексної програми, забезпечують постійне зростання обсягу його валової продукції. Так, у НРБ з 1950 по 1973 рік обсяг валової продукції підвищився в 2,73 раза; ПНР — 1,91 раза; СРСР — 2,48 раза і в ЧСР — в 1,59 раза [21, с. 27, 29, 31, 32, 34], в той час коли в капіталістичних країнах — лише в 1,5 раза [11, с. 127]. Таких успіхів досягнуто завдяки економічній інтеграції сільськогосподарського виробництва, пов'язаній з високим рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Сучасне сільськогосподарське виробництво країн — членів РЕВ — високорозвинута галузь народного господарства. Питома вага соціалістичного сектора у валовій продукції сільського господарства на кінець 1973 р. становила 96,7%, за винятком ПНР (16,9%) [підраховано за: 21, с. 44]. Але й у Польщі одноосібне дрібнотоварне виробництво підпорядковане потребам розвитку соціалістичної економіки. В листопаді 1975 р. «Комсомольская правда» писала, що в «умовах народної соціалістичної держави й індивідуальний селянин-одноосібник особливого роду. Система контрактації, постачання і збуту, широка сітка державних машинних станцій, врешті, сілгоспгуртки, які охоплюють понад 80% сіл, — все це надійно вводить селянина в систему планової економіки» [8; 10, с. 12—13].

Велику роль у розвитку соціалістичного сектора і в піднесенні його рівня відіграють державні сільськогосподарські підприємства — держгоспи. (В НРБ, ЧСР вони називаються державними господарствами, в ПНР — державними сільськими господарствами, в СРСР — радгоспами). Створені за прикладом Радянського Союзу, держгоспи країн соціалістичної співдружності є зразком продуктивного ведення сільськогосподарського виробництва. Вони спеціалізуються на вирощуванні і постачанні посівного матеріалу господарствам, розведенні племінної худоби, пропагують виску культуру господарювання. Їх питома вага у соціалістичному секторі ПНР на кінець 1970 р.

становила 14,0% площі сільськогосподарських угідь, ЧССР — 20,2%. Вони займають значну частку і в реалізації продукції державі. Так, на долю держгоспів ПНР у 1970 р. припадало 39,1% всіх поставок пшениці, НРБ — 20,6%, ЧССР — 17,0% [17, с. 31—35].

З кожним роком зростає оснащення цих підприємств, збільшується поголів'я худоби (див. таблицю). [Розраховано за: 21, с. 224—239].

Кількість і середні розміри держгоспів СРСР, ПНР, НРБ, ЧССР на кінець 1972 р.

Країни	Кількість держгоспів	Припадає в середньому на один держгосп					
		Посівної площі, га	Тракторів(у перерахунку на 15- [*] сильні),шт.	ВРХ,голів	Корів	Свиней	Овець
НРБ	148	2905	74	1304	495	956	7993
ПНР	4941	425	20	380	111	255	101,5
СРСР	5747	6120	54	1995	708	1142	3556
ЧССР	305	3318	163	2949	1216	2826	432

* У СРСР середня кількість тракторів, що припадає на один держгосп, обчислюється у фізичних одиницях.

Як видно з таблиці, у більшості країн держгоспи — це великі сільськогосподарські підприємства, оснащені потужною технікою і механізмами, які забезпечують максимум продукції при мінімальних затратах праці і коштів.

Організаційно-господарське зміцнення держгоспів зумовлює високі темпи зростання продуктивності праці. У 1971 р. по відношенню до рівня 1960 р. індекс продуктивності праці в розрахунку на одного сільськогосподарського робітника держгоспів в Болгарії становив 122, в Польщі — 219 і ЧССР — 135.

Зростанню економіки державних сільськогосподарських підприємств сприяє соціалістична економічна інтеграція, багатий досвід радгоспного будівництва в СРСР. Значний вклад у розвиток зовнішніх економічних зв'язків Радянського Союзу, поряд з іншими союзними республіками, вносить Українська РСР. Діяльність Комуністичної партії України спрямована на дальше розширення співробітництва між областями, округами, воєводствами соціалістичних країн. Братерські зв'язки з'єднують, наприклад, Волинську область із Люблінським воєводством ПНР, Закарпатську — з Східнословачьким краєм ЧССР, Одеську — з Варненським округом НРБ, Київську — з Краківським воєводством ПНР, Ровенську — з Видинським округом НРБ. Ці зв'язки є відображення стосунків, які базуються на принципах соціалістичного інтернаціоналізму.

Соціалістична співдружність охоплює різноманітні форми і методи міждержавних взаємовідносин. Однією з важливих форм співробітництва є зв'язки державних сільськогосподарських підприємств країн соціалістичної співдружності. З 1960 р. Ужгородський винсадрадгосп Закарпатської області підтримує тісні зв'язки з Собранським держгоспом Східнословачького краю ЧССР. Братні зв'язки все більше набувають характеру постійного співробітництва, соціалістичного змагання і взаємодопомоги. Дружні колективи обмінюються досвідом ведення господарств, кращими сортами сільськогосподарських культур. Привезений від словацьких хліборобів овес Чеський жовтий щорічно дає високі врожаї на Закарпатті. Водночас собранські землероби успішно вирощують у себе високоврожайний радянський сорт пшениці Миронівська-808 [4, ф. 11, оп. 1, спр. 23, арк. 5].

Постійні контакти трудівників братніх країн сприяють зростанню ефективності суспільного виробництва. Так, освоївши досвід виробничих колективів Полтавської області по здійсненню комплексної механізації при вирощуванні сільськогосподарських культур, держгоспи Великотирновського округу НРБ забезпечили 80% виробництва соняшнику, 95% — пшениці і 75% — кукурудзи.

Завдяки допомозі польських друзів значно підвищилась культура землеробства Золотоноської птахофабрики і дослідної сільськогосподарської станції Черкаської області. У 1966 р. тут з кожного гектара зібрано по 500 ц коренеплодів, по 550—600 ц зеленої маси кормової капусти. Переїнявши у польських землеробів із Жешувського воєводства цінний досвід вирощування картоплі, працівники Львівщини створили у себе спеціалізований район по насінництву картоплі, постійно оновлюють сорти, ввозячи насіння з північних районів Білорусії та Прибалтійських республік [14, ф. 1, оп. 257, спр. 150, арк. 120].

На основі узагальнення югославського методу інтенсивного ведення садівництва в 1967 р. на Україні закладено пальметні сади площею близько 9 тис. га. З метою популяризації його у колгоспах і радгоспах республіки випущено плакати і брошури загальним тиражем 18 тис. примірників [14, ф. 1, оп. 257, спр. 151, арк. 40].

Справжньою школою передового досвіду став радгосп «Київська овочева фабрика» — високорозвинуте господарство по виробництву овочів гідропонним методом. На постійно діючому семінарі, який працював на сільськогосподарському підприємстві, в окремі роки навчалось по 300 і більше чоловік з Болгарії, Чехословаччини та інших країн соціалістичної співдружності. За типом радгоспу в Софії, Варшаві, Будапешті, Ерфурті збудовано аналогічні господарства.

У 1967 р. радгосп «Київська овочева фабрика» подарував болгарським овочівникам автоматичну установку для живлення

рослин гідропонним способом. В той же час йому було передано цінний проект блочної теплиці.

Широко відомі спеціалістам парфюмерної промисловості соціалістичних країн високі якості ефірних масел, вироблених Алуштинським радгоспом-заводом Кримської області. Останнім часом господарство виступає як постачальник не тільки ароматної сировини, але й кінцевої продукції, яка користується великим попитом.

Трудящі Радянського Союзу не тільки обмінюються з друзями виробничим досвідом, передовою технологією, але й подають їм практичну допомогу. У серпні 1969 р. 60 механізаторів Закарпаття за п'ять днів зібрали понад 1100 га зернових і намолотили 32 тис. ц зерна на полях Міхаловецького округу Східнославацького краю (ЧССР). Комбайнери В. Жганіч і Й. Баран із радгоспу «Боринець», І. Лецо та С. Югас із колгоспу «Прикордонник» за два з половиною дні двома комбайнами з площі 51 га зібрали 2100 ц пшениці. Характерно, що врожай по 40 ц з гектара дав радянський сорт Миронівська-808 [3, 7. VIII. 1969]. Виступаючи на мітингу, присвяченому Дню Перемоги і 27-й річниці визволення Чехословаччини Радянською Армією, перший секретар крайкому Східнославацького краю КПС Ян Пірча сказав, що допомога, яку вони з 1969 р. щорічно отримують «від закарпатських комбайнерів все більше поглиблює наші відносини», що вони «надалі робитимуть усе, щоб розквітало співробітництво трудящих» [3, 9. V. 1972].

Братерське співробітництво між народами країн соціалістичної співдружності породило і нову форму соціалістичного змагання. Так, трудящі Чехословаччини виступили у трудовий похід за зарювання звання Колективу чехословацько-радянської дружби. На початок травня 1972 р. вісім сільськогосподарських кооперативів Східнославацького краю носили це почесне ім'я [3, 7. V. 1972].

Свідченням неугасимої дружби і братерського взаєморозуміння були спільні комуністичні суботники. Протягом останніх років у Полтавській області у соціалістичному змаганні брало участь 30 колгоспів і радгоспів, в Одеській — 28. Змагались сільські трудівники України з трудящими братніх країн і в інших областях.

Творчою працею в 1973 р. відзначили комуністичний суботник колективи Ужгородського винсадрадгоспу і Міхаловецького держгоспу ЧССР, між якими широко розгорнулося соціалістичне змагання. По-ударному працювали словацькі трактористи М. Слівка, М. Корнуц, П. Федор, Я. Горват та українські — П. Славич, Й. Зозулич та ін. Після закінчення робіт за одностайним рішенням робітників зароблені кошти передано у фонд п'ятирічки [3, 22. IV. 1973].

Важливу роль у зміцненні зв'язків і співробітництва відіграли обміни делегаціями, до складу яких входили партійні і державні керівники, спеціалісти сільськогосподарського вироб-

ництва, передовики державних і кооперативних підприємств. Партійні і радянські органи склали спільні плани обміну делегаціями, відповідно до яких Мукачівська районна партійна організація Закарпатської області і Рожнявський окружком Компартії Словаччини обмінялись делегаціями спеціалістів сільського господарства. У травні 1969 р. делегація партійних працівників Східнословачького краю вивчала досвід роботи партійної організації Закарпатської області по керівництву сільським господарством. Зокрема, вона відвідала Ужгородський винсадрадгосп, директор якого В. О. Архипенко ознайомив словацьких гостей з досвідом вирощування зернових культур та винограду, відгодівлі великої рогатої худоби і створення міцної кормової бази [13, ф. 9, оп. 14, спр. 4, арк. 124].

У вересні 1966 р. Україну відвідала делегація спеціалістів Міністерства сільського господарства НРБ, яка вивчала систему управління радгоспами, доцільності і ролі трестів. Зокрема, вони побували у Бориспільському тресті радгоспів Київської області, де ознайомились із радгоспами «Люберецький», в Донецькій області — «Берестовський», «Тепличний», у Ворошиловградській — «Слав'яносербський» і «Новоанновський». Особливий інтерес делегації викликав рівень механізації радгоспу «Тепличний».

Перебуваючи у 1975 р. у Городницькому держгоспі (ПНР), делегація спеціалістів сільського господарства Волинської області перейняла досвід вирощування овочів і квітів у тепличних умовах, від реалізації яких комбінат отримує щорічно 26—33 млн. злотих прибутку [18, 29—30. XI 1975]. «Різнобічне радянсько-польське співробітництво, — підкреслив у своєму виступі на VII з'їзді ПОРП Л. І. Брежнев, — давно вже стало важливим фактором просування вперед обох країн. Від п'ятирічки до п'ятирічки примножуються його результати, розширюється поле дії. Дедалі ширшим і плодотворнішим стає обмін досвідом соціалістичного і комуністичного будівництва. Бурхливо зростають зв'язки між партійними і громадськими організаціями, відомствами, виробничими колективами. Все це веде до дальшого згуртування наших народів, зміцнює у мільйонів і мільйонів поляків і радянських людей почуття справжньої товаришності і братерства, взаємної кровної заінтересованості в успіхах один одного» [19, 16. XII. 1975].

Для повнішого ознайомлення з трудовими досягненнями організувалися виставки техніки і сільськогосподарських культур, цикли лекцій, семінарів та вечорів інтернаціональної дружби. На одному з таких вечорів у 1969 р. відбулася зустріч робітників радгоспу «Крукенський» Львівської області з представниками Жешувського воеводства (ПНР) [15, ф. 5013, оп. 27, спр. 2, арк. 10]. У Волинській області лише за 1968 р. для робітників, службовців, колгоспників і працівників радгоспів прочитано 695 лекцій і доповідей про ПНР, проведено понад

200 вечорів радянсько-польської дружби [14, ф. 1, оп. 257, спр. 150, арк. 13—14].

Багато почерпнули для себе болгарські спеціалісти, відвідавши в 1969 р. ряд радгоспів республіки, Виставку передового досвіду в народному господарстві УРСР, ознайомившись із питаннями управління радгоспами і організації суспільного виробництва. В цьому ж році працівники Міністерства радгоспів УРСР і трестів радгоспів побували в Чехословаччині, де вивчали методи виробництва, реалізації і переробки овочів.

Поширилась у досліджуваний період і така форма зв'язків, як дружнє листування виробничих колективів. У 1968 р. листовно обмінювались досвідом роботи близько 300 виробничих колективів Волинської області Люблінського воеводства (ПНР) [14, ф. 1, оп. 257, спр. 150, арк. 13].

Яскраву сторінку в літопис співробітництва вписали зустрічі, в яких брали участь партійні і радянські керівники, колгоспники і робітники прикордонних держгоспів. У п'яти зустрічах, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, взяли участь понад 10 тис. трудящих прикордонних районів Львівської області і Жешувського воеводства (ПНР), а протягом 1967—1968 рр. на радянсько-польському кордоні відбулося 18 свят Львівської і Волинської областей та Жешувського і Люблінського воеводств, на яких були присутні близько 200 тис. чоловік [22, с. 49—50; 9, с. 43].

Таким чином, на прикладі дружніх зв'язків держгоспів УРСР і країн братньої співдружності підтверджується, що співробітництво у сільськогосподарському виробництві сприяє виробленню колективного досвіду, який допомагає будівникам соціалізму успішно виконувати народногосподарські плани.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. К., Політвидав України, 1958—1968.
2. Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії у галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., Політвидав України, 1976.
3. «Закарпатська правда», 1969—1975.
4. Закарпатський об'єднаний архів облпрофради.
5. Идея пролетарского интернационализма — источник дружбы и сотрудничества социалистических стран. Материалы межвузовской научной конференции (июнь 1971). Ужгород, «Карпаты», 1972.
6. «Известия», 1975.
7. Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., Политиздат, 1972.
8. «Комсомольская правда», 1975.
9. Лісевич І. Т. Дружбі нашій жити у віках. К., «Знання», 1970.
10. «Международный сельскохозяйственный журнал», 1974, № 4.
11. Мещеряков В., Поклад Б., Шевченко Э. СЭВ: принципы, проблемы, перспективы. М., Политиздат, 1975.
12. Міцніє братія співдружність. К., Політвидав України, 1970.
13. Партархів Закарпатського обкому Компартії України.

14. Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України.
15. Партархів Львівського обкому Компартії України.
16. Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе. Материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции, посвященной десятилетию мартовского Пленума ЦК КПСС (24—26 марта 1975 г.). В 2-х т. М., Политгиздат, 1975.
17. Проблемы развития сельского хозяйства социалистических стран Европы. М., «Наука», 1973.
18. «Радянська Волинь», 1975.
19. «Радянська Україна», 1975.
20. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965—1974 гг.). М., «Колос», 1975.
21. Статистический ежегодник стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи. М., «Статистика», 1974.
22. Творчість в ідеологічній роботі. К., Політвидав України, 1968.

Б. П. КРАЧКОВСКИЙ

**РАЗВИТИЕ БРАТСКИХ СВЯЗЕЙ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ УКРАИНСКОЙ ССР
И ПНР, НРБ, ЧССР
(1966—1975 гг.)**

Резюме

В соответствии с положениями Комплексной программы дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития экономической интеграции стран — членов Совета Экономической Взаимопомощи неуклонно расширяется экономическое сотрудничество стран социалистического сотрудничества, обогащаясь новыми формами и содержанием. На конкретных примерах связей государственных сельскохозяйственных предприятий автор показывает, как сотрудничество способствует выработке коллективного опыта хозяйствования, содействует развитию экономики социалистических стран и укреплению экономической базы социалистического сотрудничества в целом.

В. П. КОЛЕСНИК

**СПІВРОБІТНИЦТВО НАВЧАЛЬНИХ
І НАУКОВИХ ЗАКЛАДІВ
ПРИКОРДОННИХ ОБЛАСТЕЙ СРСР
І ВОЄВОДСТВ ПНР (1956—1975 рр.)**

Проблема прикордонного співробітництва Радянсько-го Союзу і Польської Народної Республіки частково висвітлена в роботах радянських істориків. Про неї писали І. Ф. Євсєєв [4], Ю. І. Жюґжда [5], П. М. Калениченко [8], В. С. Толстой [28] та ін. Цієї проблеми торкалися також польські дослідники Е. Басінський [34], Е. Орловська [15], Я. Пташек [24].

В основу повідомлення покладені архівні джерела, радянські і польські документи, періодичні видання і праці, в яких частково висвітлюється дана тема.

Всебічне радянсько-польське співробітництво за три минулих десятиріччя викликало до життя багато нових масових, ефективних і перспективних форм. Одна з них — прикордонний обмін між областями Радянського Союзу і воєводствами Польської Народної Республіки, що охоплює нині всі сторони політичного, економічного і культурного життя.

Кордон між СРСР і ПНР, довжиною майже півтори тисячі кілометрів, справедливо називають кордоном дружби. Тісне співробітництво налагодили між собою на Україні — Львівська і Волинська області з Жешувським і Люблінським воєводствами, в Білорусії — Гродненська і Брестська області з Бялистоцьким і Люблінським воєводствами, ряд прикордонних районів Литви з повітами Бялистоцького воєводства, в РРФСР — Калінінградська область з Ольштинським воєводством.

Різноманітним і корисним уже тепер, а ще більш перспективним у майбутньому є співробітництво прикордонних областей і воєводств у галузі вищої школи і науки. Ця форма контактів успішно розвивається з другої половини 50-х років. Представники різних галузей науки, вузів обох сторін встановили між собою тісні ділові зв'язки з метою обміну досвідом і надання взаємної допомоги в творчих пошуках.

При цьому слід відзначити одну цікаву особливість: співробітництво між вищими навчальними закладами прикордонних областей і воєводств виникло раніше, ніж це було зафіксовано у відповідних міжнародних угодах. Саме життя, спільні наукові інтереси вимагали встановлення безпосередніх зв'язків між університетами й інститутами, між якими були укладені творчі угоди про співробітництво. Так, стаття 22 «Плану культурного співробітництва між СРСР і Польщею на 1960 рік» встановлює: «На виконання існуючих угод вищі учбові заклади СРСР і ПНР, які встановили між собою безпосередні зв'язки, обмінюються в 1960 році на підставі взаємності спеціалістами загальним обсягом до 85 тижнів. В тому числі: ... г) Львівський університет з Люблінським університетом...» і т. д. [27].

Наукове співробітництво проявляється у взаємній допомозі при підготовці наукових кадрів, у спільному проведенні вченими обох країн наукових конференцій, дослідженні наукових проблем, в обміні делегаціями наукових працівників, окремими вченими та викладачами, а також друкованою продукцією, науковою інформацією та ін. Таке широке наукове співробітництво сприяє успішному розв'язанню важливих наукових проблем і цим збагачує науку.

Яскравим прикладом таких контактів є, зокрема, взаємозв'язки між Львівським ордена Леніна державним університетом ім. Івана Франка і Люблінським університетом ім. Марії Кюрі-Склодовської, які виникли ще в 1956 році [31. с. 9;

34, с. 196]. Тоді ж було розпочато книгообмін, встановилося постійне листування, обмін делегаціями. У 1964 р. ці контакти були закріплені в договорі про наукове і культурне співробітництво.

Кафедри російської мови і російської літератури Львівського університету допомогли люблінським колегам організувати планомірну роботу відділення російської філології, створити при ньому бібліотеку з профілюючих дисциплін з необхідними для польських студентів підручниками, навчальними посібниками, словниками, художньою літературою. Викладачі Львівського університету командуються в Люблін для читання курсів лекцій на відділенні русистики.

У свою чергу, відомі польські вчені, викладачі Люблінського університету, виступають з лекціями у львів'ян. Так, курс рентгено-структурного аналізу прочитав професор Л. Хробак; перед студентами механіко-математичного факультету виступав з лекціями професор Ю. Білецький, географічного — професор Ф. Ігорчак [17, с. 3].

Практикуються також наукові конференції з участю вчених обох університетів, співробітництво в міжвузівських наукових збірниках. Група професорів і аспірантів Люблінського університету брала участь у науковій сесії Львівського університету, присвяченій 90-й річниці з дня народження В. І. Леніна. В 1959 р. видавництво ЛДУ видало в перекладі українською мовою дві монографії професора Люблінського університету Л. Зайдлера: «Правові доктрини імперіалізму» і «Політична думка стародавнього світу». У наукових вісниках і збірниках Львівського університету опубліковані праці професорів А. Малицького, Б. Добжанського, В. Губицького, Ч. Гофроня, К. Стравинського та ін. У свою чергу, в Любліні видані наукові праці професорів Львівського університету В. Сокурєнка, К. Геренчука, В. Здуна. Вчені обох вузів спільно працювали над монографією «Ідеї Леніна — джерело дружби народів». Готується до видання українською і польською мовами монографія «Співдружність українських та польських трудящих в боротьбі проти капіталістичного ладу, за соціалізм (1917—1939 рр.)». На ряді факультетів Львівського університету розробляються наукові теми з історії, літератури, правознавства Польщі.

Між молоддю братніх вузів практикуються такі форми зв'язків, як обмінні виставки робіт студентів про життя і історію вузів, спільні вечори дружби, збори, наукові конференції, виступи колективів художньої самодіяльності. Особливо урочисто були відзначені півстолітній ювілей Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-ті роковини утворення Союзу РСР. В університеті діє клуб інтернаціональної дружби [13].

Результативним і ефективним є співробітництво наукових працівників Люблінського вищого сільськогосподарського учи-

лища і Львівського науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва [33]. Польські спеціалісти неодноразово гостювали в інституті, детально ознайомилися з методикою застосування ізотопів в сільському господарстві, організацією сівозмін, внесенням добрив, різноманітними методами обробітку ґрунту. Набутий досвід, як вказували польські вчені, допоможе їм краще організувати роботу училища [15, с. 85].

Творча дружба і співробітництво об'єднують колективи Львівського зооветеринарного інституту і Люблінської вищої сільськогосподарської школи. В 1961 р. на запрошення керівництва цієї школи в науковій конференції на тему: «Використання досвіду радянської сільськогосподарської науки в сільському господарстві Люблінського воєводства» брали участь вчені Львова [1, 23. II. 1961].

Систематичний обмін делегаціями наукових працівників, науковими працями встановився між Львівським ордена Леніна політехнічним інститутом і Жешувською вищою інженерною школою.

На ефективність таких зв'язків, що сприяють поширенню і запровадженню передового досвіду навчально-виховної роботи вузів, вказав ректор Жешувської вищої інженерної школи доцент Р. Недзельський, відвідавши Львівський політехнічний інститут. У бесіді з радянськими колегами він зазначив: «Багато з того, що побачили тут, обов'язково запровадимо в себе. Дуже цінним є досвід львів'ян в організації ідейно-виховної роботи серед студентів» [1, 9. I. 1968].

Ознайомившись з обладнанням, компоновкою лабораторій факультетів хіміко-технологічного та технології органічних речовин, завідуючий кафедрою сучасної хімії і технології жешувської школи В. Шлезінгер сказав: «Ваш досвід ми обов'язково використаємо на новоствореному хімічному факультеті свого вузу». В свою чергу, львівські політехніки багато запозичили з досвіду організації наукових досліджень на кафедрі автоматики та електроніки Жешувської вищої інженерної школи, яка відома своїми роботами в галузі фізики твердого тіла та оптичних досліджень діелектриків [12, с. 71—72].

Новим етапом у розвитку львівсько-жешувських контактів політехніків стало рішення про спільне видання наукових праць. Перше таке видання — збірник «Rzeszowskie towarzystwo przyjaciół nauk. Zeszyt naukowy szkoły inżynierskiej w Rzeszowie» — видано на початку 1971 року. До збірника увійшли статті науковців ЛОЛПІ та ЖВІШ [3, с. 74].

Різні форми співробітництва утвердилися між вузами і установами прикордонних районів Радянської Литви та ПНР.

Тісні контакти встановили між собою медичні інститути Бялостока і Каунаса. Протягом багатьох років вони обмінуються досвідом, разом проводять наукові дослідження. Спільні наукові конференції присвячувались, зокрема, проблемам захворювання кровоносної системи, лікування хворих після перене-

сеного інфаркту міокарда, реанімації. Зараз учені працюють над проблемами застосування хірургічного втручання при захворюваннях шлунково-кишкового тракту. Спеціалісти обох медичних інститутів діляться досвідом в галузі конструювання і модернізації медичної апаратури. Обидва вузи розробили плани обміну студентськими групами: польські студенти проходять практику в Каунасі, а литовські — в Бялистоці [16, с. 3].

Видання наукових закладів республіки надходять у Бялисток, Люблін, Вроцлав і інші міста Польщі. Налагоджено широкий обмін мікрофільмами документів. Центральна наукова бібліотека Академії наук Литовської РСР і Наукова бібліотека Вільнюського державного університету ім. Вінцаса Міцкевичуса-Капсукаса надіслали у Вищу педагогічну школу в Гданську та в інші наукові центри мікрофільми листів і рукописів Адама Міцкевича, а також інших документів [3, с. 53].

Наукове співробітництво вчених, істориків прикордонних областей РРФСР, Литовської РСР, Білоруської РСР, Української РСР, з одного боку, і воєводств ПНР, з іншого, успішно розвивалось у період 1961—1962 рр. у зв'язку з підготовкою до святкування 100-річчя польського визвольного повстання 1863—1864 років. Архівні та наукові працівники Вільнюса, Мінська, Києва, Львова спільно з вченими і працівниками архівів Польщі склали опис документів, що стосуються цього повстання і підготували матеріали до друку. В 1963—1964 рр. українські і польські історики видали спільну працю «Суспільно-політичний рух на Україні (1856—1864 рр.)» [5, с. 54].

Тісні, дружні зв'язки існують між вченими і викладачами Калінінградського технічного інституту рибної промисловості і господарства (КТІ) і їхніми колегами з Вищої сільськогосподарської школи в Ольштині. Викладачі обох вузів часто обмінюються думками з питань методичної роботи, науковою інформацією. В КТІ проходить стажування частина викладачів із Ольштина. Польські і калінінградські вчені працюють над спільними темами наукових досліджень. Співробітники калінінградського інституту шефствують над іхтіологічним музеєм Вищої сільськогосподарської школи, допомагають поповнювати його фонди рідкісними експонатами. В КТІ навчаються польські студенти з Ольштина [9, с. 14].

Широка програма наукового співробітництва білоруських і польських вчених. Крім традиційних дружніх візитів і листування, розвиваються й нові, складніші форми наукового спілкування. Влітку 1973 р. представники Білоруського політехнічного інституту підписали робочу програму співробітництва з Бялистоцькою Вищою інженерною школою, яка передбачає спільні дослідження по створенню системи обліку, планування, прогнозування, аналізу і зниження втрат потужності і енергії в електричних сітках середньої напруги, регулярний обмін викладачами і спільне проведення наукових конференцій [6].

Тісні зв'язки існують між Гродненським медичним інститутом і Бялистоцькою медичною академією, Гродненським педінститутом ім. Я. Купали і вчительським інститутом в Бялистоці. В червні 1972 р. група студентів Гродненського медичного інституту брала участь у Всепольській конференції наукових студентських товариств медичних академій [32, с. 148].

Важливою подією в науковому житті соціалістичних країн стала Перша міжнародна конференція по вивченню флори і фауни Карпат, яка відбулася в липні 1960 р. у Львові. В її роботі брали участь відомі ботаніки, зоологи, гідробіологи Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини і Болгарії.

Вчені братніх країн приділили велику увагу сучасному стану карпатських лісів і регулюванню лісових вирубок, поліпшенню кормового складу трав і лікарських рослин, збереженню і поліпшенню ряду порід тваринного світу та ін. Конференція виробила пропозиції, здійснення яких значно розширить використання природних ресурсів Карпат і допоможе збагатити їхню флору і фауну [18].

У квітні 1964 р. в Любліні відбулася науково-популярна сесія, присвячена ювілею видатного українського поета Т. Г. Шевченка, в роботі якої взяла участь провідні літературознавці ПНР і СРСР [30, с. 128].

З 6 по 11 червня 1966 р. у Львові проходив радянсько-польський симпозіум, присвячений завданням комплексного розвитку науки з участю відомих учених СРСР і ПНР [3, с. 117; 34, с. 314].

У листопаді 1970 р. вчені обох країн зустрілися в Бресті на науковій конференції, присвяченій 150-річчю від дня народження Ф. Енгельса [32, с. 122].

По черзі на території Білорусії і Польщі проходять наукові конференції, на яких радянські і польські вчені вирішують проблеми відновлення зубрів, розглядають перспективи розвитку і розселення їх в СРСР і Польщі, питання досліджень по гібридизації зубра в домашніх умовах, розробляють заходи по поліпшенню умов життя рідкісних тварин в Біловезькій Пущі та ін. [32, с. 122—123].

20—21 червня 1974 р. у Львові відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю ПНР, в якій, крім українських вчених, брали участь науковці з Москви та Литовської РСР [21].

12—13 травня 1975 р. у Львові в Інституті суспільних наук АН УРСР була проведена наукова конференція, присвячена 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ПНР. Її організували Інститут суспільних наук АН УРСР, правління Львівського обласного відділення Товариства радянсько-польської дружби і правління обласної організації товариства «Знання». В конференції взяли участь 80 представників із восьми міст Радянського Союзу, в тому числі з Москви і Києва [22].

На науковій конференції на тему «Перша російська революція 1905—1907 років і її вплив на країни Центральної і Південно-Східної Європи», яка проходила 11—12 грудня 1975 р. у Львові, було прочитано три доповіді з питань впливу першої російської революції на активізацію польського пролетаріату [23].

У практиці дружнього спілкування Волинської і Брестської областей та Люблінського воєводства значного поширення і загального схвалення набули науково-теоретичні конференції, на яких виступають діячі науки і культури, представники громадських організацій, молодь, передовики виробництва, активісти Товариства радянсько-польської дружби. Такі конференції проведені на честь 50-річчя Великого Жовтня [14, с. 155], 100-річчя з дня народження В. І. Леніна [7; 10, с. 157—158], 50-річчя утворення Союзу РСР [25].

Тематика конференцій погоджується заздалегідь на консультативних зустрічах-нарадах. На обговорення виносяться найбільш актуальні питання соціалістичного і комуністичного будівництва. Доповідачі у своїх виступах інформують слухачів про досягнення господарського і культурного будівництва, діляться досвідом роботи партійних, радянських і господарських органів по втіленню в життя накреслень КІРС і ПОРП. Конференції, як правило, проводяться в Луцьку, Любліні і Бресті. Крім наукових сесій, практикуються зустрічі учасників конференцій з трудовими колективами, зі студентами, викладачами, організуються їх виступи у пресі, по радіо і телебаченню.

Нещодавно партійні комітети Волинської і Брестської областей та Люблінського воєводства провели чергову науково-теоретичну конференцію на тему «Керівна роль марксистсько-ленінських партій у будівництві нового суспільства», присвячену двом знаменним датам: 30-річчю визволення Української і Білоруської республік від німецько-фашистських загарбників та 30-річчю утворення Польської Народної Республіки [11, с. 156—157].

Як показує досвід, науково-теоретичні конференції є важливим засобом утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби між радянським і польським народами.

Значна увага приділяється вивченню історії дружньої країни. На наукових конференціях, які проходили у вузах прикордонних областей України, Білорусії, вчені неодноразово виступали з доповідями, присвяченими різноманітним аспектам історії Польської Народної Республіки. Так, на VI Всесоюзній науковій конференції істориків-славістів, яка проходила 1—4 жовтня 1973 р. у Львові, вчені Львова, Луцька, Тернополя, Чернівців, Дрогобича, Івано-Франківська зачитали 23 доповіді і повідомлення з історії Польщі [19].

На VII Всесоюзній науковій конференції істориків-славістів, яка проходила 24—27 червня 1975 р. у Чернівцях, цій тематиці

було присвячено 34 доповіді і повідомлення, з якими виступили українські і білоруські вчені [20].

Історія братніх країн висвітлюється і в дисертаціях. Наприклад, на польську тематику на Вченій раді історичного факультету Львівського державного університету захищено одну докторську і 14 кандидатських дисертацій.

Група львівських істориків протягом багатьох років працює над темами, пов'язаними з історією Польщі, що охоплюють період від середніх віків і до наших днів. Значних успіхів в цій галузі досягли Д. Л. Похилевич, І. І. Белякевич, Г. Ю. Гербільський, В. О. Борис, М. О. Ратич, Л. Ю. Волькович, С. М. Трусевич та ін. Польська тематика відображена і в наукових працях викладачів Луцького педінституту О. Г. Михайлюка, М. Д. Куликівського, П. Н. Серпенінова, В. А. Білоуса, І. М. Нефедова та ін. [29, с. 5—39; 2, с. 89—110].

Заслугове на увагу видання Інституту суспільних наук АН УРСР, складене В. П. Чугайовим, Г. І. Ковальчаком, В. К. Морозом та ін. «Роки братньої дружби і співробітництва СРСР і ПНР (1944—1974 рр.)» [3].

Таким чином, живі, безпосередні контакти численних колективів вузів, особисте спілкування вчених, передача досвіду роботи, спільне обговорення загальних проблем і наукових праць, обмін літературою і архівними матеріалами науково збагачують радянських і польських вчених, сприяють розвитку науки обох країн, активно допомагають вирішенню нових завдань господарського будівництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Вільна Україна», 1961—1968.
2. Вісник. Історія, економіка, право. Вид-во Львів. ун-ту, 1968.
3. Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений (1944—1974 гг.). К., «Наукова думка», 1974.
4. Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.). К., 1962.
5. Жюгжда Ю. И. Развитие дружественных отношений между литовским и польским народами. Вильнюс, Госполитиздат ЛитССР, 1962.
6. «Звезда», 1973, 29 июня.
7. Идеи Ленина торжествуют. Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Ленина, проведенной в городах Бресте (БССР), Луцке (УССР) и Люблине (ПНР). Минск, «Высэйшая школа», 1971.
8. Калениченко П. М. Співробітництво Радянської України та Народної Польщі. К., 1969.
9. Калининград—Олыштын (Сборник статей, очерков). Калининград, 1972.
10. Колесник В. П. Науково-теоретична конференція в Любліні. — «Український історичний журнал», 1970, № 5.
11. Колесник В. П. Науково-теоретична конференція радянських і польських учених у Луцьку. — «Український історичний журнал», 1975, № 3.
12. Львів—Жешув. Львів, «Камінь», 1971.
13. «Львовская правда», 1967, 11 декабря.
14. Михайлюк О. Г. Конференція в Любліні, Бресті та Луцьку. — «Український історичний журнал», 1968, № 1.

15. Орловская Э. Итоги приграничного обмена между Польшей и СССР. — «Информационный бюллетень Польско-Советского института», Варшава, 1959, № 3.
16. «Польское обозрение». Варшава, 1975, № 36.
17. Поточний архів Львівського обкому Компартії України. Довідка про інтернаціональні зв'язки Львівського державного університету ім. Івана Франка в 1964 р.
18. «Правда», 1960, 23 июля.
19. Программа VI Всесоюзной научной конференции историков-славистов, 1—4 октября 1973 г. Львов, 1973.
20. Программа VII Всесоюзной научной конференции историков-славистов, 24—27 июня 1975 г. Черновцы, 1975.
21. Програма наукової конференції, присвяченої 30-річчю Польської Народної Республіки, 20—21 червня 1974 р. Львів, 1974.
22. Программа научной конференции, посвященной 30-летию Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи между СССР и ПНР, 12—13 мая 1975 г. Львов, 1975.
23. Программа научной конференции «Первая русская революция 1905—1907 гг. и ее влияние на страны Центральной и Юго-Восточной Европы. 11—12 декабря 1975 г.». Львов, 1975.
24. Пташек Я. Польша — СССР. Экономика, сотрудничество. М., «Прогресс», 1974.
25. 50 лет Союза Советских Социалистических Республик. Люблин, 1973.
26. «Современная Польша». Варшава, 1975, № 2.
27. Текущий архив Центрального правления Общества советско-польской дружбы за 1960 г.
28. Толстой Б. С. Братское сотрудничество белорусского и польского народов. Минск, 1966.
29. «Українське слов'янознавство». Вип. 8. Вид-во Львів. ун-ту, 1973.
30. «Український календар 1974». Варшава, 1974.
31. Университет Марии Кюри-Склодовской в Люблине. Люблин, 1974.
32. Ясінські А. Сябры-інтернацыяналісты. Мінск, 1973.
33. Archiwum KW PZPR w Lublinie, wydział propagandy, 1959/12.
34. Basiński E. Polska—ZSRR. Kronika faktów i wydarzeń. 1944—1971. Warszawa, 1973.

В. П. КОЛЕСНИК

СОТРУДНИЧЕСТВО УЧЕБНЫХ И НАУЧНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ПОГРАНИЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ СССР И ВОЕВОДСТВ ПНР (1956—1975 гг.)

Резюме

В статье на основе широко использованных разнообразных советских и польских источников освещены вопросы советско-польского приграничного сотрудничества учебных и научных заведений, исключительно полезного в настоящее время и еще более перспективного в будущем. Эта форма контактов, получившая широкое распространение во второй половине 50-х годов, все время развивается. Представители различных отраслей науки, вузов обеих сторон установили между собой тесные связи с целью обмена опытом и оказания помощи в творческой деятельности.

ДО СТОРІЧЧЯ КВІТНЕВОГО ПОВСТАННЯ В БОЛГАРІЇ

В. П. ЧОРНИЙ

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ТИРНОВСЬКОМУ РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ОКРУЗІ В КВІТНІ—ТРАВНІ 1876 РОКУ

Минає сто років з того часу, коли болгарський народ піднявся на нерівну боротьбу проти п'ятсотлітнього османського феодального ярма. Збройні виступи в Болгарії навесні 1876 р., що увійшли в історію під назвою Квітневого повстання, були вершиною національно-демократичної революції, яка мала на меті, поваливши прогнилий турецький феодальний лад, відкрити шлях для розвитку нових капіталістичних відносин і принести болгарському народові національне визволення.

Квітневе повстання було справді народним, демократичним рухом, який охопив широкі верстви населення і поширився на ряд районів Південної і Північної Болгарії. Як за масштабами, так і за своїм значенням повстання 1876 р. — найвидатніша подія в історії болгарського революційно-визвольного руху.

Революційні події 1876 р. досліджувались у численних історичних працях. На початку століття найбільш повно Квітневе повстання було висвітлене в тритомній монографії буржуазного болгарського вченого Д. Страшимирова, який, однак, не зміг дати правильної наукової оцінки описуваним подіям.

За майже сімдесятилітній період, що минув після виходу в світ згаданої праці, опублікована велика кількість документальних матеріалів [8; 1; 20], які дають можливість глибше і всебічніше проаналізувати революційні події 1876 року. Але, розглядаючи Квітневе повстання в цілому [16; 9; 19], вчені мало уваги приділяють дослідженню революційного руху в окремих районах країни, зокрема в Тирновському революційному окрузі. За винятком праці О. П. Маждракової [17], в якій досить повно описана героїчна боротьба чети попа Харитона, робіт, присвячених подіям в цьому окрузі, немає.

Завдання статті — висвітлити хід подій, що відбувалися в Тирновському окрузі в період Квітневого повстання, показати їх роль і місце у загальноболгарському революційному русі.

Передчасний вибух повстання в Панагюрському окрузі та його розгром до певної міри визначили дальшу долю всього революційного руху. Разом з тим успіх повстання в Панагюрському окрузі залежав і від того, наскільки швидко воно буде

підтримане іншими революційними округами. Негайна підтримка повстання Тирновським, Сливенським і Врачанським округами, наступальна тактика повстанських загонів паралізували б державний апарат і не дали б можливості урядові так легко розправитися з повстанням. З цією метою керівники Панагюрського округу негайно після проголошення повстання через численних кур'єрів послали повідомлення про початок виступу в усій революційній округі [1, т. 3, с. 15—16].

Усвідомлюючи небезпеку поширення повстання на інші райони Болгарії, турецький уряд доклав усіх зусиль, щоб не допустити цього. Уже через кілька днів після початку виступу Порта проінформувала місцеву адміністрацію про вибух повстання в районі Панагюриште і розіслала відповідні інструкції військовим і цивільним начальникам.

Керуючись вказівками уряду, місцеві власті вживали рішучих заходів для забезпечення «спокою»: в райони підготовки повстання посилалися з Константинополя війська, зброя, боеприпаси. Зокрема в останні дні квітня в Габрово було надіслано роту солдат [1, т. 1, с. 286; с. 175]. 27 квітня * тирновський мутесаріф дав розпорядження відправити в нахії Хоталіч (села Мусіна, Яларе, Дичін, Міхалці, Бяла Черква) і Сахра (с. Самоводені) загони башибузуків. Одночасно він повідомляв сільських старійшин, що башибузуки будуть знаходитися на утриманні селян, і наказував всіляко їм допомагати [1, т. 3, с. 42—43].

Велику допомогу турецькому урядові надавало вище болгарське духовенство. 28 квітня 1876 р. екзарх Антім I у пастирському посланні до священників, старійшин та інших християн повчав, що «власні дані від бога, і гріх противитися їм». Екзарх з великим незадоволенням констатував, що в деяких місцевостях Болгарії населення послухалося «дітей сатани» (так він назвав ініціаторів повстання) та піднялося на боротьбу, і застерігав болгар від намов і підбурювань, закликав підкорятися владі [1, т. 1, с. 289—290]. Пастирське послання зачитувалося священниками в церквах по всій країні, але, всупереч сподіванням екзарха, воно викликало серед населення велике незадоволення і обурення [3, спр. 2192, 1876 р., арк. 88]. Проте вище духовенство продовжувало діяти в дусі послання. Коли розпочалося повстання в Тирновському окрузі, Доростоло-Червенський (Русенський) митрополит Григорій вимагав від свого тирновського намісника архімандрита Стефана підтримувати тісний контакт з місцевим управителем округу — каймакамом [1, т. 1, с. 315—316]. 1 травня 1876 р. Григорій звернувся до «священників, поважних стариків, чорбаджіїв і первенців та інших благочестивих християн» з пастирським посланням, в якому закликав болгарське населення не захоплю-

---

* Тут і далі всі дати подаються за старим стилем.

ватися згубними намовами, бути вірними підданими турецькому престолу [1, т. 1, с. 316—318].

Значну підтримку турецькій владі подавав англійський консул в Русе Р. Рїйд, який підтримував тісний контакт з управителем Дунайського вілаєту Асим-пашею. Через англійського посла в Константинополі консул домагався, щоб Порта «надала паші (генерал-губернатору. — В. Ч.) більше влади і дала б йому можливість покарати для прикладу деяких керівників повстання» [1, т. 1, с. 339].

І все ж локалізувати повстання не вдалося. Незабаром воно перекинулося в Північну Болгарію, зокрема в район Тирнова.

Підготовляючи повстання, революційна організація поклала великі надії на Тирновський округ. Це пояснюється, насамперед, революційними традиціями округу, а по-друге, його вигідним географічним положенням. Розташований на північ від Балканського хребта, він був досить віддаленим від турецької столиці, великих адміністративних центрів і основних комунікаційних ліній, крім того, територіально він простягався до Дунаю, тобто межував з Румунією, звідки легше було одержати збройну допомогу від болгарських емігрантів. І, по-третє, революційну організацію цього округу очолював С. Стамболов, який на той час мав уже значний досвід революційного керівника.

І все ж авангардну роль у повстанні Тирновський округ міг відіграти лише при умові проведення належної агітаційної та організаційної підготовки. Протягом лютого—березня така робота в цьому окрузі велася дуже енергійно, однак наприкінці березня—на початку квітня, коли місцеві керівники встановили зв'язки з буржуазно-ліберальними діячами болгарської еміграції, які поклали великі надії на допомогу Сербії і радили не поспішати з повстанням, темпи підготовки значно сповільнилися [25, с. 101—102]. Внаслідок цього у двадцятих числах квітня підготовча робота в Тирновському окрузі була ще не завершена.

Повідомлення про передчасний вибух повстання, яке дійшло до м. Горна Оряховиця (центр Тирновського округу) 25 квітня, застало керівників округу зненацька. Саме тоді вони шойно готувались скликати окружні збори представників революційних комітетів [21, т. 3, с. 294], які так і не відбулися * через нерішучу поведінку Стамболова [7, с. 14]. У цей надзвичайно відповідальний момент Стамболов, замість того, щоб негайно проголосити повстання і цим підтримати пов-

---

* Важко погодитися з твердженням болгарської дослідниці О. Маждркової-Чавдарової, нібито збори відбулися 25 квітня [5, с. 101], оскільки для цього немає жодних доказів. Сама дослідниця посилається на лист С. Стамболова до Г. Петковича від 18 квітня 1876 р. [1, т. 1, с. 238], в якому йдеться лише про намір скликати такі збори.

станців Панагюрського округу, всіляко зволікав з початком виступу.

Тим часом турецька влада в Тирнові, поінформована про події в Південній Болгарії, одержала від генерал-губернатора розпорядження вжити рішучих заходів, щоб не допустити дальшого поширення повстання [1, т. 1, с. 42]. З цією метою 25 квітня турецька поліція зробила спробу схопити декількох революціонерів в Горній Оряховиці. І хоч це їй і не вдалося, проте революційній організації загрожував розгром. Необхідно було негайно розпочати повстання, про що Г. Ізмірлієв та І. Семерджієв і повідомили Стамболова [21, т. 3, с. 295], який, орієнтуючись на буржуазно-ліберальні кола болгарської еміграції, покладав головні надії на зовнішню допомогу і тому продовжував вичікувати. Незважаючи на те, що під тиском Г. Ізмірлієва та інших революціонерів він все ж змушений був нарешті дати свою згоду на проголошення повстання, проте жодних дієвих заходів, щоб підняти на збройну боротьбу широкі маси народу, вжито не було. Тому керівники Тирновського округу вирішили зібрати членів революційної організації в Горній Оряховиці і Тирнові та, створивши чету в 600 чоловік, вийти в гори. Збірний пункт був призначений в с. Арбанасі. Проте в назначений час — ввечері 27 квітня — сюди прибула лише невелика група тирновських патріотів, які перед тим зробили невдалу спробу підпалити місто [7, с. 14—16].

Про намір горнооряховицьких патріотів на чолі з Г. Ізмірлієвим, І. Семерджієвим і Ат. Бендеревим (Стамболов знову не з'явився) стало відомо представникам влади. Саме тоді, коли вони готувалися вирушити в дорогу, на них напав загін поліції, надісланий з Тирнова. Між революціонерами і поліцією зав'язалася перестрілка. Деяким повстанцям вдалося втекти, але понад 20 чоловік, у тому числі Г. Ізмірлієв та І. Семерджієв, були арештовані. В руки поліції потрапили повстанський прапор, зброя, військове спорядження та кореспонденція [1, т. 1, с. 234—238; т. 3, с. 111; 22, с. 6], яка містила дані про революційні організації в багатьох населених пунктах Тирновського округу.

Однак і після цього провалу революційна організація в Горній Оряховиці не припинила своєї діяльності. Насамперед вона поставила перед собою завдання визволити арештованих. Оскільки підняти збройне повстання було неможливо, наступного дня в центрі міста була влаштована мирна демонстрація.

Понад 400 чоловік вирушили в Тирново вимагати звільнення арештованих. Перелякані турецькі власті вислали з Тирнова назустріч демонстрантам дві роти піхоти, які змусили демонстрантів розійтися [1, т. 1, с. 338; т. 3, с. 111—112]. Після того під приводом розшуку революціонерів солдати і башибузуки напали на Горну Оряховицю і пограбували мирне населення [22, с. 7].

Таким чином, окружний комітет в Горній Оряховиці був розгромлений, більшість керівних діячів арештована, лише Стамболов продовжував відсиджуватися в с. Самоводені.

Після розгрому горнооряховицького комітету активізував свою діяльність комітет в Тирнові. Тирновські революціонери мали намір вдруге запалити місто, напасти на гарнізон і захопити зброю. Вони вимагали від Стамболова негайно розпочати повстання. Під їхнім тиском Стамболов дав згоду на те, щоб запалити Тирново і зібратись усім в с. Самоводені, де передбачалося створити чету, яка повинна була відправитися в Дряново [7, с. 19]. Однак і цей план був приречений. Ввечері 30 квітня * тирновські революціонери після невдалої спроби запалити місто вирушили в с. Самоводені, проте чети там не застали, і декілька повстанців, які зібрались тут, звернулися до Стамболова з запитанням, що їм робити. Останній відповів, що кожний повинен рятуватися, як може [7, с. 21]. Отже, ні в Горній Оряховиці, ні в Тирнові внаслідок відсутності єдиного керівництва, чітко визначеного плану повстання, непослідовності Стамболова повстання підняти не вдалося.

Значно рішучіше розгорталися події в селах, розташованих на північний захід від Тирнова, де революційним рухом керували Христо Карамінков, Харитон Халачев (відомий під час повстання як піп Харитон), учитель Бачо Кіро Петров та ін.

Як тільки стало відомо, що в Панагюрському окрузі розпочалося повстання, піп Харитон, який знаходився в цей час у с. Мусіна, ввечері 26 квітня за власною ініціативою скликав нараду керівників революційних комітетів навколишніх сіл і заявив, що 28 квітня розпочнеться повстання. Збірним пунктом для повстанців було призначене с. Мусіна [23, с. 16].

Першими виступили селяни с. Бяла Черква на чолі з місцевим вчителем Бачо Кіро Петровим. Об'єднавшись з повстанцями с. Міхалці, ввечері 28 квітня вони прибули на збірний пункт, де до них приєдналися повстанці із сіл Мусіна, Вішовград, Дичін, Голямо Яларе та ін. Тут було створено бойовий загін, який налічував, за деякими даними, близько 300 чоловік **.

Соціальний склад чети був однорідним. За підрахунками О. Маждракової, 87% учасників загону — селяни, 78% з них —

* Вл. Р. Блисков стверджує, що друга спроба запалити місто була зроблена 28 квітня [7, с. 20—21]. Однак в турецьких джерелах [1, т. 3, с. 113—114] сказано, що це відбулося через три дні після першої спроби, тобто 30 квітня.

** Таку цифру називає у замітках, написаних через декілька днів після поразки повстання, один з керівників загону Б. Кіро Петров [1, т. 1, с. 376], не розходиться вона і з турецькими офіційними даними [1, т. 3, с. 112]. Однак болгарська дослідниця О. Маждракова, яка зробила спробу встановити персональний склад чети, дійшла висновку, що в ній налічувалося лише 192 повстанці [17, с. 146]. Така серйозна розбіжність в цифрах, на нашу думку, пояснюється тим, що деякі учасники повстання примкнули до загону на дуже короткий час, а потім покинули його, і тому прізвища їх невідомі.

землероби, 9% — сільські ремісники. Решту — 13% — становили сільські учителі, священики та ін. [17, с. 146].

Воеводою створеної чети став колишній священик, а потім гайдук Харитон, його помічниками — Бачо Кіро Петров і Хр. Карамінков, військовим керівником — офіцер російської служби у відставці П. Пармаков. Загін був погано озброєний: лише невелика частина повстанців мала мисливські рушниці і старі карабіни з крем'яними курками, інші ж — лише холодну зброю [13, с. 85—91; 22, с. 89].

Пізно ввечері 28 квітня чета покинула с. Мусіна і вирушила в напрямі на Габрово. На світанку 29 квітня біля с. Балван відбулася сутичка з невеликим загonom башибузуків. І хоч чета не зазнала жодних втрат, однак була викрита турками, які, дізнавшись про появу повстанського загону, негайно вжили заходів для його розгрому. В погоню за повстанцями вирушили шість рот регулярних військ з Тирнова і Габрова, а також рота солдат і загін башибузуків на чолі з Дряновським мюдюром Садикум-ефенді [1, т. 3, с. 112].

Тим часом чета через села Балван, Балванська махала, Кагломен, Славчові колиби, Цинга продовжувала просуватись на південь в сторону Балкан. Неподалік Дряновського монастиря вона зустрілась з великим загonom противника. Щоб не дати оточити себе на відкритому місці, керівництво чети вирішило зайняти Дряновський монастир, який, за словами турецького генерала Фазлі-паші, був прекрасною фортецею [1, т. 3, с. 57].

Під вечір цього ж дня між повстанцями і турецькими загонами розпочався бій, який тривав близько чотирьох годин і закінчився пізно ввечері. Наступного дня, 30 квітня, турки оточили монастир і декілька днів безуспішно атакували його. Переховуючись за добре укріпленими стінами монастиря, повстанці, незважаючи на смерть воеводи Харитона*, чинили відчайдушний опір.

Ставало все більш очевидним, що облога може затягнутися. Це непокоїло турецькі власті, які розуміли, що героїчна оборона повстанців може сприяти новим революційним виступам болгарського населення, і тому вирішили вжити рішучіших заходів для розгрому чети [1, т. 3, с. 114]. 6 травня на допомогу війську, яке облягало Дряновський монастир, прибули підкріплення — батальйон з двома важкими гарматами із Тирнова, батальйон із Сливена, а також загони башибузуків [1, т. 3, с. 57; 21, т. 3, с. 309]. Керував операцією командуючий Дунайською військовою областю генерал Фазлі-паша.

Перед початком наступу турецьке командування декілька разів пропонувало повстанцям капітулювати, обіцяючи їм помилування. Одержали листа повстанці і від дряновських чор-

---

* 4 травня через необережність повстанців в одному з приміщень монастиря стався вибух, під час якого був смертельно поранений і незабаром помер воевода Харитон [23, с. 23—24].

баджіїв, які осуджували збройний виступ і радили негайно скласти зброю, заявляючи при цьому, що султан «милостивий і все простить їм». Однак усі ці пропозиції були категорично відхилені повстанцями [23, с. 29—34]. Ранком 7 травня Фазліпаша почав обстрілювати монастир з гармат. Від розривів снарядів загорілися будинки, в мурах появилися пробоїни. Оборонятися в монастирі стало неможливим, тому повстанці вирішили вирватися з оточення. В ніч з 7 на 8 травня чета на чолі з П. Пармаковим намагалася непомітно відійти в гори, але відразу ж за мурами монастиря зіткнулась з противником. Зав'язався жорстокий бій, в якому загинуло до 100 повстанців, у тому числі і Пармаков. Близько 40 чоловік повернулися в монастир і там були знищені турками*.

Понад 40 повстанців вирвалися з оточення, але лише незначна частина їх врятувалася. Багатьох учасників чети видали властям чорбаджії. Зокрема, в Бялій Черкві ними був схоплений один з керівників Бачо Кіро Петров. Після страшних знущань чорбаджії видали його властям [4, с. 19—29]. Так був розгромлений один з найбільших повстанських загонів, який протягом десяти днів (з 28 квітня по 8 травня) хоробро боровся з переважаючими силами ворога.

На партизанську боротьбу піднялось і населення в районі Габрова. Звістка про початок повстання в Південній Болгарії дійшла сюди лише 28 квітня. Другого ж дня тут було одержано повідомлення про створення повстанського загону в с. Мусіна і про його похід в напрямі Габрова. І хоча з центру революційного округу, з Горної Оряховиці, не надходило жодних розпоряджень, габровські революціонери вирішили діяти самостійно. Ранком 30 квітня відбулося засідання місцевого комітету, який прийняв рішення створити повстанську чету на чолі з воеводою Ц. Дюстабановим, завдання якої — підняти повстання в гірських селах. Збірний пункт був призначений у Габровському монастирі [21, т. 3, с. 313].

Ввечері того ж дня на заклик комітету зібралось всього 30 повстанців, які негайно залишили місто і направились у Габровський монастир. Проходячи через села і хутори, габровська чета поповнювалася і, прибувши під вечір 1 травня в монастир, налічувала вже 137 чоловік. В ніч з 1 на 2 травня сюди прибули з Габрова ще 82 повстанці. Таким чином, чета збільшилася до 219 чоловік [11, с. 138—140]. У повстанців виник план: повернутися в Габрово, роззброїти турецький гарнізон і захопити місто, однак ця пропозиція не була схвалена керівниками. 2 травня після незначної сутички з турецьким загonom, який прибув у Тирново, чета залишила Габровський монастир і вирушила на захід в сторону с. Батошево [1, т. 3, с. 157], спо-

---

* Всього в Дряповському монастирі, за офіційними даними, загинуло понад 150 повстанців [1, т. 3, с. 147], а за підрахунками О. Маждракової — 137 [17, с. 146].

діваючись, очевидно, що повстання в цій місцевості набрало ширшого розмаху.

Крім чети Дюстабанова, в околицях Габрово були створені й інші повстанські загони, які, однак, не відіграли суттєвої ролі у повстанні. Так, між Габрово і Севлієво декілька днів діяла чета в 150—180 чоловік на чолі з попом Іваном із с. Кая-Баш [22, с. 113—114]. В одному турецькому документі зазначено, що ранком 5 травня батальйон регулярних військ, який рухався в напрямку Габровського монастиря, в 7 кілометрах від Габрово, біля Вівчарського моста, вступив у сутичку з загоном повстанців у 50—60 чоловік [1, т. 3, с. 53]. Є дані про те, що повстання відбулося в селах Генчовці і Етир [1, т. 3, с. 112—147]. Точніших відомостей про ці виступи немає. Очевидно, це пояснюється їх короткочасністю.

Найбільш тривалим було існування Габровської чети, вся подальша діяльність якої була тісно пов'язана з повстанським рухом у севлієвських селах, куди вона відправилася 2 травня.

По дорозі внаслідок поганой організації, відсутності суворої дисципліни і неясності ситуації чета то зменшувалася, то збільшувалася. Відразу ж після виходу з монастиря багато повстанців повернулись додому і в четі незабаром залишилися лише 94 чоловіки. Під час переходу через болгарські села кількість повстанців збільшилась і вже під вечір 2 травня становила близько 400, а ранком 3 травня — не більше 100 чоловік [21, т. 3, с. 317].

3 травня біля хутора Байновці до чети приєдналося ще 11 габровців, які повідомили про паніку серед турецьких властей в Габрово [11, с. 143; 24, с. 299]. Під впливом цього деякі повстанці знову почали вимагати повернення і захоплення міста. Але і на цей раз керівники на чолі з Дюстабановим рішуче відмовились, внаслідок чого стався розкол чети. Частина повстанців повернулась у Габрово, а решта, розділившись на дві групи, різними шляхами направились в с. Батошево. Одна група на чолі з Дюстабановим рухалась через села Дебел Дял і Гибене, друга на чолі з Бочаровим — через села Купен, Тумбалово і Стоки. По дорозі один загін захопив державні склади із зерном в селах Зелене Дирво і Панічарка і роздав його селянам. Декілька тугешніх селян приєдналися до повстанців [1, т. 3, с. 112].

Після того як чета Дюстабанова залишила Габрово, протягом декількох днів ситуація в місті була сприятливою для революційного виступу. Чутки про повстання в Південній Болгарії схвилювали болгарське населення і серйозно занепокоїли представників влади. Всі розуміли, що габровська чета, збільшившись за рахунок повсталих селян, може зробити спробу захопити місто. У зв'язку з цим тут стихійно йшла підготовка до повстання. Населення озброювалося, барикадувало будинки. Все господарське життя в місті припинилось [6, с. 14; 24, с. 198—199; 1, т. 3, с. 141].

Місцева влада, у розпорядженні якої було всього п'ять рот солдат, не могла навести в місті порядок. Війська і поліція, укріпивши казарми і конак, чекали нападу повстанців [1, т. 3, с. 141]. Така ситуація тривала в Габрово аж до 10—11 травня, поки сюди прибуло підкріплення: загін регулярних військ на чолі з генералом Фазлі-пашею, який перед цим розгромив повстанців у Дряновському монастирі і поблизу Трявни. На підставі доносів габровських чорбаджіїв у місті було арештовано 12 осіб, переважно учителів і священиків, запідозрених у зв'язках з революційною організацією [1, т. 3, с. 102, 141; 22, с. 95].

На підставі захопленої в Горній Оряховиці комітетської кореспонденції та доносів севлієвських багатіїв турецькій поліції вдалося 29 квітня арештувати декількох членів севлієвського революційного комітету, в тому числі і голову комітету Ст. Пешева [1, т. 3, с. 44; 22, с. 39]. Однак більшість членів революційної організації зуміла уникнути арешту. В ніч на 1 травня на горі Бабан поблизу с. Кривенік відбулася нарада представників революційних комітетів м. Севлієво, с. Кривенік, Нового Села та ін., на якій було прийнято рішення підняти повстання [15, с. 71].

Занепокоений таким становищем, севлієвський каймакам, дізнавшись від арештованих севлієвців, що в с. Кривенік заховано 300 рушниць, відправив туди 50 поліцаїв і башибузуків і одночасно звернувся до тирновського мутсаріфа з проханням надіслати йому на допомогу регулярні війська і хоча б 500—1000 рушниць для озброєння башибузуків [1, т. 3, с. 45, 46].

30 квітня поліція і башибузуки прибули в с. Кривенік з завданням розшукати зброю та арештувати одного з найактивніших революціонерів Хр. Філева. У відповідь на це 1 травня революційний комітет закликав народ до повстання. Селяни швидко озброїлися і прогнали турків. 2 травня башибузуки зробили спробу атакувати село, однак бій, який тривав декілька годин, закінчився перемогою повстанців. Башибузукам так і не вдалося добитися успіху, і вони змушені були відступити [21, т. 3, с. 317—320].

Під впливом цих подій 2 травня в Новому Селі було скликане засідання революційного комітету, який вирішив негайно підняти повстання. Проти цього рішення виступила група найбільш заможних селян на чолі з кметом, однак їх силою змусили взяти участь у повстанні, яке розпочалось того ж таки дня [18, с. 64]. До Нового Села примкнули повстанці сіл Острец, Відім, Зла Ріка [14, с. 56].

4 травня повстали села Батошево і Гибене [1, т. 3, с. 113, 146; 15, с. 71]. Дебнево, Градніца і Душево [1, т. 3, с. 146—147].

Слід зазначити, що в севлієвських селах, як і в Панагюрському революційному окрузі, повстання було масовим. На бо-

ротьбу піднялося все населення. Жінки і діти разом з майном були відправлені в гори, в спеціально збудовані для них укріплені табори. В селах залишились лише чоловіки. Вони укріпили населені пункти, охороняли гірські проходи. Керівництво повстанням здійснювали Й. Карагйозов, дядо Філю, його син — Хр. Філев, Д. Фесція, священник Г. Христов та ін. На допомогу повсталим селянам в ніч з 3 на 4 травня прибула Габровська чета, що збільшило кількість повстанців. У турецькому документі зазначено, що в районі Севлієва у повстанні взяло участь 5—6 тис. чоловік [1, т. 3, с. 146].

Масовий розмах повстання занепокоїв турецькі власті. На придушення його були кинуті великі сили: регулярні частини з Єлени і Габрова, башибузуки з Ловеча і Плевни та інші загони [1, т. 3, с. 46—50, 113—114]. Керівництво військовими операціями було доручено плевенському каймакаму Делі Неджібу. Дещо пізніше, коли вже були розгромлені повстанці в Дрянновському монастирі та придушені виступи в районі Трявни і Габрово, сюди прибув батальйон регулярних військ на чолі з генералом Фазлі-пашею [2, спр. 770, 1876 р., арк. 104]. Турки посилити натиск майже одночасно на три основні повстанські пункти — Кривенік, Батошево і Нове Село.

5 травня загони башибузуків почали наступ на с. Батошево, в якому налічувалося близько 500 повстанців, але добре озброєних було не більше 40—50 чоловік. Не добившись успіху, турки змушені були відступити. Наступного дня, коли на допомогу їм прибув зі своїм загonom плевенський каймакам Делі Неджіб, було продовжено наступ. Башибузуки, прорвавши оборону, пограбували і підпалили село. 29 повстанців, як свідчить турецький документ, загинули в бою [1, т. 3, с. 146], інші разом зі своїми родинами відступили в гори або переховувалися в сусідніх селах.

Після розгрому с. Батошево численні загони башибузуків під командою плевенського каймакама Делі Неджіба, севлієвського бея Саадулана почали наступ на с. Кривенік. Повстанці відчайдушно оборонялися. Бої тривали кілька днів, і лише після прибуття регулярних військ туркам вдалося 9 травня захопити село. 39 повстанців загинуло [1, т. 3, с. 146], інші потрапили в полон, лише невеликий загін на чолі з Хр. Філевим зумів прорватися в гори і деякий час протриматися в місцевості Мара Гідік [21, т. 3, с. 322].

Атаки башибузуків на Нове Село розпочалися з перших же днів повстання. Протягом довгого часу, до 9 травня, поки не був розгромлений Кривенік, місцеві повстанці при допомозі габровської чети, яка прибула сюди з Батошева ввечері 5 травня, тримали оборону. Придушення повстання в селах Батошево і Кривенік дало можливість турецьким властям зосередити значні сили під Новим Селом. Повстанці не витримали натиску і відступили. Башибузуки пограбували і зруйнували захоплене село. За офіційними даними турецької влади, в Новому Селі

було вбито близько 150 [1, т. 3, с. 146], а за більш об'єктивними даними Ю. Скайлера — близько 700 чоловік [24, с. 303].

Чета повстанців із 100 чоловік на чолі з Дюстабановим відступила у гори в напрямі Мара Гідік, де після кількох сутичок з черкесами була розгромлена. Дюстабанов був виданий турецьким властям старійшинами із с. Чали [1, т. 3, с. 72—75]. Після цього повстання було придушене і в інших севлієвських селах.

За турецькими даними, під час повстання тут загинуло 200 чоловік [1, т. 3, с. 55, 146]. В дійсності ж втрати були значно більшими.

Значним вогнищем повстання в Тирновському окрузі були села, розташовані навколо містечка Трявна. Революційну агітацію тут проводили емігранти Хр. Патрев, Т. Кіркков і Ст. Гідев. В останні дні квітня, як тільки стало відомо про повстання в Панагюрському окрузі, вони скликали в с. Нова Махала нараду представників революційних комітетів, які прийняли рішення проголосити повстання [21, т. 3, с. 328—329].

Патрев, Кіркков та ще декілька чоловік відправились в м. Трявна, де разом з місцевими революціонерами підняли повстання. 5 травня чета з 43 чоловік покинула Трявну і відправилася в с. Нова Махала [10, с. 79]. Другий загін в кількості 50 чоловік був створений у с. Боженці. 6 травня в с. Нова Махала обидва загони об'єдналися. Воеводою чети було обрано Патрева, а його помічниками — Кірккова і Гідева. Наступного дня чета вирушила в навколишні села і хутори, щоб підняти їх на повстання. В с. Желтиш до чети приєдналась група повстанців на чолі зі священником Г. Антиповим. Збільшена до 120 чоловік, чета повернулася в с. Нова Махала. 9 травня сюди прибув батальйон регулярних військ на чолі з генералом Фазлі-пашею, який повертався з-під Дряновського монастиря. Зав'язався бій. Не витримавши натиску противника, повстанці відступили до лісу і розсіялися. Сам Патрев ще деякий час переховувався, але під час сутички з поліцією був убитий. Кіркков потрапив у руки турецьких властей і був повішений, а Гідев переховувався в лісах до весни 1877 року [21, т. 3, с. 331].

Ю. Теодоров стверджує, що в Тирновському окрузі було створено ще декілька повстанських груп, однак вони нічим особливим не проявили себе [22, с. 43—45, 125], і незабаром деякі з них розсіялися, а більшість була розгромлена турками.

Активні бойові дії між повстанцями і турецькими військами в Тирновському окрузі тривали з 2 по 12 травня [22, с. 26]. В ході цих боїв, а також в результаті репресій загинуло понад 1200 болгар [12, с. 36]. Багато повстанців було арештовано. Наскільки масовими були арешти, свідчить той факт, що лише в тирновській тюрмі на 15 травня було 300 чоловік. Мутесаріф повідомляв вілаєтське управління в Русе, що кількість арештованих з кожним днем збільшується [1, т. 3, с. 697]. Поступово кількість в'язнів зростає до тисячі чоловік [22, с. 45, 58].

Однак це ще не означало, що повстання в Тирновському окрузі було вже повністю придушене. У горах і лісах продовжували переховуватися численні групи повстанців, які могли викликати нові заворушення. У зв'язку з цим Висока Порта в телеграмі до генерал-губернатора Дунайського вілаєту від 15 травня 1876 р. вимагала «провести у великому масштабі знищення бунтівників, які залишилися ще в деяких частинах вілаєту» [1, т. 3, с. 70]. На розшуки повстанців були кинуті численні загони солдат, поліції і башибузуків. Велику допомогу турецьким властям у придушенні повстання подавали болгарські чорбаджії: вони доносили про місце перебування повстанських чет, самі схоплювали повстанців і видавали їх властям [26, с. 114]. За даними Ю. Теодорова, члена турецької надзвичайної комісії в Тирновському окрузі, майже всі схоплені повстанці були видані представниками сільської верхівки [22, с. 29—30, 39]. Турецький уряд щедро нагороджував тих представників болгарських консервативних кіл, які активно допомагали придушувати повстання. Габровський каймакам Й. Бакалов одержав за це титул паші [1, т. 3, с. 139], один з габровських старійшин Д. Віділієв за заслуги у справі придушення повстання був нагороджений орденом «Меджидіє» IV ступеня [1, т. 3, с. 79, 106]. Інших зрадників турецька влада щедро нагородила «бакшишами» [1, т. 3, с. 215, 230].

Отже, в Тирновському революційному окрузі повстанський рух набрав значних розмірів. Понад 20 населених пунктів, розташованих на захід і південний захід від Тирнова, в тій чи іншій формі були охоплені повстанням. Разом з тим треба визнати, що розміри його могли бути тут значно більшими, але внаслідок нерішучості і непослідовності деяких керівників, насамперед Стамболова, в ряді населених пунктів, в яких велася підготовча робота, повстання підняти не вдалося. Це в першу чергу стосується Тирнова і Горної Оряховиці.

На відміну від Панагюрського, в Тирновському окрузі революційна боротьба масового характеру не набрала, за винятком севлієвських сіл. В інших місцевостях загального повстання підняти не вдалося, і тому революційна боротьба там велася лише окремими партизанськими загонами, які діяли розрізнено. Внаслідок цього революційні виступи в Тирновському окрузі були незабаром придушені, що прискорило поразку Квітневого повстання.

Незважаючи на окремі слабкі сторони, повстанські виступи в Тирновському окрузі — важливий етап Квітневого повстання. Вони відіграли значну роль у розгортанні революційної боротьби в Болгарії і навесні 1876 р.: завдяки їм полум'я повстання перекинулося на значну частину Північної Болгарії, розширився театр бойових дій. Це дало можливість ще деякий час продовжувати збройну боротьбу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи, т. I—3. Под ред на проф. А. Бурмов. София, «Наука и изкуство», 1954—1956.

2. Архив зовнішньої політики Росії МЗС СРСР, фонд «Головний архів У-А₂».

3. Архив зовнішньої політики Росії МЗС СРСР, фонд «Посольство в Константинополі».

4. Бакалов Г. Бачо Киро. София, 1936.

5. Бачо Киро. Сборник по случай 130 години от рождението му. В. Търново, 1967.

6. Благоев Д. Кратки бележки из моя живот. София, 1945.

7. Блъсков В. Р. Лични спомени на Вл. Р. Блъсков от Търновското въстание и сърбско-турската война в 1876 г. Шумен, 1897.

8. Гаджанов Д. Г. Турски източници за новата ни история. Сборник на Българската Академия на науките, кн. III. София, 1914.

9. Гандев Хр. Априлското въстание. Исторически очерк. София. «Наука и изкуство», 1976.

10. Генев И. Спомени на поборника и опълченец Станко Г. Гъдев. — «Исторически преглед», 1955, № 5.

11. Гъбенски Хр. и П. Историята на града Габрово и габровските възстания. Габрово, 1903.

12. Димитров П. Спомени за изследванията на турските свирепства при потушението на българското въстание през 1876 г. и по резултата по тия изследования. София, 1901.

13. Жеков А. Н. На борците в Дреновския манастир. По случай 50 години от Априлското въстание 1876—1926. С предговор от проф. М. Арнаудов, Търново, 1926.

14. Ковачев Хр. Военна подготовка и тактика на въстанието в Ново Село, Кръвеник и Батошево от Търновкия революционен окръг. — «Воспоминания исторически сборник», 1964, № 2.

15. Коркинов И. Пропуск или неосведоменост. — «Исторически преглед», 1958, № 2.

16. Косев К., Жечев Н. Априлското въстание 1876. София, 1966.

17. Маждракова О. П. Четата на поп Харитон. 1876, София, 1963.

18. Марангозов Ив. Н. Новоселското въстание. (Осемдневна борба под Мара-Гидия). Второ изд., Ловеч, 1925.

19. Никитин С. А. Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 годах и Апрельское восстание. — В кн.: «Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник статей. М., Изд-во АН СССР, 1953.

20. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Том I. Освободительная борьба южных славян и Россия. Под ред. С. А. Никитина и др. М., 1961.

21. Страшимиров Д. Т. История на Априлското въстание. В 3-х т. Пловдив, 1907.

22. Теодоров П. Ю. Въспоминания по въстанията в Търновския санджак и по съдението на българските въстаници в Търново. Русе, 1897.

23. Франгов П. Белочерковската чета в Дреновския манастир през 1876 година. Второ, допълнено издание. Търново, 1896.

24. Цончев П. Из общественото и културно минало на Габрово. София, 1934.

25. Чорній В. П. Болгарська еміграція в період підготовки Квітневого повстання 1876 року. — У зб.: Питання загальної історії. Вид-во Львів. ун-ту, 1959.

26. Чорній В. П. Реакційна роль чорбаджійства, великої буржуазії та вищого духовенства напередодні і під час Квітневого повстання в Болгарії 1876 р. — У зб.: Питання історії країн народної демократії. Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка, т. XIII, серія історична. Вип. 7. Вид-во Львів. ун-ту, 1957.

ПОВСТАНЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ТЫРНОВСКОМ РЕВОЛЮЦИОННОМ ОКРУГЕ В АПРЕЛЕ—МАЕ 1876 ГОДА

Резюме

Статья посвящена Апрельскому восстанию в Болгарии — действительно народному, демократическому движению, охватившему широкие народные массы и распространившемуся на некоторые районы Южной и Северной Болгарии.

В исследовании показано, что значительного размаха повстанческое движение достигло в Тырновском округе. Особенно массовый характер оно имело в селах, расположенных вокруг Севлиево, в других местностях — Бяла Черква, Габрово, Трявна — проявилось в выступлениях разрозненных партизанских отрядов. Вооруженная борьба в I округе, продолжавшаяся с 28 апреля по 12 мая 1876 г., — важная составная часть Апрельского восстания.

Ю. Ю. ФОМІН

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО КВІТНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1876 р. В БОЛГАРІЇ

Квітневе повстання 1876 р. в Болгарії — найбільший масовий виступ болгарського народу проти багатовікового турецького ярма. Воно мало національно-визвольний і антифеодальний характер, було спрямоване на ліквідацію політичного безправ'я і національного гноблення, на знищення віджилих феодальних відносин, що охоронялися турецькою державою. Повстання в Болгарії відбувалося в умовах поглиблення кризи, викликаній повстанням у Герцоговині і Боснії. Героїчна боротьба болгар, як і інших балканських народів, за своє визволення від чужоземного поневолення знайшла гаряче співчуття і підтримку широких громадських кіл і народних мас Росії.

У загальноросійському русі співчуття і допомоги болгарам, герцоговинцям і боснякам активну участь брав і український народ, який здавна підтримував тісні зв'язки з південнослов'янськими народами. На жаль, це питання ще недостатньо висвітлене в радянській і зарубіжній літературі. Мета нашого повідомлення — коротко охарактеризувати ставлення різних кіл громадськості України до Квітневого повстання в Болгарії. Слід відзначити, що мало відомостей з цього питання зустрічається і в архівних джерелах, тому істотне значення для висвітлення теми має використання матеріалів тогочасної періодичної преси та інших друкованих видань.

Ще до початку Квітневого повстання газети різних напрямків, що видавались на Україні, приділяли значну увагу стано-

вищу в Болгарії. Ліберальна газета «Киевский телеграф», що виступала за повне звільнення балканських слов'ян від турецького ярма, 4 січня 1876 р. надрукувала кореспонденцію з Русука (Болгарія), в якій зазначалося, що болгари за мовою, симпатіями і географічним положенням ближчі, ніж інші слов'янські народності, до Росії. Автор розповідав, що болгари готувались до повстання проти турецьких поневолювачів (очевидно, малось на увазі болгарське повстання в Старій Загорі у вересні 1875 р.), але не одержали зброї, обіцяної сербським урядом ватажку болгар Панайоту Хітову. Турецькі власті конфіскували всі транспорти зі зброєю, які надсилали революційні комітети з-за Дунаю. За таких умов спроба повстання була невдалою. На закінчення кореспондент багатозначно писав: «Будемо чекати, що скаже весна...» У наступних повідомленнях, вміщених у газеті в середині квітня 1876 р., підкреслювалось, що після виводу турками своїх військ до сербського кордону серед болгар посилилась революційна пропаганда [2, 18. IV].

Напівофіційна газета «Киевлянин», висвітлюючи балканські події, поділяла погляди дворянсько-буржуазних слов'янофілів, які прагнули до звільнення слов'ян з допомогою царської Росії і посилення її впливу на Балканах. На початку 1876 р. газета писала про тяжке становище болгар під владою Туреччини, про те, що турецький уряд жорстоко стягував з розореної болгарської райі непосильний для неї податок, забираючи худобу і навіть найнеобхідніше хатне начиння. За словами газети, болгарський народ, на відміну від чиновних болгар, зв'язаних з турецькими властями, співчував боротьбі сербів-повстанців проти турецького ярма і висловлював готовність подати допомогу та приєднатись до них [1, 24. I].

Про початок повстання в Болгарії деякі газети, наприклад «Одесский вестник» і «Киевлянин», повідомили вже через короткий час — 24 квітня 1876 року. Орган буржуазно-ліберальних кіл «Одесский вестник», який вважав за необхідне надати політичну автономію всім балканським слов'янам, зазначав, що цього повстання слід було чекати. З осені 1875 р., тобто з початку повстання в Герцоговині і Боснії, становище в Болгарії значно погіршилося, турецькі власті відкрито грабували болгар. Приватні листи, одержані редакцією, свідчили про те, що кількість прихильників повстання сягала кількох тисяч [7, 25. IV].

Газета ліберального напрямку «Николаевский вестник» підкреслювала важливість подій, що відбувалися на болгарській землі. У минулому, за її словами, іноді друкувалися в газетах вісті про заворушення в Болгарії, які виявлялись або в появі загону гайдуків, або в пасивному опорі населення при збиранні податків. Але тепер, вказувала газета, відбувається справжня битва, що свідчить про наявність військової сили і зброї у повстанців [5, 27. IV].

Усі газети повідомляли про значний розмах визвольної боротьби в Болгарії. Так, з посиланням на достовірні джерела в «Киевлянині» за 6 травня 1876 р. зазначалося, що в повстанні беруть участь 8 тис. чоловік і кількість їх щодня зростає. 15 травня в газеті наводились відомості, за якими кількість повстанців за дев'ять днів збільшилась до 15 тисяч. Приблизно такі ж дані повідомлялись у той час і «Киевским телеграфом». В «Николаевском вестнике» за 29 травня 1876 р. писалось, що з-за кордону, через Сербію і Румунію, щодня приїздить багато добровольців, які прагнуть взяти участь у повстанні, і за короткий час їх зібралось понад 2 тис. чоловік. Загальна кількість повстанців у Болгарії дійшла до 30 тисяч.

Представники великої болгарської буржуазії (угруповання так званих старих), що перебували в еміграції, орієнтувались на Росію і, чекаючи від неї визволення Болгарії, заперечували факт повстання в Болгарії. Вони твердили, що в деяких болгарських місцевостях відбуваються лише заворушення, викликані погрозами і провокаціями турків [8, т. 1, с. 222—224]. З цим не погоджувався ряд органів преси в Росії, зокрема на Україні, які розглядали Квітневе повстання як вияв активної боротьби болгарського народу проти турецького гніту, за свободу і національну незалежність.

Так, газета «Киевский телеграф», розповідаючи про події в Болгарії, зазначала, що повстання болгар — не раптовий спалах, що воно було заздалегідь підготовлене і почалось відразу в декількох пунктах. Центром повстання стало місто Панагюриште.

Особи, які керували болгарським повстанням 1868 р., а потім перебували в еміграції, таємно повернулись у Болгарію і знову очолили визвольний рух. На думку згаданої газети, незначна кількість турецьких військ у Болгарії не зможе придушити повстання, яке повинно мати щасливий кінець для слов'ян [2, 12. V].

«Николаевский вестник» повідомляв, що «організація повстання в Болгарії завдяки діяльності болгарського комітету йде надзвичайно успішно». Повстанці зосередились у стратегічно важливій місцевості навколо Панагюриште, що дало їм можливість зайняти Троянську ущелину і відрізати шлях між Філіпополем і Софією. За словами газети, працюючий і миролюбний болгарський народ, який століттями страждав у чужоземній неволі, тепер відкрито повстав і відстоює свої людські права, наслідуючи приклади братів-герцоговинців і босняків [5, 29. IV]. Аналогічну думку щодо оцінки Квітневого повстання висловлювала і газета «Одесский вестник».

Позиція преси, яка вважала неможливим розглядати повстання в Болгарії лише як результат турецької провокації, свідчить про поширення серед громадськості Росії переконаності в необхідності подання рішучої допомоги болгарському народу в звільненні його з-під турецького ярма.

Газети регулярно інформували читачів про хід повстання в Болгарії, публікували пов'язані з цим документи. Так, «Києвський телеграф» 12 травня 1876 р. повідомив про надрукований у Бухаресті маніфест до болгарського народу від «таємного національного уряду», який закликав усе болгарське населення взятися за зброю. На початку червня на сторінках цієї ж газети повністю було надруковано відозву «Болгарського народного комітету», в якій звучав заклик до повстання проти султанської Туреччини. Газети повідомляли про висадку в Болгарії з австрійського пароплава «Радецький» загону повстанців на чолі з Христо Ботевим, про бої з турецькими військами і відзначали, що зброї у болгарських повстанців обмаль і багато з них озброєні лише старовинними кременівками [2, 9. IV; 5, 10. VI].

Офіційні повідомлення турецьких властей про ліквідацію повстання в Болгарії сприймалися усіма газетами з недовірям. Деякі з них, наприклад «Николаевский вестник», твердили, що болгарські повстанці насправді пішли в Балканські гори, де їхні загони готуються до наступних боїв.

Жорстоке придушення повстання в Болгарії викликало гнів і обурення широких кіл громадськості і народних мас Росії та України. На сторінках «Одесского вестника», «Києвського телеграфа», «Николаевского вестника», «Києвлянина» та інших газет висловлювався рішучий протест проти нечуваних звірств і жорстоких розправ над болгарським населенням, особливо над беззахисними жінками, дітьми і стариками. Газети повідомляли, що турецькі власті озброїли фанатичних мусульман та звільнених із в'язниць арестантів і направили їх разом з регулярними військами в місцевості, де відбувалось повстання. Декілька сотень болгарських сіл і міст було пограбовано і спалено, а їхнє населення знищено [8, т. 1, с. 220—221, 233—235]. За відомостями, опублікованими «Николаевским вестником», понад 60 тис. болгар убито, багато жінок і дітей направлено на малоазійські ринки для продажу у неволю [5, 19. VI].

З гнівним засудженням численних проявів вандалізму на болгарській землі і з висловленням найщирішого співчуття болгарському народові виступили російський вчений Д. І. Менделєєв, письменники І. С. Тургенєв, Ф. М. Достоєвський, В. М. Гаршин, художник К. Є. Маковський та багато інших [13, с. 35]. Український письменник С. І. Воробкевич у циклі віршів «З нещасної Болгарії», написаному в грудні 1876 р., з великим гнівом затаврував жahlivі злочини, вчинені проти болгарського народу, і висловив впевненість у його остаточному визволенні від жорстокої неволі. В одному з віршів цього циклу він писав:

«Синехвилый Словутице, грімучий Дунаю,
Чом такеє завелося у Болгарськім краю?
Що ті люди провннили, за що горе зносять?
Слізьми, кров'ю всі мурави, трави, холми росять!

Та ж вни долю не приспали! За що так страдає
У неволі люд болгарський, живцем умирає?

Загримів Дунай у скали, змутилися води,
Фаля фалі повідає: «Балканським народам
Зійде ясно, зійде красно волі-правди сонце
В замученій, в заплаканій нещасній сторонці!» [11, с. 206]

У повідомленнях з Болгарії, що друкувались різними газетами, зазначалося, що жорстокі розправи турецьких військ і башибузуків не зломали волі болгарського народу до боротьби за свободу. «Умиротворення» болгар тепер більше, ніж будьколи, неможливе. Обговорюючи питання про дальшу долю балканських народів, що перебували під владою Туреччини, газета «Киевлянин» під впливом подій у Болгарії виступила проти спроб дипломатичним шляхом вирішувати східне питання. За її словами, європейські дипломати не змогли запобігти численним убивствам і насильствам, які вчинили турки у Болгарії, болгарської крові пролито незрівняно більше, ніж це могло статися під час найкровопролитнішої воєнної кампанії проти турків. У зв'язку з цим газета підтримувала думку петербурзької дворянсько-слов'янофільської газети «Русский мир», яка писала, що після початку сербсько-турецької війни в червні 1876 р. єдиною можливим реальним шляхом вирішення східного питання є відкрита збройна боротьба балканських слов'ян проти султанської Туреччини [1, 26. VI].

З приводу повідомлення про наступну конференцію представників європейських держав у Константинополі газета «Николаевский вестник» заявила: «Повна автономія всіх балканських слов'ян, знищення панування дикої орди, що не знає меж для своєї лютості, — ось найскромніші умови миру, ось чого по меншій мірі повинна досягти європейська дипломатія, якщо вона не хоче нових жертв. Інші умови — неможливі» [5, 24. VIII]. На думку газети, події, що відбулись у Болгарії, свідчать про неможливість продовження турецького панування.

Таким чином, легальна преса, що відбивала погляди ліберально-буржуазних і дворянсько-слов'янофільських кіл української громадськості, підтримувала справедливу боротьбу болгарського народу, вимагаючи звільнення його з-під влади турецької адміністрації і надання можливості створити свою державу.

Революційні кола Росії, діяльність яких проходила в нелегальних умовах, не могли вільно висловлювати свої міркування з приводу балканських подій, зокрема Квітневого повстання в Болгарії. Як відомо, не було й єдності поглядів з цього питання серед різних груп народників, але всі вони стояли за революційний шлях визволення балканських народів від турецького ярма і виступали проти своєкорисливого втручання царського уряду та урядів західноєвропейських держав у визволь-

ну боротьбу південних слов'ян. У підготовці Квітневого повстання брали участь деякі російські й українські революціонери-народники, зокрема колишній активний учасник народницького гуртка «Київська комуна» М. К. Судзиловський. Вони підтримували зв'язки з болгарськими революціонерами, допомагали їм діставати зброю, підшукувати військових спеціалістів для керування загонами повстанців [12, с. 9; с. 256].

Подіям національно-визвольної боротьби на Балканах у другій половині 70-х років XIX ст. присвячені твори українсько-го публіциста-демократа Т. О. Василевського, учасника герцоговино-боснійського повстання, який належав до Костайницького табору південнослов'янських революціонерів і брав участь у сербсько-турецькій війні 1876 року. Праці Василевського з цього питання під псевдонімом «Софрон Круть» були згодом опубліковані Іваном Франком у книзі «Записки українця з побуту між полудневими слов'янами» [3]. Одна з вміщених у ній статей присвячена Квітневому повстанню в Болгарії. Василевський з великою симпатією і повагою ставився до братніх південнослов'янських народів, зокрема болгар, і щиро співчував їхній героїчній боротьбі за визволення з-під турецького ярма. Підходячи з демократичних позицій до цієї проблеми, він вважав, що найголовнішою умовою успіху визвольного руху має бути активна свідома участь в ньому широких народних мас. Проте Василевський недооцінив народного характеру Квітневого болгарського повстання. Він писав, що болгарська молодь, прагнучи до свободи, під впливом герцоговинсько-боснійського повстання почала збройну боротьбу проти турецького феодального ладу, але «простий народ не мав надії на успіх повстання, не вірив у свої сили і не ворушився» [3, с. 126]. Насправді ж, як відомо, у Квітневому повстанні «основною рушійною силою були народні маси, насамперед селянство, потім ремісники» [4, с. 43]. Василевський визнавав, що болгарське повстання мало більші наслідки, ніж повстання в Герцоговині та Боснії. По-перше, воно розв'язало руки Сербії для війни з Туреччиною, оскільки після турецьких звірств у Болгарії європейські дипломати не могли більше виступати на захист Туреччини. По-друге, болгарське повстання вплинуло на дії сербського війська, яке, розраховуючи на підтримку болгар, повело наступ проти турків на південний схід, у бік Болгарії [3, с. 128—130].

Страждання болгарського народу і численні жертви його в боротьбі за визволення справили великий вплив на громадськість Росії, яка розгорнула широку кампанію по поданню матеріальної допомоги болгарському населенню. Московський і Петербурзький слов'янські комітети випустили відозви про збір коштів на користь болгарських сімей. Відозва Московського комітету, зокрема, була опублікована 29 червня 1876 р. в «Николаевском вестнике». В цій же газеті 17 липня була надрукована стаття із закликом до жителів Миколаєва організувати карнавокий збір на допомогу балканським слов'янам, у тому

числі болгарам, і після цього регулярно вміщувалися повідомлення про надходження коштів.

Київське міське управління товариства піклування про поранених і хворих воїнів у відповідності з вказівкою Головного управління товариства 10 липня 1876 р. виступило на сторінках газети «Киевлянин» зі зверненням до населення Південно-Західного краю про сприяння грошовим і матеріальним зборам на допомогу слов'янам у Болгарії, Герцоговині та Боснії. Прохання про допомогу надходили також від болгарських емігрантських організацій. В «Николаевском вестнике» 12 серпня було опубліковано лист «людинолюбного комітету болгарських жінок у Румунії» за підписом його голови Є. Пулієвої, в якому висловлювалося прохання подати матеріальну допомогу пораненим і хворим у Болгарії, що потерпіли від звірств черкесів і башибузуків. Газети «Новороссийский телеграф» і «Николаевский вестник» у вересні 1876 р. надрукували відозву Болгарського центрального благодійного товариства у Бухаресті (підписав голова К. Цанков). У відозві зазначалось, що до Румунії і Сербії втекли від переслідувань турків понад 30 тис. болгарських сімей. Товариство зверталось до російського й українського народів з проханням про збір коштів на користь потерпілих болгар [5, 25. IX].

Одеське болгарське настоятельство 12 червня 1876 р., посилаючись на те, що багато болгар, які шукають порятунку в Росії, потребують допомоги, розпочало клопотання перед міністром внутрішніх справ про дозвіл на повсюдний збір членами настоятельства коштів для болгарських біженців. Царський уряд поставив вимогу, щоб при цьому не поширювались «ніякі політичні погляди», тобто щоб йшлося лише про благодійні заходи. Це питання вирішувалось в офіційних колах понад два місяці, і з дозволу міністерства внутрішніх справ 26 вересня відозва болгарського настоятельства про збір пожертв була надрукована в «Одесском вестнике» [8, т. 1, с. 273; 7, 26. IX].

У зборі коштів, що проводився по всій Росії, активну участь брали селяни, робітники, службовці, учні. Їх трудові копійки дали змогу організувати необхідну допомогу потерпілим болгарам та іншим балканським слов'янам. У листі активного учасника збору коштів С. Пономарьова з міста Конотопа Чернігівської губернії, надрукованому в одній з газет, розповідалось: «Живе, палке слово нашої преси про братів-слов'ян зробило свою справу: шире співчуття до страждань болгар, до поранених сербів все більше поширюється в найвіддаленіших кутках Росії» [1, 27. VII]. За короткий час у Конотопі було зібрано і передано на користь поранених сербських воїнів і потерпілих болгар 202 крб. 40 копійок. У багатьох випадках робітники, службовці, викладачі і навіть студенти щомісяця віддавали для допомоги слов'янам певну суму грошей. Так, студент Одеського університету Д. Дмитрієв у липні 1876 р. надіслав редакції «Новороссийского телеграфа» 1 крб. сріблом на користь бол-

гар і заявив, що виділить таку ж суму зі своєї стипендії в серпні і вересні [6, 22. VII]. У Подільській, Київській, Полтавській та інших губерніях збір грошей і речей на допомогу болгарам провадився не тільки за ініціативою місцевих газет, окремих груп громадськості, земських установ і міських управ, духовенства, а й за відозвами і підписними листами, що їх надсилали Московський і Петербурзький слов'янські комітети [10, с. 363—364].

Таким чином, російська і українська громадськість морально й матеріально підтримувала визвольну боротьбу болгарського народу. Найширші верстви населення з великим співчуттям поставилися до Квітневого повстання 1876 р. Вони виступали за повне звільнення болгарського народу від багатоговікового турецького гноблення. Найбільш рішучими, послідовними прибічниками соціального і національного визволення болгар та корінних перетворень у Болгарії були революційні і демократичні кола Росії, які співробітничали з болгарськими революціонерами. Зараз неможливо визначити в цілому розмір коштів, які були зібрані громадськістю на допомогу болгарам після Квітневого повстання, оскільки в більшості випадків вони включалися в загальну суму грошей і речей, що призначалися на користь балканських слов'ян. Проте, безперечно, грошова і матеріальна допомога, основне джерело якої становили кошти трудящих мас, була значною.

Братерське співчуття і підтримка народами Росії Квітневого повстання в Болгарії створили передумови для дальшої спільної боротьби російського, українського і болгарського народів за свободу і незалежність Болгарії. Відзначаючи 100-річчя Квітневого повстання, ми з новою силою переконуємося в непорушності і плідності історичної дружби народів Радянського Союзу і Болгарії, що допомагає їм в наші дні спільно будувати соціалізм і комунізм та відстоювати мир.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Киевлянин», 1876.
2. «Киевский телеграф», 1876.
3. Круть Софрон. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905.
4. Никитин С. А. Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 годах и Апрельское восстание. — В сб.: Освобождение Болгарии от турецкого ига. М., 1953.
5. «Николаевский вестник», 1876.
6. «Новороссийский телеграф», 1876.
7. «Одесский вестник», 1876.
8. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х т. М., Изд-во АН СССР, 1961.
9. Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX века). Кишинев, «Штиинца», 1972.
10. «Подольские епархиальные ведомости», 1876, № 17.
11. «Руська хата. Буковинський альманах на 1877 р.». Львів і Чернівці, 1877.

12. Хевролина В. М. Революционное народничество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1878 гг. Автореф. канд. дис. М., 1968.

13. Яковлев Н. Н. Дружба навечно. Куйбышевское кн. изд-во, 1969.

Ю. Е. ФОМИН

ОТНОШЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ К АПРЕЛЬСКОМУ ВОССТАНИЮ 1876 г. В БОЛГАРИИ

Резюме

Широкие слои общественности Украины, как и всей России, с большим сочувствием отнеслись к восстанию в Болгарии в апреле 1876 г. против османского гнета. Многие органы печати и видные деятели культуры в России и на Украине выступили с решительным протестом против жестокого подавления Апрельского восстания и кровавых расправ над болгарским населением. Представители революционно-демократических кругов русской и украинской общественности Н. К. Судзиловский, Ф. А. Василевский и др. поддерживали связи с балканскими революционерами и были последовательными сторонниками осуществления коренных социальных и политических преобразований в Болгарии.

С. Л. КАІРОВ

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЮГОСЛАВІЇ У ПОВСТАННІ 1941 РОКУ

Свою стратегію і тактику у визвольному русі народів Югославії проти фашистських окупантів і внутрішньої реакції КПЮ визначала, виходячи з положень В. І. Леніна про те, що «вироблення правильних тактичних рішень має гігантське значення для партії, яка хоче в душі витриманих принципів марксизму керувати пролетаріатом...» [1, т. 11, с. 5].

Розглядуване питання досліджувалось у ряді загальних праць югославських і радянських істориків. У вітчизняній історіографії ця проблема певною мірою висвітлена Г. М. Слав'ним [10] і Л. Я. Гібіанським [2; 3], в югославській — І. Мар'яновичем [8], Д. Живковичем [4] і П. Морачею [9].

Мета пропонованої статті — висвітлити деякі питання політики КПЮ у повстанні 1941 року.

У період підготовки повстання ЦК КПЮ на травневій і дальших нарадах розробив стратегію і тактику народно-визвольної боротьби проти фашистських окупантів [5, т. 1, кн. 1, с. 11—25; т. 2, кн. 2, с. 7—23]. Одне з найважливіших положень загального стратегічного плану КПЮ передбачало об'єднання антифашистських сил в єдиний Народно-визвольний фронт (НВФ) [9, с. 739—742].

Враховуючи можливість союзу між СРСР і Англією на базі антигітлерівської коаліції, КПЮ намагалася встановити зв'язки з антифашистськими представниками буржуазних партій по лінії НВФ, зокрема з радикалами, демократами, землерадниками Сербії, християнськими соціалістами Словенії та ін. [6, т. 1, кн. 1, с. 68, 168—179]. В Сербії і Боснії КПЮ налагодила тимчасове співробітництво з патріотично настроєними четниками [6, т. 1, кн. 1, с. 26, 236—239]. По-справжньому міцні контакти вдалося встановити в основному лише в Словенії, де значна підготовча робота в цьому напрямі проводилася ще до війни. Комуністи Словенії добилися об'єднання всіх демократичних організацій і патріотичних груп у Визвольний фронт (ВФ) [6, т. 1, кн. 1, с. 37, 85]. КПЮ боролася за створення НВФ і в інших краях Югославії [6, т. 1, кн. 1, с. 160, 285], однак там він був створений пізніше. Частково це пояснюється тим, що буржуазія, яка орієнтувалася на Англію, займала очікувальну позицію і «передчасне повстання» вважала

«авантюрою КПЮ». У відозві від 25 липня 1941 р. ЦК КПЮ викрив цю позицію [5, т. 1, кн. 1, с. 23—25, 37; т. 2, кн. 2, с. 20, 22].

Очоливши боротьбу за національне і соціальне визволення, КПЮ намагалася за допомогою НВФ мобілізувати на збройне повстання проти скупантів і квіслінгівців широкі народні маси, ізолюючи при цьому реакційну буржуазію.

КПЮ пов'язувала свою тактику з національним питанням, враховуючи важливість його в багатонаціональній Югославії. Протиставляючи політику рівноправності, братерства і єдності буржуазній та окупаційно-квіслінгівській політиці розпалювання національного розбрату, особливо між православними сербами і католиками-хорватами, КПЮ закликала народи Югославії до єдності в боротьбі проти фашистських окупантів і внутрішньої реакції, вважаючи це запорукою успіху визвольного руху [6, т. 1, кн. 1, с. 70, 122; 6, т. 1, кн. 1, с. 23, 30; т. 2, кн. 2, с. 21] і національної рівноправності у новій Югославії.

КПЮ враховувала, що, створюючи квіслінгівські «держави» для боротьби проти сербських повстанців у Хорватії, Боснії та інших краях країни, окупанти обов'язково використають незадоволення народів Югославії великосербським гнобленням. Але у цих «новоспечених» державах відбувалося, по суті, фізичне винищення сербів, і це змушувало їх тікати в гори, чинячи стихійний опір, який під керівництвом КПЮ переріс в організоване повстання і революцію. Хорвати, македонці та інші народи Югославії приєднувались до визвольної боротьби, в якій спочатку персважали серби. Разом з тим КПЮ змушена була враховувати і тактику італійських окупантів і великосербської буржуазії в Ліці та інших областях країни. Великосербська буржуазія зуміла використати незгоди між фашистською Італією і «Незалежною державою Хорватією» (НДХ) (головним чином у територіальному питанні) і організувала кампанію сербсько-італійської «дружби» [7, кн. 1, с. 24—25].

Викриваючи тактику окупантів і четників, КПЮ створила партизанські загони і організувала збройне повстання в Ліці, яке було прискорене виступами у Сербії і Чорногорії [7, кн. 1, с. 35—38, 80]. Стихійний опір під керівництвом КПЮ набрав організованого характеру. Проте, завдавши навалного удару усташам, керівники партії недооцінили небезпеки впливу італо-четницької пропаганди, що призвело до політичних помилок [7, кн. 1, с. 124—125].

КПЮ роз'яснювала масам примиренську політику македонської буржуазії і монархо-фашистської Болгарії, лояльне ставлення керівництва Хорватської селянської партії (ХСП) до усташської «Незалежної держави Хорватії», мету розпалювання національно-релігійної ворожнечі в Боснії і Герцоговині [9, с. 759]. Таким чином, у розв'язанні національного питання КПЮ враховувала специфіку умов кожного краю. Компартія гнівно викривала і політику великосербської буржуазії, яка на-

магалася зберегти монархію при підтримці Англії і США [8, с. 79; 9, с. 737].

Тактика комуністів зіткнулася з тактикою четників в основному питанні повстання — визволення Югославії від фашистських окупантів. Між ними точилася непримиренна боротьба за керівництво повсталими масами, яка призвела до громадянської війни. Четники вважали визвольну боротьбу передчасною, всі ж інші буржуазні партії Сербії об'єдналися навколо них і вичікували «сприятливих умов» для дій проти окупантів. Подібну позицію займали ліберальна і клерикальна буржуазія Словенії, керівництво ХСП [8, с. 128—129; 9, с. 741].

Незважаючи на відмову югославської буржуазії від боротьби, КПЮ готувала організоване збройне повстання в Сербії, Чорногорії, Боснії і в окремих областях Хорватії. З цією метою влітку 1941 р. вона почала формувати партизанські загони у зазначених краях. При підтримці західних союзників емігрантський уряд намагався поставити партизанські загони під командування керівника четників, полковника Д. Михайловича, вирвавши їх з-під впливу комуністів [9, с. 740, 742].

КПЮ змушена була враховувати причетність емігрантського королівського уряду до антигітлерівської коаліції і тому визнаного Радянською державою. Д. Михайлович намагався скористатися з цієї обставини для боротьби проти комуністів. Однак КПЮ викрила його зрадництво як ставленика великосербської буржуазії, винного у розпалюванні громадянської війни [6, т. 1, кн. 1, с. 310—311].

У своїй керівній діяльності по організації повстання КПЮ використовувала ленінську стратегію і тактику, досвід КППРС у Великій Жовтневій соціалістичній революції та у створенні Рад у Росії [6, т. 1, кн. 1, с. 195—206]. Викриваючи зрадництво реакційної буржуазії і мобілізуючи маси на боротьбу проти окупантів, КПЮ орієнтувалася на могутність СРСР, враховувала віру народів Югославії у непереможність Червоної Армії [6, т. 1, кн. 1, с. 119—120]. Комуністи пропагували героїзм Червоної Армії під Москвою як приклад для партизанів у боротьбі проти фашизму [6, т. 1, кн. 1, с. 348, 369]. Компартія Югославії надавала великого значення визволеній території, на якій замість старої влади створювались народно-визвольні комітети та їх збройна сила — партизанські загони. Бойові загони партизан знищували старі окупаційні органи влади і допомагали обирати нові, тимчасові, які ставали політичними осередками повстання і забезпечували матеріальну базу визвольного руху, мобілізацію народних мас на боротьбу проти окупантів і місцевої реакції. Опорою партизанів на визволеній території були народно-визвольні комітети, що створювали народно-визвольні фонди матеріальної підтримки партизанів [6, т. 1, кн. 1, с. 272, 287]. Комуністи керували соціально-економічними заходами народно-визвольних комітетів [6, т. 1, кн. 1, с. 131, 310].

Правильно зазначає Д. Живкович, що «організація Компартією народно-визвольної боротьби проти окупантів за національне визволення вирішувала і основні питання соціалістичної революції: захоплення влади і створення армії» [4, с. 611]. А це при успішному розвитку повстання і підтримці масами КПЮ неминуче вело «до зіткнення народно-визвольного руху з Д. Михайловичем і емігрантським урядом» [4, с. 612]. У цих умовах КПЮ піднімала повсталі маси на боротьбу «не тільки за національне визволення, але й соціальне, за новий суспільний лад, проти старого» [4, с. 612].

Ще травнева нарада 1941 р. зазначала, що емігрантський уряд сподівається на реставрацію монархії при підтримці Англії. Необхідно було вести рішучу боротьбу проти нього, проте у своїх відозвах після 22 червня 1941 р. ЦК КПЮ не поставив питання про владу і політичний устрій. Так, П. Морача відмічає, що, розглядаючи народно-визвольні комітети як тимчасові органи влади до визволення країни, в 1941 р. «КПЮ ще не ставить питання про розрив зі старою державною структурою» [9, с. 488]. І лише в другій половині серпня, коли окупанти і контрреволюційна югославська буржуазія заговорили про «комуністичне повстання» [5, т. 1, кн. 1, с. 37; т. 2, кн. 2, с. 13, 38], ЦК КПЮ приступив до формування Національного Комітету визволення Югославії. Але, зважаючи на утворення антигітлерівської коаліції, до якої приєднався і емігрантський уряд, КПЮ змушена була відмовитися в 1941 р. від формування комітету [9, с. 459—460, 752].

Завдання КПЮ дещо полегшувались тим, що їй тоді не було потреби вести народні маси на повалення монархічного уряду (він втік за кордон після квітневої катастрофи), а також тим, що революція поєднувалась з національно-визвольною боротьбою проти фашистських окупантів. Віра у перемену СРСР відкривала перспективу не лише визволення Югославії від фашистських окупантів, але й зміни суспільної системи. Початком цього революційного процесу була боротьба КПЮ при допомозі партизанських загонів і повсталих мас проти старих органів влади, окупаційно-квіслінгівської системи, за створення нових народних органів влади. В. І. Ленін вказував на неминучість запеклої боротьби між робітничим класом і буржуазією за владу, на «одчайдушні спроби буржуазії «відняти у пролетаріату завоювання революційного періоду». Через те, борючись за демократію попереду всіх і на чолі всіх, пролетаріат ні на хвилину не повинен забувати про нові суперечності, що таяться в надрах буржуазної демократії, і про нову боротьбу» [1, т. 11, с. 12]. Основні суперечності між повстанцями і четниками проявились у різному підході до питання про владу.

26 вересня 1941 р. на нараді в Столиці КПЮ підбила перші підсумки повстання, оцінила значення діяльності органів народної влади, партизанських загонів і НВФ і вирішила поширити по всій країні народно-визвольні комітети, організаційно

зміцнити партизанські загони і створити значні військові формування для здійснення великих бойових операцій [4, с. 189—190].

Не витримавши фронтальних боїв проти переважаючих сил окупантів у громадянській війні, партизани зазнали тимчасової поразки у Сербії. У зв'язку з цим КПЮ і Верховний штаб партизанських загонів з кінця 1941 р., з утворенням нового вогнища народно-визвольного руху, прийняли рішення перейти до іншої організації і тактики боротьби — загальноюгославської революційної війни. У цей період почали формуватись пролетарські бригади — основа Народно-визвольної армії Югославії. Кістяком пролетарських бригад, опорою революційно-демократичного руху, бойовим ядром партизанської війни був робітничий клас. Безперервний приплив селян змінював соціальну структуру партизанських загонів, які, в свою чергу, посилювали вплив комуністів на сільські маси [9, с. 763]. Компартії довелося проводити тривалу і вперту роботу, роз'яснюючи відсталим селянським масам національні і соціальні цілі народно-визвольного руху і революції, ізолюючи вплив буржуазії на селі. У цій роботі КПЮ враховувала рівень економічного розвитку окремих країв і областей країни. Так, легше було залучити до боротьби селян більш розвинутих районів, важче — відсталіх країв і областей, де значний вплив на село мали четники [9, с. 765].

Свою організаційно-пропагандистську діяльність ЦК КПЮ практично здійснював через мережу територіальних партійних організацій, зв'язаних з формуванням партизанських загонів [9, с. 486—487].

Складність становища КПЮ полягала у необхідності вести боротьбу на два фронти: проти окупантів і четників Д. Михайловича, а також інших сил контрреволюційної буржуазії. І вчасний відступ Верховного штабу з ядром партизанських загонів із Сербії через Санджак у Боснію, новий центр визвольного руху, був безперечною заслугою КПЮ, яка зуміла зберегти військову силу визвольної боротьби і революції в тяжких умовах. Цьому сприяли і активна підтримка трудящих мас усередині країни, і контрнаступ Червоної Армії під Москвою. Поразка гітлерівців на Східному фронті не давала їм можливості зосередити значні сили для придушення повстання на всій території Югославії. Рішучі дії КПЮ перешкодили контрреволюційній буржуазії і окупантам придушити повстання. У цьому виявився успіх стратегії і тактики КПЮ, яка керувалася ленінським вченням про повстання і революцію. Перемога революції, за словами В. І. Леніна, «залежить, з одного боку, від правильності нашої оцінки політичної позиції, від вірності наших тактичних лозунгів, а з другого боку, від підтримки цих лозунгів реальною бойовою силою робітничих мас» [1, т. 11, с. 4].

У кінці 1941 р., коли окупанти і югославська реакційна буржуазія вважали повстання придушеним, воно розгорілося з но-

вою силою, в більших масштабах. З виникненням Першої пролетарської бригади у грудні 1941 р. повстання перетворилося на загальноюгославське з політичним центром у Боснії.

Політика КПЮ в повстанні 1941 р. у зв'язку з утворенням НВФ була розрахована на створення демократичної республіки. І хоча відкрито питання про повалення монархії не ставилося, створення органів народної влади та їх діяльність свідчили про початок революції. Оскільки КПЮ розуміла мету четницької тактики вичікування, а великосербська буржуазія бачила в революційному повстанні небезпеку для існування буржуазного ладу і збереження своїх класових привілеїв, громадянська війна виявилася неминучою.

Руйнування старого державного апарату, створення органів революційної влади народу і здійснення соціально-економічних перетворень в його інтересах — такі завдання поставила перед собою КПЮ на тому етапі.

Розуміючи, що ворога можна перемогти лише у всенародному повстанні, КПЮ намагалась залучити до НВФ прогресивних представників ряду буржуазних партій, які мали певний вплив на маси і висловлювали готовність вступити у збройну боротьбу з окупантами і квіслінгівцями. Але оскільки майже вся югославська буржуазія або відкрито співробітничала з окупантами, або ставилась до них лояльно, вважаючи збройне повстання передчасним, комуністам доводилося вести особливо наполегливу боротьбу за маси [9, с. 741—742, 758—759], визнаючи їх з-під впливу великосербської пропаганди і роз'яснюючи їм мету визвольного руху [5, т. 1, кн. 1, с. 25].

Успішному здійсненню політики КПЮ у справі мобілізації широких мас на визвольну боротьбу сприяли початок Великої Вітчизняної війни, зміцнення антигітлерівської коаліції і особливо контрнаступ Радянської Армії під Москвою. Таку обстановку КПЮ вміло використала для активізації визвольного руху [9, с. 747; 11, с. 66]. Це було винятково важливим після тимчасової поразки повстань по краях, після падіння «Ужицької республіки» в Західній Сербії наприкінці листопада—на початку грудня 1941 року.

Перехід КПЮ до тактики партизанської війни, маневреність дій Першої пролетарської ударної бригади сприяли поширенню визвольного руху по всій Югославії і розпорощенню окупаційно-квіслінгівських військ по обширній території країни.

Тривала і вперта політична боротьба КПЮ за усвідомлення селянськими масами мети національного і соціального визволення сприяла активній участі селянських мас в національно-визвольній боротьбі і революції, визначала в кінцевому підсумку перемогу над окупантами і внутрішньою реакцією, оскільки селянство становило більшість населення Югославії.

І, нарешті, політика КПЮ була підкріплена демократичними заходами народно-визвольних комітетів, які своїм соціаль-

ним змістом відкидали старий суспільний лад і відкривали перед трудящими масами перспективу соціалістичних перетворень, залучаючи їх до визвольного руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Повне зібрання творів.
2. Гибианский Л. Я. Расстановка классовых сил в Югославии в 1944—1945 гг. — «Советское славяноведение», 1967, № 1.
3. Гибианский Л. Я. Проблемы исследования революции и становления народной власти в Югославии. — «Советское славяноведение», 1972, № 6.
4. Живкович Д. Постанак и развитак народне власти у Југославији 1941—1942. Београд, «Ин-т за савремену историју», 1969.
5. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Београд, «Војно дело», 1949—1954.
6. Историјски Архив Комунистичке партије Југославије. — «Борба». Београд, Историјско одељење ЦК КПЈ. 1949.
7. Лика у Народноослободилачке борбе 1941. Зборник. Пишу учесници. Београд, «Војно дело», 1963.
8. Марјанович И. Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941. Београд, «Ин-т друштвених наука», 1963.
9. Морача П. Југославија 1941. Београд, «Ин-т за савремену историју», 1971.
10. Славин Г. М. Освободительная война в Югославии. М., «Наука», 1965.
11. Стругар В. Југославија 1941—1945. Београд. «Војноисториски ин-т», 1970.
12. Чолакович Р. Записки об освободительной войне в Югославии. М., «Прогресс», 1965.

С. Л. КАИРОВ

ПОЛИТИКА КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЮГОСЛАВИИ В ВОССТАНИИ 1941 ГОДА

Резюме

В статье рассматриваются тактические приемы и методы осуществления политики КПЮ в начале народно-освободительной борьбы и революции в Югославии. Автор прослеживает, как под руководством Компартии, исходящей из ленинской теории социалистической революции и опыта КПСС, был обеспечен успех восстания в сложнейших условиях фашистской оккупации.

У БОРОТЬБІ ЗА СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО ФРОНТУ В ПОЛЬЩІ

(До 40-річчя антифашистського конгресу
працівників культури у Львові)

У міжвоєнний період революційна боротьба робітничого класу і широких трудящих мас проти фашизму мала величезний вплив на діяльність інтелігенції в Польщі, Західній Україні. Серед прогресивної частини працівників науки і культури все більш визрівало розуміння зростаючої небезпеки фашизму і загрози війни. З середини тридцятих років у Польщі намітилася тенденція приєднання передової, відданої народові частини інтелігенції до єдиного народного фронту антифашистської боротьби.

Центральний комітет Комуністичної партії Польщі (КПП) у 1936 р. відзначав: «Сила єдиного фронту і робітничого класу, яка проявилась в останніх класових боях, спричиняє щораз дужчий вплив у середовищі трудящої інтелігенції для спільної боротьби проти фашизму і війни, що має величезне значення з точки зору ізоляції санації, розкладу санаційного державного апарату і подолання впливу санації» [8]. Становище в Польщі зумовлювало необхідність об'єднання всіх демократичних сил працівників культури і науки з єдиним робітничим і народним фронтом боротьби проти фашизму. Враховуючи тенденції і настрої прогресивної інтелігенції, Комуністична партія висунула ідею скликання в Польщі антифашистського конгресу працівників культури і організувала його проведення [7]. Цим видатним подіям у революційній боротьбі польських і західно-українських трудящих присвячено ряд монографій і статей радянських та зарубіжних вчених, а також збірник матеріалів самого конгресу [1; 3; 5].

Однак ця тема знову і знову привертає увагу дослідників своєю актуальністю, недостатньою вивченістю в світлі нових документів, які виявлені останнім часом. Мета статті — показати історію підготовки та хід конгресу, його величезне значення у революційній боротьбі трудящих проти фашизму та загрози війни.

Восени 1935 р. з ініціативи КПЗУ у Львові створюється партійна група, якій було доручено провести необхідну підготовчу роботу для скликання конгресу. Місце проведення конгресу працівників культури у Львові було вибране не випадково. З одного боку, місто славилось своїми бойовими революційними традиціями, а з другого — приїзд у Львів прогресивних письменників із усієї Польщі повинен був перетворитись у демонстрацію інтернаціоналізму і протесту проти окупаційної політики санації на Західній Україні. Перед кому-

ністами стояли нелегкі завдання — виробити політичну платформу, пропагувати ідею скликання конгресу, згуртувати навколо нього видатних діячів науки, культури і мистецтва, об'єднавши людей інколи різних поглядів і переконань заради єдиної мети — боротьби проти фашизму і війни. Тому КПП, паралельно із Львовом, проводила підготовчу кампанію по підготовці до конгресу серед інтелігенції й інших міст країни. Величезна заслуга комуністів полягала в тому, що вони зуміли об'єднати навколо ідеї скликання конгресу передову інтелігенцію з лівого крила ППС, із середовища селянського руху, а також багатьох безпартійних діячів культури.

Після періоду підготовки 12 листопада 1935 р. у Львові відбулися збори представників інтелігенції, на яких було прийнято рішення «скликати загальний з'їзд працівників культури у зв'язку з наступом фашизму на життя і різні галузі культури та пов'язаної з цим загрозливою небезпесою» й вибраний організаційний комітет [1, с. 14]. До його складу ввійшли 11 чоловік: Я. Галан, Г. Гурська, А. Дан, Б. Домбровський, М. Нашковський, А. Пронашко, А. Сабат, Б. Скаляк, Г. Штернбах, Я. Щирек, В. Ямпольський — люди досить далекі один від одного за своїми політичними переконаннями, які, проте, об'єдналися на заклик комуністів для підготовки і скликання конгресу працівників культури [1, с. 115]. Відбулися засідання оргкомітету, на яких заслуховувалися доповіді з актуальних питань розвитку культури. Їх обговорення супроводжувалось гострою дискусією, яка відбивала різницю у поглядах на місце і роль творчої інтелігенції в боротьбі проти зростаючої небезпеки фашизму і війни. Під впливом комуністів Я. Галана, А. Дана, М. Нашковського, які враховували необхідність об'єднати ведучих представників творчої інтелігенції заради здійснення головної мети — боротьби проти фашизму, були вироблені і прийняті основна платформа і конкретні вимоги майбутнього конгресу.

У платформі відзначалось, що культура як невід'ємна частина життя проходить через усі суспільні процеси. Фашизм, який захопив владу в одних країнах і загрожує іншим, підриває культурну творчість в самій її основі. «Загрозлива небезпека, — говорилося у платформі, — змушує до швидких солідарних дій. Інтелектуальний світ повинен організуватися, застерегти всіх про загрожуючу небезпеку, наполегливо добиватись своїх прав. Він повинен закликати до боротьби за новий, кращий і справедливіший лад. Інтелектуальний світ і світ праці повинні подати один одному руки» [1, с. 11].

Організаційний комітет від імені прогресивної інтелігенції виклав конкретні вимоги в області народної освіти, літератури, театру, образотворчого мистецтва, журналістики. Так, в галузі народної освіти висувались вимоги загального і безкоштовного за рахунок держави навчання рідною мовою усіх дітей шкільного віку, світської освіти, основою якої було б відокремлення

церкви від держави, ліквідації мілітаризації виховання і реорганізації шкільних програм в дусі свободи і прогресу. Висловлювався протест проти обмежень свободи преси і літератури, проти цензури і конфіскації прогресивних видань, проти перетворення мистецтва в прислужника націоналізму і імперіалізму. Політична платформа закликала діячів культури «на бій за свободу людини, за свободу і розвиток інтелекту і культури, за усунення соціальної несправедливості, за мир вимученому людству, за нове, краще, світле майбутнє» [1, с. 11—17].

Загальну оцінку платформи і вимог, що висувалися і з якими повинен був виступати конгрес працівників культури, висловив один із її укладачів М. Нашковський: «Поміркована за формою, щоби не відлякати тих, хто вагається, і обійти цензуру, вона по суті своїй була конкретною і бойовою програмою боротьби проти фашизації життя і культури, за освіту для мас, за школи для всіх дітей і обов'язково з рідною для них мовою викладання, за політику, яка принесла б із собою мир і перепинила б шлях все більше нахабніючому фашизмові» [6, с. 91—92].

Підготовка до антифашистського конгресу працівників культури у Львові знаходила підтримку в широких колах інтелігенції Польщі, Західної України і Західної Білорусії. Усі ті, кому дорогі були ідеали демократії і свободи, миру і дружби між народами, ненависні реакція і фашизм, рішуче стали на сторону конгресу. Висловили свою солідарність із платформою і бажання приймати участь в конгресі письменники, пов'язані з комуністичними і лівосоціалістичними напрямками, В. Броневський, Л. Кручковський, В. Василевська, О. Гаврилюк, С. Тудор, група письменників радикального напрямку в селянському русі на чолі з М. Чухновським, колектив журналу соціалістичної орієнтації «Liewy tog», прогресивні письменники літературного об'єднання «Пшедмесце» у Варшаві. В підтримку конгресу висловились багато письменників, зокрема Е. Зегадлович, про якого М. Нашковський писав: «Цей відомий, шанований в буржуазних колах прокатолицький письменник, ніби заново народився, побачив світ зовсім іншими очима. В політичному відношенні він ще був наївний, як дитя, небагато, напевно, знав про марксизм, про боротьбу класів, але, як чесний художник, він глибоко і сильно відчув нові віяння, почув кроки історії. І, незважаючи на сиву голову, незважаючи на осінню пору свого життя... він усім еством своїм полинув до цього нового» [6, с. 116]. Такий процес переживали, очевидно, громадські діячі і представники творчої інтелігенції. Комуністична партія в той час чуїно вловила ці переломні моменти у поглядах і настроях передової інтелігенції і правильно вказала їм шлях — формування єдиного фронту діячів культури у боротьбі проти фашизму і війни.

Підготовка до конгресу працівників культури привертала увагу робітничого класу, різних прошарків трудящих. Реакційні кола Польщі і місцева влада у Львові, не хетуючи брехнею,

шантажем і погрозами, вдавались до різних кроків, щоб перешкодити скликанню конгресу. За рішенням окружного суду у Львові було конфісковано увесь тираж брошури з текстом платформи конгресу. Діячі культури, які виступали в підтримку наступного конгресу, зазнавали поліцейських переслідувань. Це був період, який Я. Галан охарактеризував як час «великого замішання в лавах ворога і великого підйому в лавах робітничого класу». Повсюдно наростав єдиний народний фронт боротьби з фашизмом, і в цій обстановці організаційний комітет зумів перебороти усі перешкоди і скликати конгрес працівників культури.

Конгрес почав свою роботу 16 травня 1936 року. Склад учасників, час і місце проведення багато де в чому був визначений змістом і характером конгресу, його політичною значимістю. Конгрес відбувався в робітничому кварталі Львова, у приміщенні профспілки комунальних працівників. Це був форум із широким представництвом, у якому брали участь делегати з усіх кінців Польщі — з Варшави, Кракова, Вільно і інших міст країни. Серед учасників були відомі письменники і журналісти, художники, працівники театру та інших творчих професій, представники багатьох масових профспілкових і культосвітніх організацій, страйкуючих робітників, колишніх політ'язнів.

Засідання конгресу відкрив член організаційного комітету В. Ямпольський, який вказав, що «тільки консолідація всіх прогресивних і демократичних елементів, які працюють в галузі культури, може перешкодити і зупинити всякі подальші заміри фашизму на існуючі досягнення в галузі культури і літератури» [1, с. 51].

У почесну президію конгресу одностайно були обрані Максим Горький, Ромен Роллан, Генріх Манн та інші видатні антифашисти, що свідчило про прямий зв'язок Львівського конгресу працівників культури з міжнародним рухом борців проти фашизму. Делегати хвилиною мовчання вшанували пам'ять робітників Львова, які загинули в кривавих сутичках з поліцією під час відомих квітневих подій 1936 року. Цим конгрес працівників культури висловив свою солідарність з широким народним фронтом боротьби проти фашизму в Польщі.

На конгресі з великим інтересом були заслухані доповіді з питань літератури, образотворчого мистецтва, сучасного театру, музики, з проблем праці в Польщі. Основна увага доповідачів була приділена розвінчанню фашизму, необхідності консолідації антифашистських сил працівників культури, їх згуртуванню з народним фронтом боротьби трудящих мас проти реакції і загрози війни.

Фашизм, зазначали Г. Дембінський і С. Тудор, грубо попирає людські права і людську гідність, розпалює націоналізм, переслідує визвольний робітничий рух і гнобить слабі народи, готує руйнівні війни. Його плоди — спалені книги, тисячі концтаборів, грубий політичний терор, він відкидає людство у тьму

середньовіччя. Тому «письменники і культурні діячі, які йдуть, незалежно від національності, в ногу з робітничим визвольним рухом, повинні об'єднатися для боротьби з цим варварством» [1, с. 61].

Про літературу і проблеми суспільного прогресу говорили Л. Кручковський, В. Василевська, Е. Зегадлович, М. Чухновський та ін. Обстановка, що склалася на конгресі, благотворно впливала на багатьох письменників. Так, доповідь Е. Зегадловича, що був відомий раніше як письменник, занурений в містицизм, була спрямована проти шовіністичних традицій у польській літературі, він висловив свою солідарність із соціалістичними ідеалами.

Із доповіддю з питань праці в Польщі виступила на конгресі Г. Крагсльська, яка висловила за єдиний народний фронт, за організацію народного господарства на принципах соціалізму.

На адресу конгресу надійшло багато вітальних листів і телеграм від різних громадських організацій і окремих осіб з висловленням солідарності у боротьбі проти фашизму, на захист демократичних справ і свобод, досягнень культури. «Міжнародна Асоціація письменників на захист культури» в Парижі прислала на адресу конгресу вітання з побажанням створити в Польщі аналогічну організацію [4]. Велике враження справило привітання і пролетарський привіт конгресові культури від 20 тис. страйкуючих будівельників Львова. «Про повну солідарність робітничого класу з тією інтелігенцією, метою якої є боротьба за поступ, освіту і мир», заявили робітники бориславських нафтових промислів [1, с. 75]. У листі до конгресу від імені прогресивної молоді Львова, написаному відомим пізніше політичним і громадським діячем Б. К. Дудикевичем, говорилося: «Українська прогресивна молодь, загартована у боротьбі за національне і соціальне звільнення, за рідну школу і культуру, і закована власними експлуататорами в неволю і темноту, гаряче бажає об'єднання усіх людей прогресу і культури в непохитній боротьбі за культуру, свободу і працю» [4].

Через окружний комітет КПП в президію конгресу було передано лист політ'в'язнів із дрогобицької тюрми, написаний на двох малесеньких клаптиках цигаркового паперу, у якому говорилося: «Ваша об'єднана боротьба з фашистським варварством і імперіалістичною війною надає нам, в тюремних підвалах, надію і віру. Ваша боротьба за культуру є також боротьбою за нашу свободу. Нехай же цей з'їзд буде початком об'єднання народних мас в боротьбі з фашизмом за краще майбутнє! Хай живе єдиний фронт! [1]. Привітання конгресові від групи амністованих політичних в'язнів закінчувалось словами: «Хай живе боротьба з фашизмом на усіх фронтах!» [1, с. 86].

На адресу конгресу надійшов лист від Львівської групи товариства «Польська спілка вільної думки», у якому говорилося, що в період занепаду буржуазної культури фашистське варварство грубо пригнічує будь-яку вільну думку і вільну твор-

чість і «тільки перемога трудящих мас може забезпечити вільний розвиток людської думки і спонукати літературу і культуру до нової творчої праці». Прикладом цього, вказувалось у листі, є Радянський Союз — країна переможного соціалізму, де квітне «нова культура з розмахом, небаченим при ладі пригноблення і експлуатації». Лист закінчувався словами: «Віримо, що ваш з'їзд з'єднає новими узами робітничий клас і трудову інтелігенцію в єдиному фронті у суворій боротьбі за спільні цілі і спільні ідеали» [1, с. 74].

Повну підтримку конгресу працівників культури висловили редколегії журналу «Lewat», газети «Głos współczesny», група краківської організації художників, львівські відділення профспілок металообробної та харчової промисловості, працівників комунального господарства, працівників торгівлі, профспілки юристів, група західноукраїнських прогресивних селянських письменників, прогресивної інтелігенції і робітників міста Перемишля та ін.

Засідання конгресу одногolosно прийняло ідеологічну платформу і резолюцію. Делегатами був висловлений братерський привіт страйкуючим 20 тис. робітників Львова. Засідання закінчилось співом «Інтернаціоналу».

В період роботи конгресу були проведені два творчі вечори, на яких виступили Е. Зегадлович, Г. Гурська, С. Тудор, К. Пелехатий, Г. Домбровський. На вечорах читались твори О. Гаврилюка, А. Волошака, В. Броневського, Л. Кручковського, В. Василевської. Авторів і виконавців присутні приймали з величезним захопленням.

Заключне засідання конгресу працівників культури проходило у приміщенні театру опери та балету. Тут зібралось близько 3000 чоловік. У виступах ораторів, а серед них були Л. Кручковський, В. Василевська, К. Пелехатий, Г. Дембінський, був гнівно засуджений фашизм, його підготовка до нової війни, звучали слова любові до Радянського Союзу.

Бурхливими оваціями зустріли присутні заключні слова Е. Зегадловича: «До побачення в червоній в недалекому майбутньому Варшаві!» В залі гриміли революційні заклики: «Хай живе Комуністична партія Польщі!», «Хай живе Комуністична партія Західної України!», «Геть Бека!», «Геть Гітлера!», «Хай живе СРСР — оплот миру!» Заключне засідання конгресу завершилось співом «Інтернаціоналу».

В прийнятій на конгресі резолюції було записано: «Беручи до уваги, що фашизм у даний час є найзлішим ворогом культури, втіленням середньовічного варварства, прагнучого відкинути досягнення цивілізації на сотні років назад, спалює на вогнищах твори великих мислителів, душить тюрмами, концетраційними таборами думку і людську гідність, зібрані представники культури постановляють, за прикладом видатних мислителів і працівників розумової праці світу, почати рішучу боротьбу з фашистським режимом у всіх його проявах, протиста-

вивши руйнівному наступу фашизму організовані і могутні кадри антифашистських захисників культури і підвести міцний фундамент під будівництво могутньої незалежності антифашистської культурної творчості» [1, с. 43—44].

Конгрес рішуче виступив проти національного гноблення і націоналістичної пропаганди і висловив повну солідарність з народним фронтом боротьби проти фашизму, який формувався в Польщі. В резолюції конгресу говорилось: «...Тільки спільні дії всіх експлуатованих і пригнічених фашизмом, незалежно від національності і політичних переконань, створять могутню непереможну перешкоду руйнівному походу фашизму і закладуть міцну основу під будову незалежної творчості, яка б служила ідеалам людства, миру, соціальної справедливості і свободі» [1, с. 45].

На конгресі було прийнято рішення про створення всепольського Товариства працівників культури з відділеннями в усіх великих містах країни [1, с. 23].

Антифашистський конгрес працівників культури у Львові викликав схвальні відгуки прогресивної громадськості. 21 травня 1936 р. в центральному органі ППС газети «Robotnik» В. Василевська писала: «В тяжкому, найжаченому шипами нинішньому житті, де людина безперервно відчуває себе оточеною стіною заборон і наказів, де його давить і терор і підлість, дні з'їзду явилися якимось оазисом братерства, найвищого ентузіазму, почуття глибокої солідарності, радісного відчуття, що боротьба продовжується у повну силу». Повідомлення про Львівський антифашистський конгрес працівників культури висвітлювалися в польській та зарубіжній пресі.

Конгрес прогресивних сил інтелігенції, яка стала до боротьби проти фашизму і небезпеки війни, викликав шалену злість і брудні нападки реакції. В цей час праве керівництво ППС, як і інших соціал-демократичних партій, зробило спробу відокремитися від конгресу і замовчати його рішення. «Проте антифашистський конгрес вже став фактом, — писав Я. Галан. — Він ще раз продемонстрував згуртованість демократичних сил тодішньої Польщі в боротьбі проти фашизму» [2].

Антифашистський конгрес зайняв особливе місце в історії революційного руху в Польщі. Центральний Комітет КПП відзначив: «Конгрес працівників культури у Львові став подією всепольською з першорядним політичним значенням. Конгрес робиться одним з показників повороту, який відбувається серед інтелігенції, повороту до спільної з робітничим класом боротьби проти фашизму, до народного фронту» [8]. Рішення конгресу стали виразом думок і прагнень прогресивних діячів науки і культури, символом інтернаціонального єднання усіх народів світу для спільної боротьби проти реакції, фашизму і війни.

Комуністи надавали великого значення єднанню різнорідних політичних сил навколо робітничого класу для створення єдиного антифашистського народного фронту. Конгрес працівників

культури став важливим кроком на шляху до згуртування сил робітничого класу і інтелігенції. ЦК КПП цілком підтримав висунуту на конгресі у Львові ідею про створення всепольської антифашистської організації — Товариства працівників культури. У «Листі додому» від 29 травня 1936 р. Політбюро ЦК КПП рекомендувало місцевим організаціям: як можна ширше будувати нову організацію шляхом залучення до неї усіх прихильників народного фронту серед працівників культури — письменників, акторів, художників, професорів тощо; на зборах робітників і селян приймати резолюції, в яких вітати рішення конгресу і закликати нову організацію до самовідданої культурно-просвітительської праці серед робітників і селян; прагнути до того, щоб нова організація розвивала культурно-просвітительську діяльність в усіх профспілкових організаціях, не виключаючи санаційні профспілки чиновників і службовців; залучати нову організацію до кампанії по підготовці конгресу прихильників миру [8].

Львівський антифашистський конгрес працівників культури став видатною подією в міжвоєнній історії Польщі, відіграв велику роль в справі зміцнення і єднання сил прогресивної інтелігенції, в розробці нею платформи дій і вираженні солідарності з боротьбою робітничого класу проти наступу фашизму і росту небезпеки війни. І зараз мають важливе і актуальне значення основні ідеї конгресу працівників культури у Львові — ідеї солідарності і єдності дій працівників розумової праці з трудящими масами в ім'я боротьби проти реакції і фашизму, захисту миру, демократії і соціалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г. Документы и материалы. Под. ред. П. С. Козланика. Львов, 1956.
2. Галан Я. Львовские очерки. — «Львовская правда», 1950, 28 марта.
3. Герасименко М., Дудикевич Б. Борьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960.
4. Львовская научная библиотека АН УССР им. В. Стефаника. Отдел рукописей. Фонд отдельных поступлений № 9, д. 783.
5. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики. Львів, 1963.
6. Нашковський Маріан. Неспокійні дні. М., 1962.
7. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 539, оп. 5, д. 455, л. 121.
8. Centralne Archiwum przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 158/IV-2, t. 31, k. 3.

**В БОРЬБЕ ЗА СОЗДАНИЕ ЕДИНОГО
АНТИФАШИСТСКОГО ФРОНТА В ПОЛЬШЕ**
(К 40-летию антифашистского конгресса работников
культуры во Львове)

Резюме

В статье на основе материалов отдела рукописей Львовской библиотеки Академии Наук УССР им. В. Стефаника и документов из советских и польских архивов освещен период подготовки и основное содержание работы Антифашистского конгресса работников культуры, который проходил во Львове 16—17 мая 1936 года, показано, что конгресс явился ярким проявлением деятельности КПП и КПЗУ по сплочению различных политических сил в стране и формированию единого народного фронта борьбы против фашизма и угрозы войны. Некоторые документы, помещенные в статье, публикуются впервые.

І. І. БЕЛЯКЕВИЧ

**ПЕТРОГРАДСЬКА ГРУПА СДКПіЛ У ДНІ
ЛИПНЕВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ
1917 РОКУ**

Становище Петроградської групи СДКПіЛ у дні липневої політичної кризи вже частково висвітлювалось в радянській історичній літературі [2; 11; 12]. Польські історики, вивчаючи участь польських інтернаціоналістів в Жовтневій соціалістичній революції, даного питання не торкалися.

Мета даної статті всебічно висвітлити цю подію, для чого використані твори В. І. Леніна з цього питання, архівні документи, що зберігаються в фондах ЦДАЖР СРСР, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС і Ленінградському партійному архіві, публікації документів і матеріалів, більшовицька преса і особливо орган групи СДКПіЛ в Росії — газета «Трибуна».

Період двовладдя і мирного розвитку революції завершився 3—5 (16—18) липня 1917 р. розстрілом мирної демонстрації в Петрограді контрреволюційними військами — юнкерами і офіцерськими загонами. Російська контрреволюція почала збирати сили для повного розгрому революції і встановлення військової диктатури. В. І. Ленін вказував, що в результаті липневих подій «контрреволюція організувалась, зміцніла і фактично взяла владу в державі в свої руки» [1, т. 34, с. 1]. В. І. Ленін ха-

рактизував період після подій 4 липня як «початок громадянської війни з боку контрреволюційної буржуазії» [1, т. 34, с. 77] і попереджував, що «справжня суть політики військової диктатури, яка панує тепер і яку підтримують кадети і монархісти, полягає в підготовці розгону Рад» [1, т. 34, с. 1—2], що перемога контрреволюції відбулась через панування в Радах партій есерів і меншовиків [1, т. 34, с. 16], цих найпустіших балакунів, які допомагають реакції «зайняти» увагу народу, поки вона докінчить свої останні приготування до розгону Рад» [1, т. 34, с. 2]. Есеро-меншовицька більшість в Радах повністю капітулювала перед буржуазією, і влада цілком перейшла до рук контрреволюційного Тимчасового уряду.

Генеральний штаб і командні верхи армії, захопивши фактичну державну владу в Росії, розстрілювали революційні військові частини на фронті, роззброювали революційні війська і робітників Петрограда, Москви, арештовували більшовиків, закривали їх газети «не тільки без суду, але й без постанови уряду» [1, т. 34, с. 1].

У зверненні II Петроградської загальноміської конференції більшовиків до всіх робітників і солдат Петрограда було дано аналіз липневих подій і дій контрреволюції, що захопила владу: «Обшуки і розгроми, арешти і побої, катування і вбивства, закриття газет і організацій, роззброєння робітників і розформування полків, розпуск фінляндського сейму, відміна свобод і встановлення смертної кари, розгул громил і контррозвідників, брехня і брудний наклеп, все це з мовчазної згоди есерів і меншовиків — такі перші кроки контрреволюції» [18, с. 216].

Оцінюючи політичні перспективи у зв'язку з розгулом контрреволюції, В. І. Ленін писав: «Будь-які надії на мирний розвиток російської революції зникли остаточно. Об'єктивне становище: або перемога військової диктатури до кінця, або перемога збройного повстання робітників, яка можлива тільки тоді, коли воно відбудеться одночасно з піднесенням глибокого масового руху проти уряду і проти буржуазії на ґрунті економічної розрухи і затягування війни» [1, т. 34, с. 2].

Російська контрреволюційна буржуазія та її Тимчасовий уряд проводили жорстокі репресії проти партії більшовиків, В. І. Леніна та провідних діячів партії. Серед тих, хто виступав з наклепами на вождя революції, був колишній депутат II Державної думи Алексинський, який настільки «прославився» своїми виступами в пресі, що в Парижі журналісти різних партій називали його наклепником. Цього діяча навіть есери і меншовики відмовились допустити у Виконавчий комітет Ради «поки він не реабілітує себе». В Росії він «сховався в плеханівській газеті «Єдинство», виступав у ній з початку за ініціалами, а потім, осмілівши — і відкрито» [10, 6(19). VII].

Міністерство пошт і телеграфів Тимчасового уряду дало вказівку вилучати з 1 березня по 1 серпня усі телеграми на

ім'я В. І. Леніна, А. М. Коллонтай, А. Я. Семашко, А. В. Луначарського та ін., в тому числі польських соціал-демократів — М. Козловського і Я. Ганецького. За розпорядженням міністра, «вся виявлена кореспонденція, як вищезазначених осіб, так і на ім'я їх, повинна бути негайно передана безпосередньо судовому слідчому в особливо важливих справах Петроградського окружного суду Олександрову» [16, 3 (16). X].

Така «увага» з боку уряду до польських соціал-демократів — Я. Ганецького і М. Козловського — була не випадковою. З В. І. Леніним Я. Ганецького зв'язувала стара дружба. Він допомагав В. І. Леніну звільнитися з Ново-Таргської тюрми в серпні 1914 р. [3] і повернутись із еміграції в Петроград на початку квітня 1917 р. [4], входив у Закордонне бюро ЦК РСДРП(б) [4, 14(27).VI]. У роки першої світової війни Ганецький жив у нейтральній Швеції і в пошуках коштів для політичної діяльності займався комерційними справами. Напередодні липневих подій він вільно приїздив в Росію і також вільно виїхав за кордон [1, т. 32, с. 415].

Великий вклад у роботу партії більшовиків вніс М. Козловський, тому його ім'я викликало особливу ненависть серед російських контрреволюціонерів. За дорученням ЦК партії більшовиків він виступав на суді з приводу заняття колишнього палацу Ксешинської для ЦК партії більшовиків [24, № 4, 17 (30). VI] *, порушив справу проти наклепників на захист «Правды» [15, с. 152]. Єдиний представник партії більшовиків в Особливій нараді по виготовленню проекту положення про вибори в Установчі збори Козловський вів послідовну і принципову боротьбу з буржуазною більшістю [20; 21]. Як голова Виборзької районної думи в Петрограді він «сприяв перетворенню Виборзької сторони в одну із опор більшовицької партії» [12, с. 235—236]. М. Козловський був членом ЦВК Рад, учасником II Петроградської загальноміської конференції більшовиків [9, од. зб. 7, арк. 42 зв.].

Група польських соціал-демократів у Петрограді нараховувала близько 500 чоловік [16, 10 (23). X], об'єднаних у польський національний район. Напередодні II Петроградської загальноміської конференції ця організація, щоб краще охопити польських робітників, що працювали на різних підприємствах міста, розподілилась за територіальними районами Петрограда [9, од. зб. 7, арк. 1]. Крім того, значна частина робітників-поляків входила в районні організації більшовицької партії.

Після липневих подій польські соціал-демократи разом з більшовиками жорстко переслідувались буржуазною пресою. Ще до липневих подій чорносотенна бульварна газета «Живое слово» опублікувала 1(14) липня статтю, в якій обвинува-

---

* М. Козловського намагались притягти до суду присяжних повірених нібито за виступ на судовому процесі, що «протирічить званню адвоката» [5, 9(22). VI].

чувала В. І. Леніна і польських соціал-демократів у шпигунстві як «довірених осіб німецького Генерального штабу», серед яких М. Козловський є нібито «головним отримувачем німецьких грошей, що переводяться з Берліну через «Дисконто-Газельшафт» на Стокгольм, а звідти на Сибірський банк в Петроград», де в даний момент на його рахунку зберігається понад 2 млн. крб. Це аргументувалося тим, що нібито військовий цензор виявив безперервний обмін телеграмами політичного і грошового характеру «між німецькими агентами і більшовицькими лідерами» [10, 6 (19). VII]. Після появи цієї статті М. Козловський як член ЦВК Рад 5(18) липня звернувся до голови ЦВК Чхеїдзе з листом, в якому вказував на безпідставність обвинувачень чорносотенців і заявив про повну готовність дати ЦВК Рад «відповідні і вичерпні пояснення у випадку необхідності» [24, № 7, 8(21).VII, с. 4]. Увечері 5(18) липня відбулись екстренні збори всіх членів Петроградської групи СДКПІЛ [13, 5(18).VI] (мабуть, скликані у зв'язку з цією провокацією). Не дочекавшись відповіді Чхеїдзе, М. Козловський 6(19) липня особисто проголосив цю заяву в ЦВК [10, 6(19). VII, с. 2]. Але есеро-меньшовицький ЦВК не вжив жодних заходів.

6(19) липня на квартирі М. Козловського; де фактично розміщувалася редколегія органу групи СДКПІЛ в Росії — газети «Трибуна», з санкції контррозвідки було зроблено обшук, який не дав результатів. Незважаючи на відсутність санкції на обшук, контррозвідка особисто обшукала присутніх — відомих діячів СДКПІЛ Ю. Уншлихта, Ю. Лещинського-Ленського, М. Бронського та ін. Дії слідчого перевизували постанову контррозвідки, в якій вказувалося: «...Поступати у відповідності з результатом обшуку в квартирі». У М. Козловського було відібрано кореспонденцію, без ознайомлення з її змістом на місці. Хоч обшук був безрезультатним, М. Козловський і всі присутні були заарештовані і відправлені в контррозвідку, де їх допитували представники військових властей. Прокурора при цьому не було. Незважаючи на заяву арештованих, що вони ні в чому не замішані і опинились в квартирі Козловського в партійних справах [7, 14(27). VII, с. 5; 24, № 8, 22.VII (4. VIII), с. 2—3], 7(20) липня їх закріпили за відділом контррозвідки Петроградського військового округу і відправили в пересильну тюрму, незважаючи на повну відсутність підстав для арешту. Польські соціал-демократи заявили рішучий протест проти спроби помістити їх в камерах разом з уловниками [8, 8(21). VII]. З часом, під тиском громадськості, всі, за винятком М. Козловського*, були звільнені.

З 5 липня по 5 вересня 1917 р. репресії обрушилися на більшовицьку пресу [16, 18(31). X], а також на орган групи

* Поширювались чутки, що М. Козловський був затриманий у зв'язку з арештами більшовиків Рошалья і Раскольнікова [19, с. 15].

СДКПіЛ газету «Трибуна». 6(19) липня о 5 годині ранку в приміщенні редакції газети контррозвідка провела обшук і заарештувала присутніх — Н. Рубина, Ю. Цихоцького, А. Гловацького (з Саратова) та ін. [7, 14(27). VII] *. По дорозі у Головний штаб на заарештованих налетів натовп і побив їх. В штабі після допиту 7(25) липня було звільнено одного А. Гловацького [7, 14(27). VII], колишнього діяча Варшавської організації СДКПіЛ.

Через відсутність будь-яких доказів усі заарештовані були випущені на сьомий день, за винятком Ю. Уншліхта, ув'язненого до 30 липня [24, № 10, 5(18). VIII, с. 1]. Через арешт членів редколегії і робітників друкарні випуск газети «Трибуна» тимчасово припинився. Черговий восьмий номер вийшов лише 22 липня [24, № 8, 22. VII (4. VIII), с. 1].

І серпня Ю. Уншліхт і Ю. Лещинський відвідали Петроградську судову палату, щоб одержати забрані у них матеріали і в'яснити правові причини арешту. Там їм була дана офіційна відповідь, що «прокуратура жодних справ не порушувала» і що репресії були справою контррозвідки, яка має право позбавляти свободи до трьох тижнів. Повідомлення про цей факт «Трибуна» закінчувала словами: «Коментарі зайві» [24, № 10, 5(18). VIII, с. 1]. М. Козловський пробув у тюрмі до жовтня [24, № 20, 14(27). X, с. 4].

Серед арештованих в «Крестах» у зв'язку з липневими подіями знаходилися військовослужбовці-поляки С. Поляквич — член Петроградської Ради, Ф. Густав — поручик 436 Новоладозького полку. В першому комендантському корпусі перебували підпоручик П. Дашкевич з 3-го піхотного запасного полку, прапорщики 180-го піхотного запасного полку С. Куделько і М. Вишневецький [9, зв. 4-а, од. зб. 58, арк. 1—2; 16, 13(26). IX, 14(27). IX].

Звільнені з тюрми польські соціал-демократи зразу ж включились у революційну роботу. Так, вже 22 липня (4 серпня) М. Бронський виступив у «Трибуні» зі статтею «Зламана лінія революції», в якій викрив дії російської буржуазії, що перейшла в наступ при невтручанні меншовицько-есерівських Рад. Автор писав: «Дрібно-міщанська більшість, під керівництвом меншовиків і есерів, відштовхнувши фабричний пролетаріат і видавши на розправу більшовиків, кинулась в обійми буржуазії, що саботує революцію, — і замість гасла «Вся влада Радам» — готова реалізувати програму «Повна влада буржуазії». Автор оптимістично писав, що в майбутній боротьбі пролетаріат Росії «ні на йоту не відступить від свого прапора» революції, «зміцнюючи свої ряди, поглиблюючи соціалістичну свідомість організованих мас, готуючись до нового наступу проти войовничого імперіалізму» [24, № 8, 22.VII (4.VIII), с. 2].

* Газета «Звезда» повідомляла, що серед арештованих були Ю. Уншліхт, Ю. Лещинський і М. Бронський [7, 14(27). VII].

25 липня (6 серпня) на мітингу, організованому міським районом РСДРП(б), серед виступаючих був Ю. Лещинський-Ленський, який різко критикував Тимчасовий уряд і ЦВК Рад [17, 25.VII (6.VIII)].

Слідчі органи Тимчасового уряду пильно стежили за революційною діяльністю Ю. Лещинського-Ленського. Так, слідчий Себезького повіту 30.VII (12.VIII) зробив запит комісарові Тимчасового уряду з приводу справи Т. С. Михайлової, робітниці фабрики «Гука» у Петрограді. Слідчого зацікавила промова Ю. Лещинського-Ленського, в якій останній закликав до повалення Тимчасового уряду і вказував на правильність тактики Леніна. В запиті зазначалось «Прошу в'яснити і повідомити мені, чи є на названій фабриці зараз або перебував раніше поляк-контрощик Ленський, яке його ставлення до робітників, до якої політичної партії належить, чи не ленінець він, з якого часу служить на фабриці «Гука?»» [16, 28.IX (6.X)].

Російська контрреволюційна преса розпочала кампанію наклепів і на видатного діяча СДКПіЛ Я. Ганецького. Щоб дати нищівну відповідь наклепникам, що, фальсифікуючи факти, хотіли дискредитувати Я. Ганецького, Виконком груп СДКПіЛ в Росії підготував спеціальну заяву для преси, яку попередньо було передано юридичній комісії ЦК більшовицької партії для узгодження. В заяві високо оцінювалася політична діяльність Я. Ганецького, проте вказувалось на необхідність вимагати у нього деяких пояснень [1, т. 49, с. 424—425].

Дізнавшись про зміст заяви, В. І. Ленін 13(26) червня звернувся в юридичну комісію з листом, в якому вказав на принципову недопустимість вимагати від Ганецького, як і від будь-якого іншого товариша, пояснень на заяві наклепників [1, т. 49, с. 424—425]. Очевидно з цим листом В. І. Леніна був ознайомлений Виконком груп СДКПіЛ в Росії, бо в остаточному варіанті заяви цього пункту про вимогу пояснень не було [24, № 4, 17(30).VI].

Після липневих подій реакційна преса поновила наклепницьку кампанію проти Я. Ганецького як одного з найближчих політичних друзів В. І. Леніна, ведучи її тепер вже безпосередньо і проти В. І. Леніна. У відповідь на ці обвинувачення представники Закордонного бюро ЦК більшовиків в Стокгольмі В. Воровський та Я. Ганецький опублікували 9(22) липня в стокгольмських газетах лист, де викривалися контрреволюційні дії Тимчасового уряду, який, об'єднавши представників поміщиків, капіталістів, дрібної буржуазії та «соціал-патріотів», хоче в потоках крові задушити масовий виступ солдат і російського пролетаріату. Новий уряд ні на йоту не поступається в жорстокості царизму. Організувавши шалену кампанію проти більшовиків, уряд зробив замах на вільне існування авангарду російської революції. У листі заперечувалися зв'язки Ганецького і Козловського з представниками німецького Генштабу та будь-які грошові справи з ними [14, 14(27).VI].

На захист Я. Ганецького виступив В. І. Ленін. 17(30) серпня 1917 р. в листі до Закордонного бюро ЦК РСДРП(б) він висловив глибоке обурення з приводу організованої наклепницької кампанії проти Ганецького. Ленін писав: «Мерзенна кампанія наклепів, піднята буржуазією з приводу начебто шпигунства чи причетності до нього Ганецького, Қоллонтай і багатьох інших, е, звичайно, підлим прикриттям походу на інтернаціоналістів з боку наших бравих «республіканців», які бажають «вигідно відрізнити» себе від царизму наклепництвом» [1, т. 49, с. 428]. В. І. Ленін рекомендував Я. Ганецькому документально спростувати наклсп. «Проти цієї мерзенної дрейфусіади, проти цього наклепництва треба боротися випуском брошури і якнайшвидше, не шкодуючи праці, клопоту, грошей, щоб заплямувати наклепників і по можливості допомогти арештованим за цим мерзенним наклепницьким обвинуваченням» [1, т. 49, с. 429].

Повертаючись дещо пізніше до справи Я. Ганецького, В. І. Ленін писав в ЦК РСДРП(б): «Він відомий з 1903 року, член ЦК поляків, працював багато років як цекіст, ми бачили в Кракові його роботу, поїздки в Росію та ін., бачили його на всіх з'їздах та ін... Не встановлено жодного факту проти Ганецького...» [1, т. 50, с. 14, 15].

Тимчасовий уряд переслідував Ганецького і за кордоном. 14(27) липня міністр закордонних справ Терещенко направив секретну телеграму послу в Стокгольмі за № 3476, в якій вимагав, щоб емігрантський комітет в Стокгольмі вилучив зі свого середовища всіх осіб, що мають відношення до більшовизму, зокрема Ганецького. Терещенко просив посла подіяти на комітет всіма засобами і добитися виконання даної вимоги під загрозою припинення будь-яких стосунків з комітетом і відмовлення від його визнання [6, 16(29).XII].

М. Козловський продовжував вести боротьбу з одиночної камери тюрми «Крести», в яку його заточили, звинувативши у державній зраді. Він звернувся до Тимчасового уряду з протестом [6, 1(14). VIII] проти найбрутальнішого порушення правових норм, допущених слідчими при його арешті. М. Козловський вказував, що арешт його був здійснений без відома судової влади, «як це вимагається самою примітивною конституцією самого примітивного правового ладу». Характеризуючи конфісковані у нього документи, Козловський писав, що серед них, зокрема в його листуванні, відсутні будь-які факти його близьких стосунків з Я. Ганецьким, а підозра на його близьке знайомство з останнім не може бути основою для арешту: «З Ганецьким знайомі всі члени соціал-демократичної партії Польщі і Литви. Невже їх всіх треба заарештувати?». М. Козловський заявив, що про його знайомство з Ганецьким було відомо і голові ЦВК Рад — Чхеїдзе. М. Козловський вимагав звільнити його з ув'язнення і притягти до відповідальності всіх осіб, які, порушивши правові норми, незаконно позбавили його

свободи. Одночасно він звернувся з заявою до нового міністра юстиції А. С. Зарудного* з вимогою притягти до уголовної відповідальності колишнього міністра юстиції П. М. Переверзева за порушення таємниці приватної кореспонденції і оголошення результатів попереднього слідства, з цивільним позовом «за нанесення йому матеріальних збитків» [6, 1(14).VIII].

Есєро-меншовицький ЦВК Рад спокійно спостерігав за репресіями, які російська контрреволюція розпочала проти партії більшовиків і польських соціал-демократів. Лише меншовики-інтернаціоналісти — члени ЦВК Рад опублікували декларацію з приводу арештів більшовиків, які здійснювалися за вказівкою Тимчасового уряду. Цю декларацію також підписав один з керівних діячів ППС-«Лівіці» Ст. Лапінський [14, 14(27). XII].

Обстановка, що склалася в Росії після липневих подій, стала серйозним випробуванням для польських соціал-демократів і солдатів, які перебували в Петрограді. Але члени СДКПіЛ з честю витримали його. Що ж стосується польських робітників і солдат, то переважна більшість їх також пішла революційним шляхом, за російським пролетаріатом і партією більшовиків. Незважаючи на деякі рецедиви люксембургіанських поглядів, практична діяльність польських соціал-демократів, як і в перші місяці революції, в усіх головних напрямках проводилась у відповідності з лінією і під керівництвом партії більшовиків.

Редакція «Трибуни», відновивши випуск газети, звернулася до польських робітників в Росії із закликом спільно з російським пролетаріатом виступити в боротьбі «проти об'єднаної контрреволюції» на захист і поширення досягнутих завоювань, з метою зміцнення рядів «проти всіляких атак реакції, що прагне потопити міжнародну революцію в морі пролетарської крові і в болоті клевети і обману, очорнити вождів робітничого класу». У відозві відзначалось, що польський робітник «повинен боротися скрізь, куди його кинула сувора доля, однаково, пліч-о-пліч з братерським російським пролетаріатом», від стійкості якого залежить «майбутнє світової революції» [24, № 8, 22.VII(4.VIII), с. 1].

Діяльність «Трибуни» була активною і оперативною: газета виступала на захист більшовиків, обвинувачених у спробах організувати заколот, повідомляла про дійсні причини липневих демонстрацій, підкреслюючи, що «РСДРП (більшовиків) прагнула надати стихійному обуренню мас характер спокійного і організованого виступу» [24, № 7, 8(21).VII, с. 1]. Переслідувана польською буржуазною пресою — газетами «Дзєннік польські», «Справа польська» та ін., — «Трибуна» сміливо виступала проти клевет на більшовиків. «Вся буржуазна преса

---

* Цікаво зазначити, що в середині жовтня А. С. Зарудний, вже як колишній міністр юстиції, на зборах петроградської адвокатури висловив упевненість «в невинності більшовиків у зраді і служінні німцям» [15, 14(26).X].

вие, що більшовики викликали «заколот», бунт в Петрограді 3—5 липня; їй допомагають у цьому прокуратура, меншовики, есери і польські хулігани» — писав С. Бабінський (псевдонім *Я. Кречинський*) [25, с. 11] у статті, присвяченій липневим подіям. Він сміливо викрив терор, що виявлявся в закритті газет, в арештах більшовиків, розгромах партійних приміщень та ін., правдиво висвітлив ставлення партії більшовиків і В. І. Леніна до липневої демонстрації, вказавши, що «поспішні виступи є передчасними і непотрібними». Автор при цьому відмітив, що демонстрація 18 червня «показала силу впливу більшовиків і ствердила це положення». У статті вказувалося на зусилля більшовиків утримати маси від стихійного виступу.

С. Бабінський викрив провокаційну роль буржуазної аген-тури, яка підштовхнула виступ з метою розгрому революційного петроградського гарнізону, з гнівом показав зрадницьку позицію есери-меншовицького керівництва Петроградської Ради, політику якої порівняв з фарисейством Пілата і кваліфікував як «злочин стосовно до мас». «Зрадницька роль меншовиків і есе-рів щодо мас була ганебною: вони перетворили розстріляних у винуватців бунту. Не вірячи вже в свій моральний вплив на маси», вони «разом з буржуазією... кинулись на революціонерів з насиллям і штиками». Підводячи підсумки липневим подіям, С. Бабінський писав: «Роззброєні революційні робітники і солдати. Одначе юнкери, провокатори, так звані «люди порядку», ще довго громили партійні приміщення, били революціонерів, стріляли в війська, що прибули з провінції. І зараз ще сип-ляться удари справа і зліва». Стаття закінчувалась словами: «Такою є правда, такими є факти, такою є так звана «зрада» більшовиків» [24, 22.VII(4.VIII), с. 1—2].

Правдиво висвітлюючи події, він вказував, що «дисципліно-вані маси... на заклик партії повернулись на свої місця» і вплинули на ті групи, які 3(16) липня не хотіли прислухатися до голосу партії. «Зараз не викликає сумніву, що лише дякуючи більшовикам вдалось так швидко ліквідувати провокації реакції», — такий висновок зробив автор.

Публікація цієї статті в обстановці нечуваного терору свід-чить про велику громадянську мужність її автора і редакцій-ної колегії газети «Трибуна».

Не менш сміливо виступила «Трибуна» на захист В. І. Леніна у статті «Дух Щегловитова». Вона різко критику-вала прокурора Каринського за безглузде і сміховинне обви-нувачення вождя більшовиків в агентурній діяльності на ко-ристь Німеччини і підкреслювала, що В. І. Ленін мав підставу заявити, що всі «обвинувачення проти нього і його товаришів є звичайним епізодом громадянської війни» в Росії [24, № 9, 29.VII(11.VIII), с. 4].

На загальних зборах Петроградської групи СДКПІЛ 14(27) серпня 1917 р. Ю. Лешинським-Ленським були підведені під-

сумки дискусії на тему «Польське питання і біжучий політичний момент», що продовжувалася на трьох загальних зборах. В резолюції про липневі події, прийнятій за його ж пропозицією, відзначалось, що капіталістичні організації, «спираючись на військово-бюрократичну кліку, відкрито готують реакційний переворот» і що «завдання пролетаріату в даний момент полягає в необхідності захисту досягнень революції, завдання ж його партії (більшовиків. — *І. Б.*) — у згуртуванні їх свідомості, створенні дисциплінованих загонів для боротьби з контрреволюцією» [24, № 12, 19.VIII(1.IX), с. 4].

Збори затаврували «репресії, що нагадували часи Столипіна і Протопопова», закриття робітничих газет і ув'язнення революціонерів за політичні переконання без пред'явлення звинувачення. Збори кваліфікували як «нечувану ганьбу» невтручання ЦВК Рад у цю справу. Вони вимагали негайного звільнення політичних в'язнів, закликали польських робітників зібрати кошти у фонд допомоги їм.

В резолюції висловлювались віра в майбутній розвиток революції в Росії. В ній вказувалося, що «дальше загострення господарсько-політичної кризи, банкрутство есеро-меншовицької тактики створюють відповідний ґрунт для нового штурму пролетаріату і селянської бідноти в Росії проти всевладдя капіталу. Цей рух, що передбачав оволодіння владою в ім'я революційної диктатури, дасть народу міцний мир і перебудову суспільного господарства в соціалістичному напрямку» [24, № 12, 19.VIII(1.IX), с. 4].

Таким чином, у дні липневої політичної кризи Петроградська група СДКПіЛ стояла пліч-о-пліч з Петроградською організацією більшовиків, разом з нею зазнавала репресій Тимчасового уряду, разом з нею боролася проти російської буржуазії, що перейшла в наступ проти революції, і есеро-меншовицького керівництва ЦВК Рад, який підтримав контрреволюцію; разом з нею вона вела роботу по згуртуванню петроградського пролетаріату, в тому числі численного загону польських робітників*, під керівництвом партії більшовиків готувала польських робітників до нових революційних боїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Повне зібрання творів.
2. Белякевич И. И. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г. Львов, Изд-во Львов. ун-та, 1957.
3. Белякевич І. І. З історії боротьби польської прогресивної громадськості Західної Галичини на захист В. І. Леніна в серпні 1914 р. — У зб.: Українське слов'язознавство, вип. 2. Вид-во Львів. ун-ту, 1970.
4. Ганецкий Я. Приезд Ленина из Швейцарии в Россию (1917). — «Пролетарская революция», 1924, № 1.

* У Петрограді під час війни було до 100 тис. поляків. Серед них багато робітників. Так, тільки на Путіловському заводі працювало понад 5 тис. польських робітників [22; 23, с. 250].

5. «Голос социал-демократа», 1917.
6. «Донецкий пролетарий», 1917.
7. «Звезда», 1917.
8. «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1917.
9. Ленинградський обласний архів, ф. 1, оп. 1.
10. «Листок Правды», 1917.
11. Манусевич А. Я. Деятельность польских социал-демократических организаций в России в период подготовки Октябрьской революции (март—октябрь 1917 г.). — У зб.: Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. М., Госполитиздат, 1957.
12. Манусевич А. Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль—октябрь 1917. М., «Наука», 1965.
13. «Правда», 1917.
14. «Пролетарий», 1917.
15. Протоколы и резолюции Бюро ЦК РСДРП(б), март 1917. — «Вопросы истории КПСС», 1962, № 3.
16. «Рабочий путь», 1917.
17. «Рабочий и солдат», 1917.
18. Революционное движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. Документы и материалы. М., 1959.
19. Рябинский К. Революция 1917 года. (Хроника событий). Т. V, октябрь. М.—Л., 1926.
20. ЦДАЖР СССР, ф. 14, оп. 1, од. зб. 2, арк. 32; од. зб. 4, арк. 1—8; од. зб. 31, арк. 12; од. зб. 3а, арк. 13 зв.; од. зб. 4, арк. 7; од. зб. 18, арк. 13—13 зв. та ін.
21. ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 717, арк. 41.
22. ЦПА ІМЛ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 409, арк. 5.
23. Юзефович И. С. Октябрьская революция и формирование польского государства в 1918 г. — «Известия АН СССР, серия истории и филологии», т. V, 1948, № 3.
24. «Трибуна», 1917.
25. «Z Pola Walki». Rocznik I (№ 1—4), 1958. Spis treści oraz skrowidz nazwisk i pseudonimów.

И. И. БЕЛЯКЕВИЧ

ПЕТРОГРАДСКАЯ ГРУППА СДКП_пЛ В ДНИ ИЮЛЬСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА 1917 ГОДА

Резюме

Используя произведения В. И. Ленина, документы, хранящиеся в фондах советских архивов, публикации документов, а также прессу на русском и польском языках, автор освещает в статье преследование русской контрреволюцией польских социал-демократов и их газеты «Трибуна», в том числе клеветническую кампанию против Я. Ганецкого.

Показано разоблачение польскими социал-демократами контрреволюционных действий Временного правительства и эсеро-меньшевистского руководства ЦИК Советов.

ПРО ВПЛИВ МІСТА ДУБРОВНИКА НА ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ЙОГО СІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ (XIII—XIV ст.)

Проблема взаємовпливу і взаємозалежності середньовічного міста і села продовжує привертати серйозну увагу радянської медієвістики. Дослідники цієї проблеми визнають, що основним об'єктом уваги повинна бути сфера поземельних відносин в аграрній периферії міста, в якій вплив торгово-промислового центру був визначальним.

Середньовічна Далмація з її торговими містами і економічно слабкими сільськогосподарськими районами дає багатий матеріал для комплексного вивчення взаємовпливу середньовічних міста і села.

Питання впливу найбільшого міста Далмації, Дубровника, на його сільську округу спеціально не вивчалось ні в радянській, ні в югославській історіографії. Частково вони висвітлені в працях М. Фрейденберга та І. Лучича*.

І хоч всебічне дослідження складної єдності міста і села в формі середньовічної Дубровницької республіки все ще лишається завданням майбутнього, однак документальні джерела і результати досліджень югославських учених, що знаходяться в нашому розпорядженні, дають можливість уже тепер спробувати визначити загальний характер впливу Дубровника на його округу — Астарею.

Астарея — вузька прибережна смуга, що примикає до міста, здавна складалась з кількох районів — Жупи, Шумета, Груза, Рієки, Затона з Поліцею, близької округи міста. У другій половині XIV ст. остаточно утвердилися зовнішні кордони Астареї, територія якої досягала 8721 га.

Перші систематизовані відомості про аграрний лад Дубровницької Комуни дає Статут 1272 року [10]. Пізніші його доповнення, а також книги реформації і нотаріальних актів [11; 19] відкривають цікаві особливості динаміки поземельних відносин в Астареї з середини XIII ст. і протягом XIV—XV століть.

Земля Астареї була розподілена (на жаль, у невідомому співвідношенні) між Комуною (безпосередні володіння міської общини в цілому), церквою, що стала вже на час написання Статуту відносно великим землевласником, і міськими жителями. Комуна часто здавала свої землі в оренду знатним міським жителям і монастирям.

---

* В роботі М. М. Фрейденберга досліджується район Північної і Середньої Далмації. В дослідженнях відомого югославського історика І. Лучича аграрні відносини розглядаються в іншому аспекті [16].

Земля Астареї, як і в більшій частині Далмації, була дуже бідною, кам'янистою і використовувалася переважно під виноградники. Скотарство в межах цієї території ніколи не досягало великого розмаху, що зумовлювалося тією ж бідністю землі.

У Статуті, де зафіксоване виноградарство як провідна галузь сільського господарства Астареї, на жаль, порівняно мало уваги приділено поземельним відносинам округи [3]. Однак усі його розділи, в яких вирішується питання землеволодіння і землекористування, дають можливість зробити декілька достатньо точних висновків. Перш за все, можна констатувати, що по відношенню до земельних володінь міських жителів Астареї Комуна не поставила в той період жодних чітких сеньйоріальних вимог: тут немає ні вказівок на існування постійного поземельного податку-ренти на користь Комуни*, ні зобов'язань, зумовлених володінням землею, ні постанов, що обмежують купівлю-продаж землі міським жителям, ні наказів по веденню господарства на приватних землях міських жителів. Тобто фактично в Статуті нема свідчень про реалізацію Комуною верховного права на землі городян в межах Астареї. Він повністю визнає власність городян на землю [10, I, V, VI, VIII]. Право власності городян на землю в Астареї не обмежене будь-якими повинностями на користь сеньйора, Комуни, і в інших джерелах — нотаріальних актах 1278—1282 років [19]. Очевидно, ця обставина полегшила процес мобілізації землі, про який дізнаємося з джерел XIII—XV ст. [5; 14]: земля через купівлю-продаж постійно переходила з рук середнього і нижчого прошарків городян в руки знатних родів, що посилювалися і в XIV ст. склали ядро патриціату.

Таким чином, основний текст Статуту 1272 р. відбив своєрідний етап в розвитку Дубровницької Комуни, коли в її окрузі ще не склалися найбільш типові для феодалізму аграрні відносини. Цьому етапу розвитку поземельних відносин відповідає не менш цікавий період соціального розвитку самого міста. Поняття «*communitas Ragusina*», що набуло політичної реальності ще в XII ст., на час запису Статуту здобуло соціальну визначеність, хоч процес соціальної диференціації залишався незавершеним. Дубровницька аристократія — *nobiles*, що становила особливий прошарок, ще не замкнулася у собі остаточно, і межа, якою вона відділялася від решти населення, не була такою непрохідною. Простий народ, що мав ще можливість через народні збори схвалити (чи відхилити) рішення Великого віча, не досяг того ступеня майнової нерівності, який характерний для часу найбільшого розквіту ремесла і торгівлі в Дубровнику. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що головним чином серед міського населення тоді переважали не-

---

* Пізніше, в XIV ст., Комуна час від часу буде збирати поземельні податки Астареї, але вони не набудуть характеру постійної феодальної ренти [9, с. 189].

заможні і середнього достатку городяни, які володіли клаптиками землі в Астарей, але основним джерелом існування для них залишалися типово міські заняття — дрібна торгівля, мореплавство, ремесло.

Робочою силою в землеробстві були самі городяни, власники дрібних і середніх клаптиків землі; вільні орендарі — здольники, частіше з жителів Астарей; вільні поденники — з неімущих городян і селян Астарей; вільновідпущені, що жили як в місті, так і в окрузі; міські раби і раби, прикріплені до землі [10, т. 1, с. 12; т. 3, с. 14; т. 4, с. 47; 15].

Використання рабів і вільновідпущених як робочої сили в сільському господарстві в другій половині XIII ст. є одним із доказів того, що поземельні відносини в Далмації увібрали в себе залишки пізньоримських аграрних порядків, які стали важливим компонентом існуючого ладу [15]. Однак питома вага рабів і вільновідпущених серед інших землеробів не була значною. Частіше в джерелах останньої третини XIII — першої половини XIV ст. згадуються поденники — *labovatores et zapratores*. Книги реформацій містять постанови того періоду, які регулювали робочий день, ритм роботи, зарплату сезонних поденників, даючи нам підстави вважати, що місто безпосередньо організовувало землеробські роботи в окрузі [11, т. 5, § 21] *. З середини XIV ст. кількість поденників різко скоротилась. Югославські дослідники Д. Динич-Кнежевич, Д. Роллер, І. Лучич вважають, що це було викликано епідемією чуми 1348 р., яка повторилась у другій половині XIV століття.

Найбільш стійкою і життєздатною формою землекористування виявилась оренда. Документи розрізняють оренду по строках (вічна, довгострокова, короткострокова) і по формі платежів за землю — грошова і з частини врожаю (різновидом останньої була половинщина).

Оренда землі — складний правовий і соціальний інститут — до цих пір докладно не висвітлена в радянській історіографії. Як свідчать документи, інколи за одними і тими ж формами оренди стояли різні соціальні зв'язки і поземельні відносини.

Аналізуючи дані Статуту по оренді, не можна не відзначити, що перш за все він захищав інтереси власника землі, його права вільного користування землею. Проголошуючи непорушність орендної угоди, Статут фактично не гарантував орендарю жодних сталих прав на одержану землю і не передбачав можливостей продажу, дарування або закладу орендованої ділянки [10, т. 5, с. 29—31]. Орендар міг лише здавати землю в суборенду. Однак слід підкреслити, що право городянина на землю Статут ні в якому випадку не поєднував з сеньйоріальними правами.

---

* Соціальний аспект цього явища визначений слабо: невідомо, які городяни використовували поденників і хто переважно наймався на сезонну роботу — міські низи чи землеробське населення округи.

Звідси можна зробити висновок, що будь-яка оренда землі городян, за Статутом 1272 року, передбачає відносини власника землі, не обплутаної феодалними зв'язками, і вільного орендаря. Фіксування основним законом Комуни відносин вільної оренди, тобто оренди без ознак феодалного держання, на землях городян характерне для другої половини XIII століття. Можливо, тут узаконений забезпечений від випадковостей принцип міського землекористування в період переваги дрібного і середнього землеволодіння городян.

Церква, архієпископ, деякі монастирі — Локрумський, св. Клари — уже в той період були відносно великими землевласниками. Локрумський монастир та архієпископ навіть користувалися правами сеньйорів: селяни, що обробляли їхні землі, були підсудні їхньому судові за винятком випадків тяжких злочинів, які розглядалися міською курією [10, т. 1, с. 21]. Збереглися орендні договори другої половини XIII ст., які свідчать про те, що деякі селяни — орендарі церковних земель — були зобов'язані відробляти панщину [4]. Тому є підстави припускати, що оренда церковних земель селянами, що жили у володіннях церкви, була тотожна феодалному держанню.

Отже, з одного боку, Статут 1272 р. закріпив вільну оренду як основний принцип землекористування на світських землях, тобто на землях феодалних поземельних зв'язків. Це дозволяє зробити висновок, що в Астарей у другій половині XIII ст. співіснували вільна оренда на землях городян і оренда-держання селянами землі в деяких володіннях церкви.

Численні орендні договори значно розширюють картину поземельних відносин у Дубровнику як в другій половині XIII ст., так і в наступний період — у XIV—XV стст., відкриваючи перед дослідником усі нюанси взаємозв'язків орендаря і землевласника [18; 19]. Аналіз цього матеріалу переконує, що в Астарей у другій половині XIII ст. між вільною орендою і орендою-держанням існувала велика кількість перехідних, проміжних форм оренди і лише з середини XIV ст. панівною формою поземельних відносин стала довгострокова оренда-половинщина [15; 16] *.

Таким чином, знайомі форми дрібної оренди другої половини XIII ст., що тяжіли до вільної оренди чи оренди-держання, свідчать про існування двох реальних можливостей дальшого розвитку поземельних відносин в Астарей — розвитку в напрямі зміцнення вільної оренди або закріплення оренди-держання. Очевидно, перемогу одного з цих напрямків визначив своєрідний поштовх, імпульс, що йшов з міста.

Характерним для розвитку Дубровника в XIV ст. був процес дальшого формування патриціату і виділення його в від-

---

* І. Лучич першим намагався систематизувати дані про умови орендних угод, але методика його підкорена іншій меті — в'ясненню часу виникнення і суті кметських відносин в Дубровницькій республіці.

особлену групу правлячого стану [13; 17], що супроводжувалось, перш за все, зосередженням в його руках земельних володінь і політичної влади. Спочатку знатні роди скуповували землі головним чином в Астарей у середніх і нижчих станів городян, пізніше їх володіння збільшувалися за рахунок придбання і розподілу Дубровником нових земель у 1333, 1366, 1410 роках [5]. Ті патриціанські сім'ї, які стали найбільшими землевласниками, виявились політично найвпливовішими.

У дослідженні С. М. Стама переконливо показано, що патриціат мав подвійну економічну основу своєї могутності і в соціальному відношенні був ніби дволикий [6]: з одного боку, це типово міський прошарок, який брав активну участь у різних сферах міської діяльності, особливо в торгово-лихварських операціях, з другого — прошарок міських ремісників, у чиїх руках була зосереджена вся повнота влади як у місті, так і в його окозлі, тобто прошарок, споріднений з групою феодальних земельних власників.

Формування великого світського землеволодіння супроводжувалось утвердженням сеньйоріальних прав Комуни над придбаними землями, а також змінами в поземельних відносинах Астарей. Інтереси патриціату в галузі землеволодіння і землекористування зумовили перемогу однієї з двох тенденцій в розвитку аграрних відносин, тієї, яка вела до зміцнення верховної влади землевласника і утвердження довгострокової натуральної оренди — половинщини. Спочатку половинщина наближалась, а потім майже злилась з феодальним держанням. На жаль, в історіографії немає одностайної думки про різницю між довгостроковою орендою дрібних землевласників і феодальним держанням. Довгострокова оренда селянами на землях патриціату в Астарей перетворилася на феодальне держання.

На землях церкви, де феодальне становище селян було затверджене Статутом 1272 року, значно раніше, ніж на світських, виникла грошова оренда. Умови договорів про грошову оренду не залишають сумнівів у феодальному характері поземельних відносин: селяни, які одержали наділ за грошову плату, зобов'язані були виконати всі служби (*servicia*) і платити всі податки (*tributa*), згідно зі старим звичаєм [8; 19, с. 498].

Можливо, подібна оренда-держання за фіксовану грошову ренту була близька до французької цензиви раннього періоду, коли цензива виступала ще невідчужуваним держанням [1].

Феодальним держанням в Дубровницькій республіці слід вважати і таку форму оренди, за якої, крім звичайних умов, передбачалося надання селянину-орендарю ділянки для ведення господарства і побудови будинку у володіннях пана. В такому випадку в додаток до орендної плати селянин був зобов'язаний робити невеликі дари, нести відробітки, що інколи замінювалося виплатою певної суми грошей за будинок і присадибну ділянку. Зі середини XIV ст. в деяких володіннях патриціїв у Астарей в обов'язки орендаря починає входити і панщина

[12]. В документах того часу з'являються короткі свідчення про обмеження особистої свободи держателів землі*.

З кінця XIV ст. в орендних договорах зустрічається дуже важливе положення — за орендарем-половинщиком затверджене право продажу орендованої землі зі згоди власника землі іншій особі, яка брала на себе обов'язки першого орендаря [18, с. 103].

Можливість збуту орендованої землі наймачем, мабуть, на практиці виникла в окрузі міста раніше XIV ст. і свідчила про розширення власницьких прав орендаря, а також про глибоке проникнення товарно-грошових відносин у сферу землеволодіння і землекористування.

Феодальне держання селян на землях церкви і патриціїв стало основою виникнення в Астарей кметської залежності, кметських відносин. В Дубровницькій республіці, як відомо, кметська залежність не привела до повної втрати селянами особистої свободи. Кметські відносини, на наш погляд, відбили суперечливу суть міського патриціату, який мав потребу в залежних селянах для обробітку своїх земель і в той же час не міг позбавити їх особистої свободи, права вільного виходу з землі в місто, де ремесло, торгівля і мореплавання потребували робочої сили.

Протягом другої половини XIV—XV ст. кметські відносини поширились на землях церкви і патриціату.

Панщинне господарство в Дубровнику XIV—XV ст. певною мірою нагадувало класичну вочину Західної Європи більш раннього періоду (XIII—XIV ст.). Всебічно воно ще не проаналізовано істориками, хоч становить значний інтерес, оскільки дрібне панщинне господарство, переважно виноградарське, залишається недостатньо дослідженим у радянській історіографії.

Не менш цікава для дальшого вивчення і інша особливість аграрного розвитку Дубровницької республіки XIV—XV ст.: збереження, поряд з основними, інших форм землекористування. В Астарей, наприклад, продовжувала існувати короткострокова дрібна оренда, не обтяжена додатковими зобов'язаннями (принесити дари, виконувати відробітки та ін.), тобто принципи відносин вільної оренди продовжували існувати в Астарей через багато десятиріч після їх фіксації Статутом 1272 року.

Використання вільної оренди на землях дрібних і середніх городян Дубровника безсумнівна, хоча в дослідженнях з історії аграрних відносин їй майже не приділено уваги. Вільна оренда не зникла, оскільки не перестало повністю існувати дрібне і

---

* Виразний у цьому відношенні орендний договір від 1355 р., де сказано: «...Якщо хтось із братів (тобто орендарів. — Н. М.) вкраде щось у мене (власника землі. — Н. М.) чи у моїх послідовників, хай поклядеться і підкоряється простому моему слову без принесення клятв і судових розборів» [12, с. 222].

середнє землеволодіння простих городян, оскільки умови при-
міської зони сприяли її частковому збереженню і на землях
великих землевласників [18, с. 60—66].

Можливо, короткострокова оренда і вільна дрібна поло-
винщина збігалися з орендними відносинами, які домінували в
Італії і були охарактеризовані А. Д. Люблінською як проміжні
форми, що при сприятливих умовах переходять у напівкапіта-
лістичну і капіталістичну оренду [2], але в Дубровницькій ре-
спубліці ця тенденція не розвинулася.

Таким чином, місто значною мірою вплинуло на поземельні
відносини в своїй окрузі, а його соціально-політичний лад зу-
мовив характер цього впливу. В Дубровницькій республіці під
впливом міста з середини XIV ст. фактично перебудувалися
поземельні відносини округи в бік їх більшої феодалізації.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Конокотин А. В. К вопросу о времени возникновения цензивы в феодальной Франции. — В сб.: Средние века. Вып. 36. М., 1973.
2. Люблинская А. Д. Рец. на: Л. А. Котельникова. Итальянское крестьянство и город XI—XIV вв. (по материалам Средней и Северной Ита-
лии). М., 1967. — В сб.: Средние века. Вып. 33. М., 1971.
3. Мананчикова Н. П. Ремесло, сельское хозяйство и торговля в
Дубровнике по данным Статута 1272 г. — В сб.: Славянский сборник. Вып. 1.
Серия историческая. Воронеж, 1958.
4. Мананчикова Н. П. Исторические источники о земледелии Ду-
бровника во второй половине XIII—XIV вв. — В сб.: Славяно-балканские
исследования. М., «Наука», 1972.
5. Мананчикова Н. П. О кметской зависимости в Дубровнике XIII—
XIV веков. — В сб.: Советское славяноведение. Материалы IV конференци
историков-славистов. Минск, 1969.
6. Стам С. М. Экономическое и социальное развитие раннего города.
Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 1969.
7. Фрейденберг М. М. Деревня и городская жизнь в Далмации
XIII—XV вв. Калинин, 1972.
8. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed. T. Smi-
ciklas. Zagrabiae, 1908, v. VII, pag. 21.
9. Herkov Z. Grada za financijskoprav ni rjecnik feudalne epohe Hrva-
tske. Zagreb, 1956.
10. Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272. Ed. V. Bo-
gicic et C. Jirecek. Zagrabiae, 1904.
11. Libri Reformationum — Monumenta Ragusina, tt. I—V. Zagrabiae.
1879—1897.
12. Lučić J. Dokumenti o pocecima kmetstva u Dubrovniku. — «Arhi-
vski vjesnik», IV—V. Zagreb, 1962.
13. Lučić J. Razvoj zemljinog vlasništva u republici Raguxa krajem 13 i
u 14 stoljecu. — «Dubrovnik», 1965, N 2.
14. Lučić J. Vlastela kao zemljovlasnici u okolici Dubrovnika (Astoreji)
do 1366 godine. — «Istorijski glasnik», 1966, N 1.
15. Lučić J. Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do po-
lovine XIV stoljeca). — «Zgodovinski casopis», XXII, sv. 1—2. Ljubljana, 1968.
16. Lučić J. Proslost Dubrovske Astoreje. Dubrovnik, 1970.
17. Манкен И. Дубровачки патрицијат у XIV веку. Београд, 1960.
18. Roller D. Agrarno-proizvodni odnosi na podrucju Dubrovske re-
publike od XIII do XV stoljeca. Zagreb, 1955.
19. Spisi Dubrovske kancelarije, knj. I. Zapisi notara Tomazina de Sa-
vere 1278—1282, Prepisao i uredio G. Cremonik. Zagreb, 1951.

Н. П. МАНАНЧИКОВА

**О ВЛИЯНИИ ГОРОДА ДУБРОВНИКА
НА ПОЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ЕГО СЕЛЬСКОЙ ОКРУГИ
(XIII—XIV вв.)**

Р е з ю м е

Согласно источникам, к началу XIV в. в сельской округе Дубровника сосуществовали свободная крестьянская аренда на землях мелких и средних горожан и аренда-держание на землях церкви. Дальнейшее развитие земельных отношений было предопределено изменениями социально-политического строя города. Формирование патрициата, сосредоточение в его руках крупных рабочих земельных владений и заинтересованность патрициев в рабочей силе способствовали распространению на его землях крестьянской аренды, тождественной феодальному держанию.

Таким образом, города в течение XIV в. влияли на перестройку земельных отношений округи в сторону их большей феодализации.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. О. НЕРОД

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТЕМІГРАНТІВ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1929—1933 рр.)

У багатогранній історії дружніх взаємовідносин радянського і польського народів однією з найважливіших сторінок є діяльність польських політемігрантів у Радянському Союзі. У ряді праць дослідники висвітлили окремі аспекти життя польських політемігрантів у СРСР [19; 20; 23; 25; 26; 27; 28]. Менш досліджена участь польських політемігрантів у соціалістичному будівництві в СРСР, зокрема в Українській РСР, у період 1929—1933 років. Цьому питанню і присвячене наше повідомлення.

До Жовтневої революції в нашій країні проживала значна кількість польського населення. Серед них були селяни, які здавна оселилися в Росії, нащадки польських революціонерів, засланих царським урядом. Після першої світової війни в Росії опинилось багато польських біженців, зокрема евакуйованих з Польщі робітників, а також військовослужбовців царської армії, військовополонених.

Після Жовтневої революції до цих груп польського населення приєдналась ще одна: ліві революційні діячі і комуністи, які рятувалися від переслідувань уряду буржуазно-поміщицької Польщі. Ця нечисленна група почала відігравати велику роль у громадсько-політичному і культурному житті польських емігрантів.

У період світової економічної кризи (1929—1933 рр.) в країнах капіталу посилювався білий терор проти революційних борців, що зумовило значний приплив політемігрантів до Радянського Союзу: в 1930 р. — 275 чол., у 1931 р. — 471 чол., у 1932 р. — 570 чол. [13, спр. 56, арк. 324], у 1933 р. — 688 чоловік [18, с. 23]. Багато політемігрантів прибувало з Польщі: у 1932 р. — 99 чол., за шість місяців 1933 р. — 56 чоловік [13, спр. 56, арк. 325]. Понад 60% усіх політемігрантів приймалися відділом політеміграції ЦК МОДРу СРСР, решта — українським і білоруським відділеннями політеміграції МОДРу [18, с. 24].

Польська еміграція поповнювалась також за рахунок обміну політв'язнями між урядами СРСР і Польщі. Перший такий обмін відбувся ще у травні 1920 р.; у 1923 р. шляхом обміну прибули 23 комуністи [32, с. 13, 18]; у січні 1928 р. — 9 польських

політв'язнів [6, т. 5, с. 87—88]. У лютому 1931 р. група політемігрантів із Західної України приїхала до Києва [29]. У вересні 1932 р. уряди СРСР і Польщі досягли домовленості про обмін 40 політв'язнями [23, с. 302]. Семеро з них — Н. Хомин, І. Вантух, П. Фарина, І. Карась, П. Задерей та ін. — прибули у вересні того ж року на Україну [16, с. 12]. В цілому протягом 1918—1933 рр. з Польщі переїхало в СРСР близько п'яти тисяч політв'язнів [30, с. 22].

Посередниками у справах обміну були польська прогресивна громадська діячка С. Семполовська, яка представляла Червоний Хрест Країни Рад у Варшаві, представниця Польського Товариства Червоного Хреста у Москві К. П. Пешкова, дружина О. М. Горького, та її заступник польський політемігрант Міхал Вінавер [31, с. 53].

Прибуваючи в Радянський Союз, політемігранти проходили Центральну легітимаційну комісію при Виконкомі МОДРУ [13, спр. 22, арк. 278]. Після цього відділ політеміграції ЦК МОДРУ СРСР влаштовував емігрантів на роботу чи в разі потреби посилав на відпочинок, подавав лікарську допомогу. Із 392 чол., що пройшли у 1932 р. лікарську комісію, здорових виявилось лише 8%. Серед обстежених було 33% нервовохворих, 24,9% — туберкульозних, 19,4% — з кістково-м'язовими захворюваннями та ін. У 1933 р. серед 494 політемігрантів лікарська комісія не виявила жодного здорового [2, с. 205].

Тим політемігрантам, які мали спеціальність, під час влаштування на те або інше велике підприємство надавалась разова допомога в розмірі від 60 до 100% одержуваного ними заробітку — залежно від місцевих умов. З середини 1932 р. усі політемігранти, які працювали на підприємствах важкої індустрії країни і мали відповідну кваліфікацію, одержували пільгове продовольче та інше постачання [13, спр. 56, арк. 326].

Згідно з рішенням ЦК МОДРУ СРСР, справами політемігрантів на Україні з 1928 р. займався ЦК МОДРУ УРСР [3, ф. Р-2654, оп. 1, спр. 5, арк. 62]. Його основними завданнями були прийом прибулих і розподіл емігрантів у межах республіки, надання їм матеріальної допомоги, політична і культурно-освітня робота, керівництво будинками політемігрантів [13, спр. 22, арк. 282].

Як видно зі звіту про стан роботи МОДРУ на Україні, складеного в жовтні 1933 р. для ЦК КП(б)У, у 1930 р. в УРСР приїхали 30 політемігрантів, у 1931 р. — 66 чол., у 1932 р. — 64 чол., за дев'ять місяців 1933 р. — 83 чоловіки [14, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 26]. Серед прибулих було багато поляків. У 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У з метою поліпшення роботи з політемігрантами затвердив комісію по переєстрації політемігрантів [15, спр. 35, арк. 252].

Трудящі Радянської України по-братньому ставилися до революційних борців — представників пролетаріату капіталістичних країн. Так, у 1932 р. політемігранти одержали від МОДРУ

України понад 40 тис. крб. допомоги [17, с. 5]. В 1933 р. МОДР України влаштував на роботу 80 політемігрантів, 18 чол. направив вчитися на різні курси, організував лікарську допомогу і курортне лікування 27 політемігрантам. Постійна увага приділялася будинку політемігрантів у Харкові (такі будинки були також у Москві, Ленінграді, Мінську). За період з 1930 по 1933 рр. йому було виділено 170 072 крб. [14, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 27].

Члени КПП, які перебували в СРСР як політемігранти, приймалися до ВКП(б) без кандидатського стажу, з урахуванням стажу перебування в КПП [25, с. 454—455]. Діяльність комуністів-поляків у нашій країні ЦК ВКП(б) спрямовував через Польське бюро (Польбюро), створене при ньому ще в 1919 році. При ЦК КП(б)У також існувало Польбюро, утворене 25 листопада 1920 р. [9, с. 132], яке проводило через польські бюро губернських і окружних партійних комітетів багатогранну роботу серед польського населення України.

Школу революційної боротьби у Радянській Росії і на Україні пройшли видатні діячі КПП Ю. Лещинський (Ленський), Ф. Гжельшак, І. Фіялек та ін. [8; 11, с. 155]. Політемігранти, які проживали в Москві, Ленінграді, Мінську та інших містах Радянського Союзу, підтримували зв'язок з трудящими України. В різні роки на Україні побували видатні діячі польського і міжнародного революційного руху С. Дзержинська, Ф. Кон, Т. Домбаль, Є. Чешейко-Сохацький та ін.

Починаючи з 1929 р., МОДР України приділяв більше уваги тісним зв'язкам трудящих з політемігрантами. У циркулярі № 162 Всеукраїнського ЦК МОДРу окружним комітетам вказувалось на необхідність періодично скликати загальні збори політемігрантів, на яких би робилися доповіді про важливі події у Радянському Союзі та в капіталістичних країнах. Наголошувалось на необхідності вивчення політемігрантами з Польщі, зокрема з Західної України, постанов партійних з'їздів КПП та КПЗУ, матеріалів КП(б)У з національного питання, запропонувалось їм «встановити зв'язки з політв'язнями у капіталістичних країнах та постійно з ними листуватися, залучаючи до цього й весь модрівський актив» [1, с. 30]. Ця рекомендація мала особливо важливе значення, оскільки шефство над політв'язнями капіталістичних країн набиравало в республіці все більшого розмаху. В 1933 р. МОДР України підтримував зв'язки з політв'язнями 110 тюрем капіталістичних країн та всіх в'язниць Польщі [14, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 22].

Політичні емігранти з Польщі та Західної України брали активну участь у роботі місцевих організацій МОДРу, об'єднуючись у Харкові навколо своїх клубів — ім. Варинського та ім. Франка, при яких діяли модрівські семінари підготовки доповідачів. У клубі політемігрантів із Західної України 21 січня 1930 р. відбувся ІV пленум Всеукраїнського ЦК МОДРу, в роботі якого взяв участь відомий польський кому-

ніст-революціонер С. Ланцуцький. 13 листопада 1930 р. на інтернаціональному вечорі МОДРу у Харкові виступив польський письменник-політемігрант Бруно Ясенський, який закликав усіх революційних письменників після повернення до своїх країн затаврувати ганьбою лютий терор на Західній Україні [4, с. 128].

На зборах трудящих Харкова, Києва, Полтави, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших міст республіки політемігранти виступали з розповідями про боротьбу робітничого класу Польщі [25, с. 464; 14, ф. 808, оп. 1, спр. 167, арк. 414]. Ці виступи мали важливе значення для виховання трудящих у дусі пролетарської солідарності.

17 жовтня 1931 р. у зв'язку з XIV річницею Великого Жовтня на засіданні Секретаріату ЦК МОДРу СРСР було вирішено відрядити для ведення інтернаціональної роботи групу політемігрантів у ряд міст країни, зокрема у Харків, Горлівку, Макіївку, Артемівськ, Феодосію, Одесу, Херсон [13, спр. 40, арк. 126].

Трудящі Радянської України проводили численні мітинги протесту проти розгулу білого терору в капіталістичній Польщі. Разом з харківським пролетаріатом члени клубу політемігрантів із Польщі одностайно протестували в травні 1930 р. проти арешту депутата Сейму комуніста Т. Жарського [21].

Засуджуючи мілітаризацію Польщі і підготовку польськими імперіалістами війни проти СРСР, правління клубу політемігрантів із Західної України звернулося з листом до всіх польських громадян, що перебували в Радянській країні, із закликом взяти активну участь у будівництві літака «Червона Західна Україна» [7, с. 55]. При ЦК МОДРу України була створена група політемігрантів із Західної України, яка мала завдання організувати міжнародний фонд допомоги політв'язням Західної України [10, с. 14].

Емігранти, члени спілки революційних письменників «Західна Україна», 3 жовтня 1930 р. влаштували на харківській радіостанції мітинг протесту проти арешту в буржуазно-поміщицькій Польщі революційних західноукраїнських та польських письменників [4, с. 118—119]. Голова спілки — письменник-комуніст М. Ірчан, — виступаючи в радянській пресі, гнівно засудив знущання польських інквізиторів над трудящими масами, катування політв'язнів, чиею кров'ю «польські фашисти гасять полум'я революції» [4, с. 136].

Польські політемігранти брали активну участь і в інших заходах, які проводили модрівські організації. Так, у 1931 р. за участю політемігрантів і 25 організацій МОДРу України був проведений великий радіомітинг під час реалізації позики третього вирішального року п'ятирічки [14, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 19].

Буржуазно-поміщицький уряд Польщі і польське посольство у Москві були занепокоєні громадською активністю поль-

ських політемігрантів. Польське посольство неодноразово надсилало міністерству закордонних справ у Варшаві таємні рапорти, в яких інформувало про політичну діяльність поляків у Країні Рад [26, с. 59—60].

За дорученням ЦК КПП справами польських політемігрантів у Радянському Союзі займалось її представництво у Виконавчому Комітеті Комуністичного Інтернаціоналу, яке організувало з допомогою партійних, радянських і комсомольських органів СРСР навчання політемігрантів у польській секції Комуністичного університету національних меншостей Заходу (КУНМЗ)* та в інших навчальних закладах. Поблизу Москви працювала партійна школа для діячів КПП, слухачами якої були, зокрема, Б. Берут, Ю. Вечорек, Р. Новак, Я. Ізидорчик та ін. [26, с. 215]. Особлива увага політемігрантів зверталася на вивчення досвіду діяльності ВКП(б), Комуністичного Інтернаціоналу, на глибоке засвоєння теорії марксизму-ленінізму і практики соціалістичного будівництва в СРСР.

Після проходження курсу навчання значна частина польських політемігрантів направлялася на партійну, радянську, комсомольську та громадську роботу в ті райони нашої країни, де проживало польське населення.

Багато політемігрантів брали в 30-х роках безпосередню участь у соціалістичному будівництві в Українській РСР. Серед них був Я. Квятковський (С. Косцелевський), колишній керівний діяч «Червоної допомоги» Польщі — польської секції МОДРу, який працював у Києві токарем на заводі «Більшовик» [25, с. 464—465]. Разом з робітниками Радянської України трудилися й політемігранти: П. Корчинський — на шахтах Донбасу, А. Маєвський — на металургійних заводах республіки, Ю. Решке — на будівництві Дніпрогесу [24, с. 426, 532, 716]. Польський комуніст-політемігрант І. Фіялек став співробітником редакції центрального органу ЦК КП(б)У — газети «Комуніст» [24, с. 226], а колишній керівний діяч КПЗУ Г. Михаць працював у Народному комісаріаті освіти УРСР [5, с. 68—69].

Крім політемігрантів, у 30-ті роки в народному господарстві України, зокрема на турбобудівному й електромеханічному заводах у Харкові, на шахтах Донбасу та інших підприємствах, працювало чимало іноземних спеціалістів і робітників, серед яких були й поляки [12; 14, ф. 2605, оп. 3, спр. 1572, арк. 34]. ЦК КП(б)У ставив перед господарськими, партійними і профспілковими органами завдання залучати іноземних фахівців і робітників до активної участі в громадському житті підпри-

---

* КУНМЗ був створений в 1922 р. з ініціативи відомого польського комуніста-революціонера Ю. Мархлевського, який став першим його ректором. Серед перших викладачів польської секції були: С. Бобінський, Р. Будзінська, С. Будзінський, Ю. Лещинський (Ленський) та ін. («Z pola walki», 1958, № 3, с. 169).

ємств, зокрема до соціалістичного змагання [15, спр. 43, арк. 175].

Підсумовуючи наведені факти, можна зробити висновок, що Комуністична партія нашої країни виконувала свій інтернаціональний обов'язок щодо пролетаріату інших країн, в тому числі й Польщі. Перебуваючи в Радянському Союзі, політемігранти збагатилися досвідом соціалістичного будівництва, здобули бойовий гарт для майбутніх класових боїв. Повернувшись на батьківщину, вони взяли активну участь у боротьбі за визволення своєї країни від фашизму, у будівництві соціалізму в Народній Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Бюллетень ЦК МОПР УССР», 1929, № 7.
2. Васильева А. Н. Из истории интернационального воспитания трудящихся. (К 50-летию советской секции МОПР). — «История СССР», 1973, № 2.
3. Вінницький обласний державний архів.
4. Власенко В., Кравчук П. Мирослав Ірчан. К., «Радянський письменник», 1960.
5. Гошко Ю. Вірний син Комуністичної партії. — У зб.: За волю народну. Львів, «Каменяр», 1959.
6. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., «Наука», 1969.
7. «Західна Україна», 1930, № 2.
8. Калениченко П. М. Юліан Ленський і Україна. (До 75-річчя з дня народження). — «Український історичний журнал», 1964, № 1.
9. Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. (Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 роки). К., Політвидав України, 1973.
10. «Мопрактивіст», 1930, № 6.
11. Осетров О. М. Сторінки пролетарської солідарності. (Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України. 1917—1927 рр.). К., Політвидав України, 1969.
12. «Правда», 1930, 26 ноября.
13. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления СССР, ф. 8265, оп. 1.
14. Центральный державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.
15. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 26.
16. «Червоний клич», 1932, № 19—20.
17. «Червоний клич», 1933, № 3.
18. Шевелева Е. В. Некоторые итоги. М., Изд-во ЦК МОПРА СССР, 1934.
19. Blum I. Polacy w Rosji carskiej i w Związku Radzieckim. — «Woj-skowy Przegląd Historyczny», 1966, N 3.
20. Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej. Zarys historyczno-bibliograficzny. — «Rocznik historii czasopiśmiennictwa polskiego». t. V, zesz. 2. Wrocław, 1966.
21. «Głos młodzieży», 1930, 19 maja.
22. Kawecka K. Szkolnictwo polskie w ZSSR w latach 1921—1930. — «Rozprawy z dziejów oświaty», t. XIV, Wrocław, 1971.
23. Kowalski J. Trudne lata. Problemy rozwoju polskiego ruchu robotniczego, 1929—1935. Warszawa, «Książka i Wiedza», 1966.

24. Księga polaków uczestników Rewolucji Październikowej, 1917—1920. Biografie. Warszawa, «Książka i Wiedza», 1967.

25. Kwiatkowski J. (S. Kościelowski). Urodziłem się w Płońsku... Wspomnienia z pracy i walki. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972.

26. Sierocka K. Polonia radziecka, 1917—1939. Z działalności kulturalnej i literackiej. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.

27. Stępień M. O działalności kulturalnej i literackiej polskich komunistów-emigrantów w latach 1918—1939. — «Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne», zes. 20. Kraków, 1967.

28. Tęgoborski W. Polacy Związku Radzieckiego. Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i budownictwie socjalistycznym. Moskwa, Centr. wydawnictwo ludów ZSSR, 1929.

29. «Sierp», 1931, 2 lutego.

30. Wajń H. Więźniowie polityczni w Polsce w latach 1918—1939. — «Z pola walki», 1965, № 4 (32).

31. Życie i działalność Stefanii Sempołowskiej. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960.

32. Załorski A. Czerwona Powoć (MOPR) w Polsce w latach 1924—1928. Warszawa, Zakład historii stosunków polsko-radzieckich, PAN, 1966.

В. А. НЕРОД

УЧАСТИЕ ПОЛЬСКИХ ПОЛИТЭМИГРАНТОВ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ В УКРАИНСКОЙ ССР (1929—1933 гг.)

Резюме

В статье на основе документальных материалов освещается вопрос об участии в 1929—1933 гг. польских политэмигрантов в социалистическом строительстве в Украинской ССР, показана забота советских организаций о зарубежных революционерах, эмигрировавших в Советский Союз.

М. М. ВОЛЯНЮК

ЗВ'ЯЗКИ ПАРТІЇ «ПРОЛЕТАРІАТ» З РОБІТНИЧИМ РУХОМ НА ЗАХІДНО- УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Створена влітку 1882 р. перша політична організація польського робітничого класу, яка стала на шлях марксизму, — революційна партія «Пролетаріат» — відіграла помітну роль у польському революційному русі. У вересні 1882 р. була надрукована програма партії, в якій польські революційні діячі на чолі з видатним професійним революціонером, талановитим представником марксистської думки в Польщі Л. Варинським намагалися творчо, відповідно до конкретних умов Королівства Польського, застосувати найголовніші положення марксизму. Програма відображала інтереси польського робітничого класу. Багато уваги в ній було

приділено розвитку класової самосвідомості пролетаріату, необхідності згуртування його в самостійну політичну партію для боротьби за знищення капіталізму і побудови соціалістичного суспільства. Програма проголошувала інтернаціональну солідарність польського пролетаріату з революційним рухом у Росії, з робітниками всіх країн у боротьбі проти експлуаторів. Разом з тим в ній були допущені деякі помилкові твердження, зокрема автори її вважали, що Росія стоїть не перед буржуазно-демократичною, а перед соціалістичною революцією [1, с. 142; 2, с. 273—276; 8, с. 116—125; 9, с. 169—174].

Партія «Пролетаріат» розгорнула широку пропагандистську і організаторську діяльність. Протягом 1883—1884 рр. вона видавала нелегальний орган — газету «Proletariat» («Пролетаріат»), а в 1884—1887 рр. в Женеві — теоретичний орган партії журнал «Walka klas» («Боротьба класів»). У журналі друкувалися окремі праці Ф. Енгельса, статті В. Лібкнехта, Л. Кшивіцького та інших популяризаторів марксистського вчення.

З партією підтримувала зв'язки польська соціалістична еміграція в Женеві, що групувалася навколо газети «Przedświt» («Світанок»), яка з жовтня 1884 р. стала органом «Пролетаріату».

«Пролетаріат» і групи польських соціалістів-емігрантів в Женеві, Парижі і Лондоні проводили велику роботу по виданню і поширенню марксистської літератури польською мовою. У 1882 р. редакція «Przedświtu» видала в перекладі Ш. Дікштейна працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (під назвою «Соціалізм утопічний і науковий»). В наступному році «Пролетаріат» видав у Женеві польською мовою «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Важливою подією в 80-ті роки було видання першого тому «Капіталу» К. Маркса. В Женеві у 1884 р. було надруковано й «Громадянську війну у Франції» К. Маркса, в 1885 р. — «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса, в 1886 р. у Парижі окремою книгою вийшла серія праць К. Маркса [2, с. 251, 277—278; 10, с. 131, 133, 174]. Отже, в період 80-х років польською мовою були надруковані фундаментальні праці основоположників наукового комунізму. В 1881 р. в Женеві була видана пропагандистська брошура «Хто з чого живе?» Ш. Дікштейна, перекладена згодом на мови багатьох народів.

Керівники партії «Пролетаріат» підтримували зв'язки з першою російською марксистською групою «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим у Женеві, з однією із перших соціал-демократичних організацій в Росії — «Партією російських соціал-демократів» на чолі з Д. Благоєвим, з московським «Товариством перекладачів і видавців», а також з народодовольцями [1, с. 142]. Після арешту Л. Варинського у вересні 1883 р. на діяльності партії позначився вплив ідеології «Народ-

ної волі», що проявилось в переході до тактики індивідуального терору. Хоч ця обставина й знизила ідейно-політичний рівень організації, проте партія не втратила свого марксистського спрямування.

Члени «Пролетаріату» підтримували тісні зв'язки з робітничим рухом на західноукраїнських землях, що входили до Австро-Угорщини. З кінця 70-х років цей рух значно активізувався і вже на початку 80-х років набув широкого, хоч і нелегального характеру. В липні—вересні 1882 р. у Львові були створені три нелегальні соціалістичні гуртки, які налічували до сорока членів, переважно робітників: поляків і українців [4, с. 29—31]. Безумовно, перехід львівських соціалістів до нелегальних форм боротьби був зумовлений поліцейськими переслідуваннями, фактичним позбавленням трудящих будь-яких буржуазно-демократичних свобод, проголошених австрійською конституцією, і відбувався під впливом робітничого руху в західних районах Російської імперії — Королівстві Польському.

При зіставленні й аналізі розвитку революційного руху початку 80-х років у Королівстві Польському та Галичині з'ясується дуже важлива обставина: нелегальні соціалістичні гуртки у Львові виникли одночасно з партією в Королівстві Польському. Слід зазначити, що й структура нелегальних гуртків у Львові мала багато спільного зі структурою гуртків «Пролетаріату»: на чолі кожного з них стояв так званий посередник (керівник), який підтримував зв'язки з іншими гуртками, організовував нелегальні збори, забезпечував гуртківців літературою. В кожному осередку був касир. З метою конспірації кожен гуртківець мав певний номер або відповідну букву [7, ф. 663, оп. 1, спр. 119, арк. 75]. І це не випадково. Л. Варинський, ініціатор створення «Пролетаріату», як і чимало інших активних членів партії, підтримував постійні зв'язки з провідними діячами робітничого руху в Галичині: редактором робітничої газети «Ргаса» Й. Данилюком, А. Маньковським, Я. Козакевичем та ін. ще з часу перебування у Львові та Кракові у 1878—1879 рр. та після судового процесу 1880 р. у Кракові над 35 соціалістами Королівства Польського та Галичини [12]. Львівська поліція вважала, що один з керівників соціалістичного руху в Кракові та учасник згаданого вище судового процесу Я. Козакевич після звільнення з в'язниці був посланий Л. Варинським у Львів для організації нелегальних соціалістичних гуртків [3, ф. 314, оп. 1, спр. 4849, арк. 133].

За завданням Л. Варинського польські революціонери з Королівства Польського, Женеви, Парижа систематично привозили в Галичину нелегальну літературу, вели пропагандистську роботу, налагоджували зв'язки з місцевими соціалістами. В серпні 1881 р. краківська поліція повідомляла намісника Галичини у Львові, що незабаром у Галичину повинен приїхати видатний діяч польського революційного руху Ш. Дікштейн [7, ф. 146, оп. 4, спр. 3694, арк. 12]. Міністерство внут-

рішніх справ Австро-Угорщини надіслало намісникові Галичини циркуляр з повідомленням, що з Женеві у Галичину виїхав польський соціаліст К. Длуський, який підтримував зв'язки з К. Марксом і з російськими революціонерами. У зв'язку з цим намісник Галичини наказав дирекції поліції і старостам повітів уважно слідкувати за його появою [7, ф. 146, оп. 4, спр. 3682, арк. 1, 2, 7]. Згідно з таємним донесенням агента австрійської поліції в Парижі, влітку 1881 р. у Галичину за завданням Л. Варинського мав приїхати Л. Зарембський «з метою соціально-революційної агітації» [7, ф. 146, оп. 4, спр. 3690, арк. 88].

У листуванні намісника Галичини з підлеглими йому органами влади чимало уваги приділено Л. Варинському. В травні 1882 р. краківська поліція повідомляла намісника Галичини про те, що Варинський повернувся за еміграції до Варшави. «Звідси він час від часу робить прогулянки у Галичину для того, щоб розбудити соціалістичний рух. З цією метою Варинський має намір надіслати за декілька тижнів у Галичину соціально-революційну літературу, надруковану в нелегальній друкарні, що знаходиться в Росії в одному селі» [7, ф. 146, оп. 4, спр. 3690, арк. 103].

Для налагодження тісніших контактів між львівськими соціалістами, діячами революційного руху в Королівстві Польському та польськими політичними емігрантами-соціалістами в Швейцарії у вересні 1881 р. у Львів прибула дружина Л. Варинського — А. Серошевська. «Справжньою її місією, — писав прокурор окружного суду у Львові, — було підтримання зв'язків місцевих соціалістів з женевськими соціалістами» [3, ф. 314, оп. 1, спр. 4849, арк. 69]. У січні 1882 р. в неї було проведено обшук, під час якого до рук поліції потрапили листи Варинського та заборонена в Галичині література. На судовому процесі А. Серошевська звинувачувалась у тому, що прибула у Львів «з метою порозумітись з керівниками місцевого соціалістичного руху, а навіть чи не спеціально з Яном Козакевичем» [3, ф. 314, оп. 1, спр. 4849, арк. 133; 7, ф. 663, оп. 1, спр. 115, арк. 125].

У свою чергу в Женеву і Варшаву приїжджали представники львівських робітників. У матеріалах слідства в справі нелегальних гуртків Львова є згадка про поїздку з нелегальною літературою до Варшави робітника М. Драбика — керівника одного з гуртків [7, ф. 663, оп. 1, спр. 117, арк. 224—225]. Я. Козакевич, керівник іншого нелегального соціалістичного гуртка, одержав паспорт для поїздки в Королівство Польське [7, ф. 146, оп. 1, спр. 3697, арк. 27]. Передбачалися також навесні 1883 р. поїздки Я. Козакевича у Варшаву, а М. Драбика — у Швейцарію для встановлення тісніших контактів з польськими революціонерами [7, ф. 663, оп. 1, спр. 117, арк. 225], однак восени 1882 р. цьому перешкодили арешти членів нелегальних соціалістичних гуртків у Львові. Зрештою,

й самі члени нелегальних львівських гуртків підтверджували наявність у них зв'язків з польськими соціалістами за кордоном. Один з організаторів і керівників львівських гуртків, студент університету К. Тиховський, заявив під час судового процесу: «Зв'язку між місцевими і закордонними соціалістами не заперечую» [7, ф. 663, оп. 1, спр. 120, арк. 120].

Стосунки з «Пролетаріатом» не припинялися з арештом Л. Варинського у вересні 1883 р., про що свідчить повідомлення краківської поліції львівській про те, що член Центрального Комітету партії «Пролетаріат» П. Бардовський «встановив зв'язки з Вроцлавом, Краковом і Львовом» [3, ф. 314, оп. 1, спр. 2413, арк. 40]. Аргументом для такого висновку послужили виявлені адреси під час арешту в 1884 р. у П. Бардовського архіву партії.

У налагодженні зв'язків «Пролетаріату» з галицькими соціалістами важливе значення мав той факт, що членами партії були й уродженці Галичини. Особливо слід відзначити діяльність М. Маньковського — активного учасника революційного руху в Кракові та Львові, племінника одного з перших організаторів та керівників робітничого руху у Галичині А. Маньковського. У 1883 р. М. Маньковський переїхав у Варшаву, де став активним членом «Пролетаріату». Згодом він був заарештований і в грудні 1885 р. за рішенням царського суду засланий на 16 років каторги до Сибіру [12; 5, с. 63].

На жаль, в архівних документах, як зрештою й в інших джерелах, збереглося мало даних про зв'язки «Пролетаріату» з робітничим рухом у Галичині після арештів членів партії влітку 1884 р., хоч вони, безумовно, тривали. Про це свідчить той факт, що на початку 1885 р. львівська поліція одержала повідомлення, що в Галичину мають приїхати члени партії «Пролетаріат» «з метою створення в Галичині сильної соціалістичної організації і розповсюдження прокламацій, надрукованих у таємній варшавській друкарні» [3, ф. 314, оп. 1, спр. 2413, арк. 64].

Між партією «Пролетаріат» та нелегальними соціалістичними гуртками у Львові відбувався постійний обмін літературою. Видання партії були у нелегальній бібліотеці львівських соціалістичних гуртків. Як свідчать матеріали слідства, М. Драбик ознайомив членів свого гуртка з відозвою варшавського «Червоного Хреста» до робітників * [7, ф. 663, оп. 1, спр. 119, арк. 43, 72; спр. 122, конверт 2, арк. 183]. У Галичині поширювалися також праці К. Маркса і Ф. Енгельса, видані «Пролетаріатом» та польськими політичними емігрантами в Швейцарії та Парижі. Про це свідчать матеріали поліцейських обшуків. Так, у травні 1884 р. львівська поліція конфіскувала посилку

---

* Йдеться про відозву створеної у 1882 р. з ініціативи партії «Пролетаріат» організації для надання допомоги політичним в'язням та їхнім сім'ям.

літератури, що надійшла на адресу студента політехнічного інституту, в якій було виявлено «Маніфест Комуністичної партії», виданий «Пролетаріатом», а також літературу «Народної волі» [3, ф. 314, оп. 1, спр. 2413, арк. 76]. Перший програмний документ наукового комунізму уважно вивчався в нелегальних соціалістичних гуртках. Із забороненим у Галичині польським перекладом «Маніфесту» знайомив членів нелегального соціалістичного гуртка учнівської молоді студент Львівського університету З. Северин [3, ф. 314, оп. 1, спр. 2413, арк. 76].

У свою чергу, література, видана галицькими соціалістами, нелегально транспортувалася в Королівство Польське. У своїй пропагандистській роботі її використовували члени партії «Пролетаріат». Так, у лютому 1883 р. в м. Олександрійську (Пулави) Люблінської губернії під час обшуку в членів нелегального гуртка партії — студентів інституту сільського господарства і лісництва Е. Плосьького, О. Лопацинського та Ф. Пташковського жандарми виявили «Програму галицьких соціалістів» і «Програму галицької робітничої партії», видані у Женеві в 1881 році [6, ф. 301, оп. 1, спр. 287, арк. 45; 11, с. 75]. В липні 1884 р. у Варшаві під час обшуку квартири члена Центрального Комітету партії П. Бардовського жандарми виявили архів партії. Таким чином до рук царської охоранки потрапили і видання галицьких соціалістів за 1878—1884 рр.: брошури польською мовою «Програма галицьких соціалістів», «Програма галицької робітничої партії», «Програма робітників» Лассалья, оголошення робітничого комітету про скликання зборів у Львові, 49 примірників львівської газети «Ргаса» за 1880—1883 рр., 62 примірники брошури І. Франка «Про працю» та один примірник журналу «Світ» за 1881 р., який видавався І. Франком у Львові українською мовою. Особливої уваги заслуговує той факт, що в архіві «Пролетаріату» були знайдені нелегальні видання львівських соціалістів: листівки від 23 березня 1884 р. «Львівські соціалісти до товаришів» і від 10 квітня 1884 р. «До робітників від польських і українських соціалістів Галичини» [13, с. 112, 113, 116]. Ці таємно видані листівки могли бути доставлені лише членами нелегальних соціалістичних гуртків.

Діяльність партії «Пролетаріат» висвітлювалася на сторінках львівської робітничої газети «Ргаса», в якій друкувалися інформації, кореспонденції і статті на цю тему. Так, в номері від 19 березня 1883 р. у статті «Ознаки революційного руху у Варшаві» газета опублікувала текст виданої партією «Пролетаріат» листівки. Львівська робітничка газета знайомила читачів з пресою партії, друкувала повідомлення про вихід «Proletariatu», «Z rola walki». З великим співчуттям писала газета про страту мужніх борців проти царизму і капіталізму С. Куніцького, М. Оссовського, П. Бардовського, Я. Петрусінського, про Л. Варинського, замученого у в'язниці, та ін. Газета підтримувала спільну боротьбу польських і російських революціонерів проти царизму і вказувала, що саме такої єдності й бояться

царський уряд і панівні класи [12]. Нерідко газета конфісковувалась саме за друкування таких статей і матеріалів.

У свою чергу, про робітничий рух на західноукраїнських землях чимало писала женецька «Przedświt», яка також поширювалася серед робітників Львова та інших міст Західної України [7, ф. 146, оп. 4, спр. 3693, арк. 1; спр. 3698, арк. 136; спр. 3705, арк. 61]. Головним джерелом інформації про робітничий рух у Галичині для женецької газети була «Praca», з якої систематично передруковувалися статті та інформації, листи і кореспонденції зі Львова та інших міст.

Масові арешти 1884—1885 рр. призвели до втрати основних кадрів партії, і після розгрому її організацій в 1886 р. «Пролетаріат» фактично припинив свою діяльність. Згодом, у 1888 р., під керівництвом М. Каспшака польські соціал-демократичні гуртки об'єдналися в єдину організацію під назвою «Другий Пролетаріат».

Таким чином, польська революційна партія «Пролетаріат» значною мірою вплинула на розвиток робітничого руху на західноукраїнських землях, сприяла об'єднанню передової робітничої і студентської молоді в соціалістичні гуртки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., Політвидав України, 1965.
2. Історія Польши, т. 2. М., Изд-во АН СРСР, 1955.
3. Львівський обласний державний архів.
4. Наукові записки Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Вип. 1. Вид-во Львів. ун-ту, 1959.
5. Очерки по истории социалистического движения в русской Польше. Издание «Пролетариата». Львов, 1904.
6. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві.
7. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові.
8. Baumgarten L. Dzieje Wielkiego Proletariatu. Warszawa, 1966.
9. Buszko J. Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich. Kraków, 1967.
10. Kormanowa Z. Materiały do bibliografii druków socjalistycznych na ziemiach polskich w latach 1866—1918. Warszawa, «Książka i Wiedza», 1949.
11. Krzykata St. Studenci Instytutu rolniczo-leśnego w Puławach w walce z carałem. Lublin, 1962.
12. «Praca», 1886, 10 stycznia.
13. «Z pola walki», 1959, N 3 (7).

Н. М. ВОЛЯНЮК

СВЯЗИ ПАРТИИ «ПРОЛЕТАРИАТ» С РАБОЧИМ ДВИЖЕНИЕМ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

Резюме

В статье раскрываются связи первой политической организации польского рабочего класса, вступившей на путь марксизма, — революционной партии «Пролетариат» — с рабочим движением на западноукраинских землях. Показаны формы этих связей, влияние партии на возникновение и деятельность нелегальных социалистических кружков во Львове.

ПОЛЬСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ КІНЦЯ ХVІІІ ст. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі Правобережна Україна, возз'єднана з українськими землями у складі Російської держави, становила складний вузол соціально-політичних протиріч. Обставини тут загострювалися також внаслідок діяльності магнато-шляхетських організацій, релігійними суперечностями.

Зокрема, тут проживала значна кількість польської шляхти, магнатів, католицького духовенства, які продовжували зосереджувати у своїх руках економічну і політичну силу. Зважаючи на це, царський уряд поширив дію «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. і на Правобережжя, залишивши також у силі польські закони, в тому числі Литовський статут. Польські чиновники в основному залишилися на державній службі, зокрема в місцевих адміністративних установах.

Як відомо, після 1793 р. розпочався перехід українського населення Правобережжя з католицької в православну віру. Царська адміністрація, зайнявши досить невиразну позицію з цього питання, не перешкоджала шляхті протидіяти переходу селян у православ'я, вважаючи, що це дещо відверне основну її увагу від участі у заворушеннях [1, с. 1178]. У фондах центральних та обласних архівів зберігаються тисячі скарг, у яких селяни виражали незадоволення таким становищем і вимагали приєднати їх до православної церкви [10, ф. 210, оп. 2, спр. 16, арк. 173; 2, ф. 1, оп. 1, спр. 161, арк. 3]. У політичній ситуації кінця ХVІІІ ст. ці процеси мали яскраво виражене соціальне забарвлення і були спрямовані в першу чергу проти феодального визиску.

Лояльна поведінка царського уряду активізувала діяльність магнато-шляхетських організацій. У деяких містах (Кам'янець-Подільському, Радомишлі, Дубно) в 1794—1796 рр. виникли таємні гуртки уніатського духовенства та шляхти, які готували новий виступ на Правобережній Україні [10, ф. 210, оп. 2, спр. 11, арк. 58—59; 2, ф. 304, оп. 1, спр. 4, арк. 249, 251]. У вересні 1794 р. брацлавський губернатор П. Берхман писав генералу І. Дуніну, що місцева адміністрація слідкує за настроями в губернії, «наглядає за поведінкою дворян і чиншової шляхти, вникає у прихильність черні, знає вчинки найбільш небезпечного уніатського духовенства» [9, ф. ВУА, спр. 283, арк. 73].

Після поразки повстання 1794 р. на Правобережній Україні перебувала значна кількість польських військовослужбовців, які відмовилися скласти присягу і переходувалися у місцевих поміщиків. Вони теж були своєрідним резервом повстання.

Шляхта активно готувалася до виступу: у намісництвах створювались перевалочні пункти зброї та військового спорядження, проводилася масова агітація серед польського населення і селян. Наприклад, у с. Мовчан Ізяславської губернії у поміщика Трижицького було знайдено 800 рушниць і револьверів, у графині Хоткевської в м. Чорнобилі наприкінці 1795 р. відібрано багато рушниць і навіть три гармати [10, ф. 193, оп. 1, спр. 1988, арк. 4—5]. Значна кількість зброї та боеприпасів знаходилася в католицьких та уніатських церквах і монастирях [9, ф. ВУА, спр. 282, арк. 316]. Польські поміщики і уніатські священники поширювали провокаційні чутки про можливість політичних змін, про війну Росії з Прусією і Туреччиною, допомогу іноземних держав польським повстанцям [2, ф. 16, оп. 4, спр. 560, арк. 2, 4, 5], а шляхтич Бейнер з м. Полонного пов'язував це навіть з допомогою російської армії «з тієї причини, що імператор поводиться з генералами та іншими військовими начальниками дуже суворо» [2, ф. 16, оп. 4. спр. 374, арк. 12].

Царська адміністрація знала про стан справ на Правобережній Україні, проте жодні репресивні санкції до шляхетських організацій майже не застосовувалися. Навпаки, протягом 1795—1796 рр. уряд Катерини II, виходячи з політичних міркувань, наказав повернути маєтності тим польським поміщикам, які брали участь у повстанні 1794 року.

Основним фактором, що вплинув на систему існуючих політичних та суспільних відносин у Європі, стали події Великої французької буржуазної революції. У боротьбі проти феодально-абсолютистської Європи французькі політичні діячі вирішили використати і польський національно-визвольний рух. Це зумовлювалось й економічними факторами, зокрема зацікавленістю французьких підприємців у такому важливому ринку збуту, як Україна, а також у використанні для цього чорноморських портів.

Еміграція деякої частини учасників після поразки повстання 1794 р. дала можливість використати їх як агентів у різних країнах: в Туреччині, Франції, Швеції, Молдавії [9, ф. ВУА, спр. 295, арк. 14—16]. На Правобережній Україні представником Центральних зборів перебував колишній командир бригади під час повстання 1794 р. Дениско, який прибув у Хотин у 1795 р. і відразу розпочав там активну діяльність: розіслав у всі кутки Правобережжя листи та секретних агентів, що мали встановити контакти з представниками шляхетських організацій і готувати повстання [9, ф. ВУА, спр. 2736, ч. 1, арк. 56, 59]. В Подільському намісництві розпочали скуповувати коней для відправки за кордон та збирати кошти для повстанців [9, ф. ВУА, спр. 295, арк. 68]. Російський посол в Константинополі В. Кочубей в секретному листі О. Суворову від 13 червня 1795 р. писав, що «поляки, які тут (в Туреччині. — В. С.) знаходяться, і разом з ними французи не перестають всіх запев-

няти, що у Польщі матиме місце новий бунт» [9, ф. ВУА, спр. 2736, ч. 1, арк. 56].

Царська адміністрація занепокоїлась такою активністю агентів Дениска. Генерал-губернатор Т. Тутолмін терміново переїхав у м. Кам'янець-Подільський і прискорив офіційне відкриття Подільського намісництва [8, т. 16, с. 426]. На кордоні встановлювався суворий контроль. Розпорядженнями П. Рум'янцева перехід в м. Хотин заборонявся навіть військовослужбовцям [9, ф. ВУА, спр. 298, арк. 166]. Наказувалося з приводу «карантину» затримувати всіх підозрілих осіб [9, ф. ВУА, спр. 284, арк. 127]. В митниці та прикордонні форпости розіслано також особливі прикмети кур'єрів Дениска і наказ про їх арешт. Обстановка на Правобережній Україні і надалі залишалась напруженою. Поширювалися чутки про війну з Туреччиною і, як доповідав генерал В. Дерфельден 30 квітня 1796 р. П. Рум'янцеву, про те, що ніби у м. Жванчику складений акт повстання під назвою «Конференція польського народу» [9, ф. ВУА, спр. 84, арк. 127]. В інших джерелах згадувалося, що у Ровенському і Дубнівському повітах діяв загін Дениска чисельністю до 300 чоловік [5, с. 390]. Хоч чутки дещо перебільшені, однак вони свідчать про загострення політичної обстановки на Правобережжі.

Навесні 1796 р. в Хотин почали прибувати дворяни з різних районів Правобережжя, агенти Дениска, переодягнені у російську військову форму, й надалі діяли в Кам'янці-Подільському і Вінниці [9, ф. ВУА, спр. 2727, арк. 288]. Уряд Катерини II особливо занепокоїв зв'язок польських політичних діячів, зокрема Дениска, з урядовими колами Франції і Туреччини. Російський посол у Туреччині В. Кочубей в листі від 15 липня 1796 р. писав генерал-губернатору Т. Тутолміну, що «Дениско сам може бути безпечним, не маючи грошей і таланту, тільки б не служив знаряддям іншим злочинцям» [9, ф. ВУА, спр. 295, арк. 20]. Тут же він повідомляв, що довірені особи Дениска зустрічалися з французькими емісарами, а сам він веде жваве листування з французьким послом у Константинополі [9, ф. ВУА, спр. 295, арк. 20; спр. 2727, арк. 288].

Події 1796 р. на Правобережній Україні набрали міжнародного розголосу. З цього приводу В. Кочубей зробив запит у турецького уряду*. Однак представник турецького уряду відмовився давати будь-які пояснення, заявивши, що «ніхто при Порті про Дениска нічого не чув, гадаю, що і сам паша Хотинський знає про нього не більше» [8, т. 16, с. 470].

Тривогу царського уряду викликала діяльність польських емігрантів в Галичині та Молдавії. Генерал-губернатор Литви князь М. Репнін в листі до Т. Тутолміна від 17 квітня 1796 р.

†

* Згідно з умовами Константинопольської конвенції, між Туреччиною і Австрією від 7 травня 1775 р. Хотинська фортеця залишалась у складі Туреччини.

писав: «Тут визнають, що гніздо тих польських недолюдків знаходяться в Галичині і що в Молдавії вони мають намір створити вигляд польської конфедерації, під цією личиною збурюючи неувцтво і дурість тутешньої молоді» [8, т. 16, с. 427]. Царські урядові кола турбувала також можливість народних заворушень у новостворених губерніях. Один із керівників колегій іноземних справ князь О. Безбородько писав С. Воронцову: «Хто ручиться, що наші прикордонні провінції (я маю на увазі міщан і золоту та почасті дрібне дворянство) до того не пристануть» [8, т. 70, с. 719]. М. Репнін був впевнений, що польським політичним діячам допомагають французькі агенти. Такі твердження були небезпідставні. У 1796 р. таємний агент Директорії на Україні Муасонюр доповідав у Париж, що у випадку повстання головною базою може стати Бессарабія, «звідки дуже легко можна мати сполучення з французьким послом в Царгороді» [Цит. за: 7, с. 157]. На Україну було послано таємних агентів під виглядом торгівців плодами [9, ф. ВУА, спр. 2736, ч. 2, арк. 103; 10, ф. 193, оп. 2, спр. 639, арк. 12]. Однак підняти повстання на Правобережній Україні в 1796 р. не вдалося. Як і під час повстання 1794 р., селянство не підтримало заклик польських опозиціонерів, програма яких мала дворянський характер: польські поміщики не відмовилися від своїх феодальних привілеїв. Лозунги ж відновлення шляхетської Польщі в кордонах 1772 р. та орієнтація їх політичних діячів на допомогу західних держав були зустрінуті селянством вороже. Це добре зрозуміли представники французьких політичних кіл. У 1797 р. Муасонюр писав: «Зв'язувати справу революції на Україні з планами польських патріотів — це заздалегідь провалити всі наші проекти щодо цієї країни. Населення України ставиться з надзвичайним недовір'ям до всього польського, добре пам'ятаючи часи панування польської шляхти в країні козаків» [Цит. за: 7, с. 155].

Разом з тим саме в кінці XVIII ст. виділився революційний напрям у польському національно-визвольному русі. В умовах загострення соціальних суперечностей на Правобережній Україні, посилення діяльності шляхетсько-магнатських організацій розгорнув діяльність відомий учасник польського національно-визвольного руху Ф. Горжковський. Саме з селянським повстанням на Правобережжі, як згадував його сучасник А. Орховський, Горжковський пов'язував виступ селян Галичини [3, т. 1, с. 594]. Свої плани і наміри він викладав у поширюваних серед селян відозвах. Ідеї Ф. Горжковського, про що свідчать документальні джерела, були добре відомі на Правобережній Україні. Так, у листі від 6 червня 1796 р. Т. Тутолмін повідомляв литовського генерал-губернатора, що на Волині поширюються відозви, які виходять з Галичини, а також підпільне видання «Увага», що закликають селян виступити проти поміщиків [8, т. 16, с. 459]. З Галичини надходили також листи Ф. Горжковського, які розповідали про назрівання революції в

Австрії та закликали до повстання селян Правобережжя [9, ф. ВУА, спр. 2736, ч. 3, арк. 230]. Заарештований у 1796 р. Ф. Горжковський майже рік перебував під слідством у фортеці м. Мукачєвого, після чого його було засуджено до ув'язнення [12, с. 259].

З кінця 90-х років XVIII ст. прогресивні діячі польського національно-визвольного руху все більше орієнтувалися на революційний рух в Росії, чому значною мірою сприяла діяльність визначного революційного просвітителя О. Радищева, з творами якого вони були знайомі. У цьому відношенні досить показова справа шляхтича Гайсинського повіту С. Познанського, який у 1799 р. проводив агітацію серед селян та дрібної шляхти Київської й Подільської губерній. Людина освічена і добре знайома з сучасним йому міжнародним становищем, С. Познанський допомагав селянам знайти шляхи їхнього соціального визволення. З особливою силою звучали його слова «навіщо ті короновані глави? Навіщо ті пани магнати?.. Пан Потоцький в одній Уманщині має 360 сіл, а ми жодного. Краше буде, коли ті магнати впадуть, приміром, як у Франції, а всі ми будемо рівні і вільні» [10, ф. 533, оп. 1, спр. 6, арк. 4, 11]. Знайомий з ідеями О. Радищева, він пов'язував соціальне звільнення селянства з революційним рухом в Росії. За агітаційну роботу С. Познанський був заарештований і засланий в Нерчинськ на каторжні роботи [10, ф. 533, оп. 1, спр. 6, арк. 20].

З кінця XVIII ст. дещо змінилось ставлення царського уряду до польського суспільно-політичного руху. Зміцнивши свої економічні та політичні позиції на Правобережній Україні, царизм перейшов у наступ проти його діячів, передусім революційного крила. Враховуючи досвід повстання 1794 р. і подій 1796 р., самодержавство вважало дрібнопомісну шляхту найбільш опозиційною силою польського суспільно-політичного руху кінця XVIII ст., і саме до неї застосовувалися репресивні санкції. В листопаді 1796 р. вийшов указ Катерини II, згідно з яким усі дворяни Правобережної України повинні були подати свої родовісні книги у намісницькі правління. У випадку невиконання цієї вимоги вони позбавлялись дворянського стану [6, ф. 923, оп. 2, спр. 455, арк. 14]. Ширше почав практикуватися секвестр майна польських поміщиків, які підозрювалися у злочинних діях проти уряду. З економічних заходів уряду потрібно відмітити перевід у 1799 р. із Дубно та Бердичєва в Київ польських торгових контрактів [4, т. 1, с. 43]. Цим уряд намагався послабити економічні, політичні та ідеологічні позиції польської шляхти на Правобережжі.

Водночас царський уряд продовжував політику загравання з польськими магнатами і шляхтою, надаючи їм нові чини та посади на державній службі. Не підтриманий народними масами польський національно-визвольний рух кінця XVIII ст. не становив серйозної загрози пануванню царизму на Правобе-

режжі. Лише події польського повстання 1830—1831 рр. змусили царський уряд вжити більш рішучих заходів до шляхти.

Отже, в польському суспільно-політичному русі кінця XVIII ст. чітко виділились дві лінії: перша — консервативна, представники якої виступали за відновлення шляхетської Польщі в межах 1772 р. і сподівалися на допомогу іноземних держав, і друга — більш революційна, представники якої пов'язували створення незалежної, демократичної Польщі з революційним рухом в Росії. Загалом же він мав шляхетський, дворянський характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Волынские епархиальные ведомости», 1880, № 28.
2. Житомирський обласний державний архів.
3. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., Политиздат, 1956.
4. «Исторический вестник». Спб., 1880.
5. «Киевская старина», 1885, февраль.
6. Київський обласний державний архів.
7. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., Вид-во Київ. ун-ту, 1973.
8. Сборник Русского исторического общества. Спб., 1875, 1890.
9. Центральний державний військово-історичний архів СРСР.
10. Центральний державний історичний архів УРСР в Києві.
11. Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. К., 1963.
12. Kukiel M. Próby powstańcze po trzecim rozbiore 1795—1797. Warszawa, 1912.

В. А. СМОЛИЙ

ПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ КОНЦА XVIII в. НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

Резюме

Разделы Речи Посполитой положили конец существованию польского государства. Вслед за этим началось польское национально-освободительное движение, которое распространилось и на Правобережную Украину, где проживало значительное количество поляков. Исследование этого вопроса приводит к выводу, что в польском общественно-политическом движении конца XVIII ст. проявляются две линии: первая — консервативная, представители которой выступали за возрождение шляхетской Польши в границах 1772 г. и надеялись на помощь иностранных государств, и вторая — более революционная, представители которой связывали возрождение независимой демократической Польши с революционным движением в России. Но в общем польское национально-освободительное движение конца XVIII ст. имело шляхетский, дворянский характер.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

О. С. БЕЙЛІС

БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ В БОЛГАРІЇ (1948—1965 рр.)

У з'їзд БКП. Початок розгорнутого будівництва соціалізму. За чотири роки, що минули від початку соціалістичної революції в Болгарії (1944 р.), у міжнародному і внутрішньому становищі країни відбулися істотні зміни — були створені майже всі необхідні умови для розгорнутого соціалістичного будівництва. Глибокі соціально-економічні перетворення, здійснювані партією і народним урядом, зумовили корінні зміни у співвідношенні класових і політичних сил в Болгарії, остаточне закріплення народно-демократичної влади як форми диктатури пролетаріату. Повною перемогою трудящих закінчилася чотирирічна боротьба проти спроб внутрішньої і міжнародної реакції реставрувати капіталізм. У цьому велика заслуга Комуністичної партії Болгарії, кількість членів якої збільшилася з 25 тис. (9 вересня 1944 р.) до 500 тис. чоловік.

Головні напрями політики НРБ у перехідний період до соціалізму накреслив V з'їзд БКП, який відбувся у грудні 1948 р., — перший з'їзд, проведений партією після перемоги Вересневого повстання 1944 року. З'їзд схвалив звіт ЦК, виголошений Г. Димитровим, затвердив п'ятирічний план розвитку народного господарства, обговорив питання марксистсько-ленінської освіти і боротьби на ідеологічному фронті.

У звітній доповіді Г. Димитров зробив глибокий марксистсько-ленінський аналіз розвитку партії від її заснування до V з'їзду, дав наукове обґрунтування характеру і рушійних сил повстання 1944 року.

Приділивши багато уваги минулому партії, Г. Димитров запропонував наукову періодизацію її історії, виділивши шість головних періодів. Останній — шостий період — від 9 вересня 1944 р. до V з'їзду — Димитров визначив як початок переходу від капіталізму до соціалізму, коли основне завдання полягало в тому, щоб відстояти і зміцнити народно-демократичну владу, відбудувати народне господарство і розпочати будівництво соціалізму.

У звітній доповіді ЦК і рішеннях V з'їзду теоретично висвітлені важливі проблеми розвитку Болгарії, всебічно розроблена програма здійснення переходу від капіталізму до соціалізму, проаналізовані питання партійного і державного будів-

ництва. Комуністи Болгарії підтримали висунутий Димитровим лозунг: «Добитися протягом 15—20 років того, на що іншим країнам в інших умовах необхідно було ціле сторіччя». IV з'їзд визнав індустріалізацію основною і вирішальною ланкою в побудові соціалізму, а також вказав на важливість соціалістичної перебудови сільського господарства шляхом його кооперування.

Згідно з цими постановами були розроблені і затверджені директиви по першому п'ятирічному плану розвитку народного господарства, головне завдання якого — «побудова основ соціалізму в Болгарії шляхом індустріалізації і електрифікації країни, кооперування і механізації сільського господарства».

Значну увагу з'їзд приділив проблемам культурної революції, поставивши завдання створити національну форму і соціалістичну змістом культуру. Перед партією було поставлене завдання вести безкомпромісну боротьбу з буржуазними фальсифікаціями, за перемогу марксистсько-ленінської ідеології в усіх галузях науки, мистецтва і культури. Було прийнято також рішення про переіменування Болгарської робітничої партії (БРП(к)) в Болгарську комуністичну партію (БКП).

П'ятий з'їзд БКП зайняв чільне місце в історії партії і країни. Він накреслив шляхи переходу Болгарії від капіталізму до соціалізму, розробив програму побудови економічних і культурних основ соціалістичного суспільства.

Перший п'ятирічний план (1949—1953 рр.). 29 грудня 1948 р. Великі народні збори затвердили перший п'ятирічний план розвитку народного господарства (1949—1953 рр.), згідно з яким у 1953 р. обсяг промислової продукції порівняно з 1948 р. повинен був збільшитись: у важкій промисловості — в 3,2, в легкій — у 1,8 рази. Високі темпи розвитку важкої промисловості вимагали введення в експлуатацію нових виробничих потужностей і реконструкції діючих підприємств. Поряд з цим передбачалося значне збільшення енергетичної бази промисловості, металургії, добування вугілля і руд тощо.

У нерозривному зв'язку з соціалістичною індустріалізацією п'ятирічним планом передбачалась перебудова сільського господарства, перед яким ставилося завдання розв'язати зернову проблему; забезпечити легку промисловість сировиною; механізувати сільське господарство (10 тис. тракторів і 150 МТС на 1953 р.); домогтись збільшення на кінець 1953 р. соціалістичного сектора до 65% усього соціалістичного виробництва (60% — трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ) і 2,5—5% — державні господарства).

Основою політики партії на селі був ленінський кооперативний план. Творче застосування цього плану до умов і особливостей Болгарії переконало селян, що кооперативні землеробські господарства — той єдиний шлях, яким вони прийдуть до соціалізму. На відміну від СРСР, земля в Болгарії не була націоналізована, тому, як було зазначено в Примірному Ста-

туті ТКЗГ (1950 р.), їх завдання полягало в тому, щоб шляхом об'єднання землі, усупільнення сільськогосподарського реманенту та худоби і при спільній організованій праці їх членів добитися перемоги над куркулями, подолати величезну відсталість сільського господарства. Оскільки земля, залучена до кооперативу, продовжувала залишатись приватною власністю, кожний член його отримував ренту. Проте її не можна ототожнювати з абсолютною капіталістичною рентою, що базувалася на монополії приватної власності на землю і капіталістичному способі виробництва. Рента, яка існувала в ТКЗГ, — нова економічна категорія.

Перший п'ятирічний план був виконаний достроково — за чотири роки. За цей час у країні були створені нові галузі промисловості: енергетична, важка, хімічна, машинобудівна, целюозна, кольорова і чорної металургії тощо; завершилося будівництво великих промислових підприємств — хімкомбінату у Дмитровграді, машинобудівних заводів «Червена зезда», «Г. Кирков», з'явилися нові промислові райони — Дмитровград, Рудозем, Мадан та ін. На кінець п'ятирічки значно зросла кількість робітників, і частка робітничого класу становила вже 55%.

Велику активність проявив робітничий клас у боротьбі за виконання господарських завдань п'ятирічного плану. Під керівництвом БКП в країні розгорнулося масове соціалістичне змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану. Важливим фактором успішного виконання завдань була допомога СРСР та інших братніх соціалістичних країн. Болгарія отримала від Радянського Союзу в кредит комплексне промислове устаткування для заводів і електростанцій. При допомозі СРСР були побудовані металургійний завод ім. В. І. Леніна, оловоцинковий, целюлозний та авторемонтний заводи, ТЕЦ «Маріца-3» та ін.

У роки першої п'ятирічки зміцнилася народно-демократична влада, розширилась її соціальна база. У лютому 1949 р. було видано закон про Народні ради, а в травні проводилися вибори до місцевих рад депутатів трудящих, створення яких було важливим кроком у завершенні перебудови народно-демократичної держави.

У цьому ж 1949 р. Болгарія, а разом з нею і весь міжнародний робітничий рух, зазнали тяжкої втрати. Помер Г. Дмитров, великий син болгарського народу, який понад 50 років віддав боротьбі проти капіталізму, реакції і фашизму. Уряд очолив соратник Дмитрова В. Коларов, авторитет якого в Болгарії і поза її межами був надзвичайно великий.

Після смерті В. Коларова (1950 р.) на чолі партії і уряду став В. Червенков.

Другий п'ятирічний план (1953—1957 рр.). Після успішного виконання першої п'ятирічки болгарський народ приступив до виконання народногосподарського плану на наступні п'ять

років. На початку 1954 р. відбувся VI з'їзд партії, який відзначив суттєві позитивні зміни, що відбулися в промисловості і сільському господарстві, в духовному зростанні народу, у міжнародному становищі Болгарії. З'їзд затвердив Директиви по другому п'ятирічному плану на 1953—1957 роки. В цілому план забезпечував економічний і культурний поступ Болгарії. Передбачалося на 1957 р. збільшення продукції промисловості порівняно з 1952 р. на 60%, значне підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих, зростання врожайності і поголів'я худоби, піднесення продуктивності сільського господарства. За роки другої п'ятирічки державні капіталовкладення в сільське господарство збільшилися в 2,3 раза.

Квітневий (1956 р.) пленум ЦК БКП. Піднесення керівної ролі партії. Важливою подією в житті Болгарської комуністичної партії і всіх трудящих Народної Республіки Болгарії був Квітневий пленум ЦК БКП 1956 р., рішення якого мали вирішальний вплив на розвиток країни в її поступальному русі до соціалізму. Спираючись на висновки XX з'їзду КПРС, пленум накреслив заходи, спрямовані на попередження проявів суб'єктивізму в методах партійного і державного керівництва, на піднесення керівної ролі партії, зміцнення єдності її рядів і розширення зв'язків з масами, на ширше залучення трудящих до участі в управлінні державними і громадськими справами. Першим секретарем ЦК БКП було обрано видатного діяча партії, активного учасника збройної боротьби проти фашизму Т. Живкова. Рішення пленуму були підтримані партією і народом.

Квітневий пленум знаменував початок нового етапу в розвитку БКП, що зумовило швидкий розвиток країни. Завдяки дійовим заходам партії і благодію впливу рішень пленуму в усіх сферах громадсько-політичного і економічного життя Болгарії відбулися за порівняно короткий час корінні зміни.

ЦК БКП розгорнув активну діяльність з метою подолати відставання у важкій промисловості, виходячи з того, що необхідно насамперед прискорити завершення будівництва матеріально-технічної бази соціалізму. Першочергова увага приділялась розвитку енергетики, машинобудування, технічному прогресу, розширенню сировинної бази тощо. Були вжиті заходи щодо різкого піднесення сільського господарства. В 1958 р. було завершено кооперування селянських господарств Болгарії.

Партія і уряд здійснили ряд заходів щодо поліпшення матеріального становища трудящих: було підвищено заробітну плату низькооплачуваним робітникам і службовцям, скорочено робочий день в суботні і передсвяткові дні, збільшено пільги багатодітним родинам, значно підвищено мінімальний розмір пенсій тощо.

Значно активізувалась організаторська і масово-політична діяльність партії. Трудові колективи активно включилися

в складання перспективних і річних планів підприємств. Соціалістичне змагання позбавлялося формалізму і перетворювалось у постійно діючий метод роботи. У боротьбу за підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції залучалися широкі верстви трудящих.

VII з'їзд БКП. Третій п'ятирічний план (1958—1962 рр.). Завдяки рішучим заходам партії, другий п'ятирічний план до кінця 1957 р. було виконано, внаслідок чого обсяг промислової продукції збільшився порівняно з 1939 р. у вісім разів. Співвідношення між обсягом промислового виробництва і продукцією сільського господарства змінилося на користь першого. Якщо у 1939 р. воно становило 25 : 75, то у 1958 р. — 70 : 30. Це означало, що Болгарія з відсталої землеробської країни перетворилася на соціалістичну індустріально-аграрну країну. Соціалізм остаточно переміг у місті і на селі. Перехідний період від капіталізму до соціалізму завершився. Проте рівень розвитку продуктивних сил, досягнутий Болгарією на кінець другої п'ятирічки, ще не відповідав рівню виробничих відносин, оскільки соціалістичні виробничі відносини ще не мали необхідної матеріально-технічної бази. Це є своєрідною закономірністю країн, які пішли по шляху соціалізму при низькому або середньому рівні розвитку продуктивних сил.

Внаслідок успішного здійснення двох п'ятирічок змінилася соціальна структура суспільства. Болгарський робітничий клас став провідним чинником суспільного розвитку, на клас селянкооператорів перетворилися дрібні господарства на селі, зросла нова соціалістична інтелігенція, якій тепер належала визначальна роль в економічному і культурному будівництві нового суспільства. Зміцніла суспільно-політична єдність народу.

У червні 1958 р. відбувся VII з'їзд БКП, що підбив підсумки виконання рішень Квітневого пленуму ЦК, визначив завдання на майбутнє і затвердив директиви по третьому народно-господарському плану на 1958—1962 роки.

У звітній доповіді перший секретар ЦК БКП Т. Живков проаналізував розвиток країни від Вересневого повстання 1944 р. до передодня з'їзду, чітко обгрунтував думку, висловлену на V з'їзді Г. Димитровим, про те, що революція в Болгарії від самого початку мала соціалістичний характер. Велике значення мав висновок про перемогу соціалістичних виробничих відносин в Болгарії; тепер завдання полягало в закріпленні цієї перемоги і остаточному встановленні соціалізму. У відповідності з такою настановою основним політико-економічним завданням третьої п'ятирічки є максимальний розвиток матеріально-виробничої бази і підвищення соціалістичної свідомості трудящих з метою дальшого будівництва соціалістичного суспільства.

Директивами по третьому п'ятирічному плану передбачалось виробництво засобів виробництва збільшити на 77%, а засобів споживання — на 50%, машинобудування і металообробної

промисловості — у 2, хімічної — у 2,5, чорної металургії — більше ніж у 2 рази, виробіток електроенергії — на 38%.

У галузі сільського господарства ставалося завдання раціонального використання землі, машин та інших засобів виробництва, підвищення культури землеробства і продуктивності праці, розвитку тваринництва тощо. На кінець третьої п'ятирічки планувалося механізувати основні види сільськогосподарських робіт у зернових господарствах.

Підсумки перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Перехідний період від капіталізму до соціалізму в Болгарії охоплює час від перемоги соціалістичної революції 9 вересня 1944 року і до 1958 р. — встановлення соціалістичних виробничих відносин у всіх галузях економіки. (Ми не зупиняємось на періоді з 1944 по 1948 р., коли в країні утверджувалася диктатура пролетаріату, оскільки він аналізувався в нашій попередній статті*).

З 1948 по 1958 р. в Болгарії відбулися корінні зміни у виробничих відносинах не лише в промисловості, а й у сільському господарстві. З прийняттям першого п'ятирічного плану було покладено початок планомірному розвитку економіки, соціалістичної промисловості, досягнуто значних успіхів в кооперуванні сільського господарства. Вже у 1952 р. майже дві третини економіки Болгарії були соціалістичними.

У другій половині 50-х років був остаточно здійснений кооперативний план у країні, що сприяло створенню нової економіки. Соціалістичні виробничі відносини перемогли в усіх секторах, що означало завершення побудови основ соціалізму в Болгарії. Проте перехід до наступного етапу — побудови розвинутого соціалістичного суспільства — затримувався недостатнім розвитком важкої промисловості. Тому з кінця 50-х і до середини 60-х років партія приділяла особливу увагу швидкому зростанню чорної і кольорової металургії, машинобудування, енергетики, хімічної промисловості тощо, що створило умови для інтенсивного розвитку продуктивних сил.

Всенародний рух за дострокове виконання третьої п'ятирічки. Незабаром після VII з'їзду БКП робітничий клас висунув ідею достроково виконати п'ятирічний план. Так, робітники і монтажники мідеплавильного заводу ім. Г. Дамянова зобов'язались достроково завершити будівництво заводу. Ініціатива, підхоплена робітниками інших новобудов і діючих підприємств, стала справою усього робітничого класу.

Партія підтримала цей почин, узагальнила досвід народногo руху і розробила план прискореного економічного розвитку країни. Справді всенародний рух розгорнувся за виконання п'ятирічки в 3—4 роки. Цей лозунг був схвалений пленумом ЦК БКП (січень 1959 р.). Обговорення питання тривало кілька місяців; у ньому взяли участь понад 3 млн. трудящих. На

---

* «Українське слов'янознавство», вип. 12. Вид-во при Львів. ун-ті, 1975.

основі внесених пропозицій Народні збори в березні 1959 р. прийняли закон про прискорений розвиток народного господарства.

Масове соціалістичне змагання охопило всі підприємства. Внаслідок героїчної праці робітників п'ятирічний план було виконано за три роки.

Підсумки виконання третього п'ятирічного плану. Основні завдання п'ятирічного плану по промисловості були виконані вже у 1960 році. Обсяг продукції промисловості перевищував рівень 1957 р. на 68% замість 60%, передбачених планом. Середньорічний приріст виробництва в цілому досягнув 16,2%, а у важкій промисловості — навіть 20,5%. Надзвичайно швидко розвивалися чорна та кольорова металургія, хімічна промисловість, розпочалось будівництво такого важливого об'єкту, як металургійний комбінат в Кремиковці, нафтопереробний у Бургасі і азотно-туковий у Старій Загорі. З метою забезпечення енергопостачання промисловості розгорнулося величезне в масштабах Болгарії будівництво гідро- і теплоелектростанцій, зокрема такого потужного енергетичного комплексу, як «Маріца-Схід».

Значних успіхів досягло сільське господарство. На кінець 1960 р. соціалістичний сектор у ньому охоплював 99% усієї землі, що оброблялася. Деякі показники по окремих видах сільськогосподарської продукції, заплановані на 1962 р., були виконані вже у 1960 р., чому сприяла концентрація кооперативних господарств (у 1957 р. їх налічувалось 3158, а в 1959 р. лише 975 з середнім розміром земельної площі понад 45 тис. декарів), будівництво іригаційних споруд тощо.

В роки третьої п'ятирічки удосконалилися, зміцнилися соціалістичні виробничі відносини, зросла матеріально-технічна база соціалізму. Дострокове виконання п'ятирічного плану прискорило економічний розвиток країни.

Четвертий п'ятирічний план (1961—1965 рр.). У директивах ЦК по четвертому п'ятирічному плану підкреслювалося, що головне економічне завдання його полягає у дальшому розвитку матеріально-технічної бази соціалізму та зміцненні соціалістичних виробничих відносин. Тому найбільша увага приділялася виробництву металу, нафти і нафтопродуктів, створенню нових потужностей в енергетичній промисловості, розширенню сировинної бази тощо.

У сільському господарстві було взято курс на завершення спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва. Зміцнення матеріально-технічної бази ТҚЗГ, збільшення їхніх економічних і фінансових можливостей дозволило державі ліквідувати МТС, тобто передати сільськогосподарські машини у власність кооперативам.

У виконання п'ятирічного плану активно включилися трудящі всієї країни. На заклик партії розгорнути всенародну боротьбу «за кожен сторінку, за кожний грам, за кожний санти-

метр і кожну хвилину» трудящі виявляли все нові й нові резерви виробництва. Масового характеру набув рух бригад ударної комсомольської праці та бригад за зразкову соціалістичну працю, які незабаром згуртували близько 200 тис. робітників. Комсомол і профспілки вирішили об'єднати ці бригади і розпочати рух за комуністичну працю, основний принцип якого: «Вчитись, працювати і жити по-комуністичному». У жовтні 1962 р., напередодні VIII з'їзду БКП, рухом було охоплено понад півмільйона трудящих.

VIII з'їзд БКП. Перспективний план розвитку НРБ на 1961—1980 рр. ЦК БКП розробив директиви по розвитку країни на двадцятирічний період (1961—1980 рр.) і виніс їх на всенародне обговорення, яке тривало майже два місяці. З урахуванням внесених пропозицій проект було запропоновано з'їзду партії.

Восьмий з'їзд БКП відбувся в листопаді 1962 р. в умовах великого піднесення в усіх галузях економіки і культури, ідейного і організаційного зміцнення партії. Центральне місце в роботі з'їзду зайняли звітна доповідь ЦК, виголошена Т. Живковим, директиви розвитку НРБ на 1961—1980 рр. і прийняття нового Статуту партії.

У директивах по перспективному плані розвитку НРБ на двадцять років партія ставила завдання завершити побудову соціалізму і закласти основи матеріально-технічної бази для розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Згідно з цим планувалося збільшити обсяг промислової продукції до 1980 р. в 6,5—7 разів порівняно з 1960 р., надаючи перевагу важкій промисловості. Директиви передбачали: а) швидкий розвиток електрифікації, що створить умови для технічного прогресу в усіх галузях промисловості; б) дальший розвиток машинобудування як основи реконструкції всіх галузей народного господарства шляхом механізації й автоматизації виробництва; в) швидкий розвиток хімічної промисловості і хімізації виробництва в усіх галузях народного господарства; збільшення обсягу продукції хімічної промисловості у 25 разів; г) посилення розвитку легкої промисловості.

Перспективним планом передбачалося здійснити комплексну механізацію сільського господарства, перетворити його у високопродуктивну і рентабельну галузь національної економіки, здатну забезпечити достатню кількість сільськогосподарських продуктів і сировини для промисловості. На кінець 1980 р. обсяг продукції повинен збільшитись у 4,5 раза.

VIII з'їзд розробив програму розвитку суспільних відносин, згідно з яким за двадцять років у країні повинна розширитись і вдосконалитись соціалістична демократія.

Нова система керівництва народним господарством. Для виконання велетенських завдань, поставлених партією, необхідно було вдосконалити систему планування і керівництва народним господарством, створити умови для прискорення розвитку тех-

нічного прогресу та підвищення продуктивності праці і ефективності економіки. 4 грудня 1965 р. були опубліковані тези Політбюро ЦК БКП про «Основні положення нової системи планування і керівництва народним господарством», які після загального обговорення в січні 1966 р. затвердив пленум.

Нова система передбачала поєднання централізованого планування з дальшим розширенням самостійності господарських організацій і підвищенням їхньої ролі при складанні народного-господарських планів. Самостійність господарських організацій зміцнювалася. Вони отримали право вступати в економічні зв'язки, розширювати і технічно удосконалювати виробництво, виділяти кошти для колективного і особистого споживання тощо.

Однією з характерних рис нової системи є більш повне і послідовне застосування ленінського принципу матеріальної зацікавленості і відповідальності. Основний принцип організації заробітної плати при новій системі полягає в тому, що розмір зарплати визначається в залежності від кінцевого наслідку діяльності господарських організацій. Заробітна плата кожного робітника і службовця залежить від обсягу і якості роботи, виконаної ним, від економії праці і, в кінцевому рахунку, від реалізованого прибутку.

Нова система передбачає найактивніший вплив зовнішньої і внутрішньої торгівлі на виробництво і посилення державного контролю за якістю продукції. В основу керівництва народним господарством покладено галузевий принцип у поєднанні з територіальним. Якісно новим явищем стали державно-господарські об'єднання, що забезпечують найбільш сприятливі умови підвищення суспільної продуктивності праці, ефективності та рентабельності виробництва тощо.

Нова система передбачає активний вплив партії та народних рад і громадських організацій на господарське життя країни.

Нова система планування і управління, яка широко впроваджувалася в народному господарстві в 1966—1967 рр., створила умови для дальшого планомірного і прискореного розвитку соціалістичного суспільства в Болгарії.

В історії країни розпочався якісно новий етап побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ, П. С. СОХАНЬ

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ І БОЛГАРО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ В АРХІВАХ УКРАЇНИ*

Після поразки Вересневого повстання 1923 р. і після нової хвилі фашистського терору в Болгарії навесні 1925 р. на Україні проживало 776 болгарських підданих. На 1 жовтня 1926 р. кількість їх зросла до 954 чоловік. Болгари становили 10,7% усіх іноземних громадян на Україні. Про це свідчить ряд архівних матеріалів, зокрема документи ЦДАЖР УРСР, відділу закордонних справ Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (НКВС УРСР) та ін. За даними про зміни кількісного складу болгарських підданих на 1927 р., значну частину їх становили політемігранти¹. У фонді НКВС УРСР зберігаються численні таблиці, в яких відображений розподіл болгарських підданих по округах України².

Кілька документів партійних архівів (заяви політемігрантів Д. Атанасова і Д. Димитрова, рекомендація Одеського відділення Комітету в справах політемігрантів при ЦК МОДРУ СРСР, анкета Д. Димитрова, витяг з протоколу засідання секретаріату Одеського губкому КП(б)У та ін.³) пов'язані з рекомендацією болгарських комуністів на навчання в радянсько-партійні школи і комуністичні університети.

Матеріали Дніпропетровського обласного партійного архіву характеризують роботу єдиного на Україні болгарського відділення при Катеринославській радянсько-партійній школі. На болгарському відділенні радпартшколи навчалися не тільки місцеві болгары, але й політемігранти. Про це свідчить звіт відділення за другий триместр 1925/26 навчального року⁴, в якому повідомлялося про одержання клубом школи газет з Болгарії, «що дуже цікавлять курсантів-емігрантів». Курсанти вивчали історію ВКП(б), історію класової боротьби, політичну економію, економічну політику партії, партійне будівництво, а

---

* Продовження. Початок див. «Українське слов'янознавство». Вип. 12.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 3, од. зб. 240, арк. 2, 5, 20, 35, 39, 48, 55, 59.

² Там же, оп. 2, од. зб. 2133, арк. 1, 8—10, 13, 14, 16—19, 21—23, 25, 26, 29, 30, 33—36, 49, 54, 56—58, 62, 68, 70; оп. 3, од. зб. 241, арк. 1, 6—11, 12—22, 24, 27—37; од. зб. 1046, арк. 3, 7, 9, 11, 15, 30, 44; 153.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 3328, арк. 2—3, 5—7, 10; ООПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 808, арк. 227, 258.

⁴ ДОПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 516, арк. 103—105.

також математику і болгарську мову. Другий документ — звіт про практичну роботу курсантів відділу за 1925/26 навчальний рік у болгарських селах Мелітопольського округу⁵ — розповідає про зв'язок навчання в школі з практикою партійного і радянського будівництва, про участь курсантів у політико-виховній роботі на селі, у виборах Рад, у боротьбі з класовими ворогами.

В архівах зберігаються документи, що висвітлюють діяльність створеної в лютому 1924 р. в Одесі федерації комуністів балканських країн, зокрема політемігрантів з Болгарії. На засіданні Нацменколегії 10 червня 1924 р. було заслухано доповідь про роботу федерації⁶, в якій указано, що організація була створена з метою ведення ідеологічної роботи серед своїх членів і вивчення поточних подій у балканських країнах. Болгарська секція у федерації (30 членів) організувала доповідь і виступи спогадів про Д. Благоєва. Нацменколегія, схваливши створення федерації, прийняла рішення «організувати при губкомі болгарську секцію для роботи серед місцевого корінного болгарського населення, використання для ведення політосвітової роботи емігрантів-комуністів». Через кілька місяців (у листопаді 1924 р.) нацменколегія знову заслухала інформацію про роботу бюро федерації комуністів балканських країн. В інформації зазначалося, зокрема, що болгарська секція провела 11 загальних зборів, на яких розглядалося аграрне і національне питання в Болгарії. На зборах були присутні не лише комуністи, але й безпартійні. Колегія постановила розгорнути гурткову роботу для вивчення революційного руху в інших країнах⁷.

Болгарські політемігранти брали активну участь у політичній роботі серед трудящих Одеси. В болгарській секції окружного КП(б)У була виділена, наприклад, група для читання доповідей про восьму річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції перед болгарами-городниками⁸. У доповіді про діяльність Одеського губернського відділу МОДРу за перший квартал 1924 р. зазначалося, що в День МОДРу (18 березня) на підприємствах міста⁹, «на численних зборах по клубах виступали іноземці, представники італійської, болгарської і німецької партій»¹⁰.

Становлять інтерес протоколи І Одеської міської і Одеської губернської конференцій МОДРу, що проходили відповідно в березні і травні 1924 року. На губернській конференції з привітанням виступив член БКП Минев. Конференція послала вітальну телеграму В. Коларову, в якій говорилося: «У день

⁵ ДОПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 576, арк. 21—25.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2779, арк. 11.

⁷ Там же, арк. 17—18.

⁸ Там же, од. зб. 3350, арк. 8.

⁹ Там же, арк. 116.

¹⁰ Там же, од. зб. 2593, арк. 113.

скликання І Одеської губернської конференції МОДРу шлемо Вам палкий привіт і побажання в найближчому майбутньому стати на чолі Радянської влади Болгарії»¹¹. У доповіді про міжнародне становище на міській конференції велика увага була приділена подіям у Болгарії¹².

Список літератури, випущеної в СРСР¹³ болгарською мовою в 1926 р., дає уявлення про видання, якими могли користуватися емігранти, що недостатньо володіли російською мовою. Крім шкільних підручників, до списку входили такі праці: «Наемен труд и капитал» К. Маркса, «За коопераціята» В. І. Леніна, «К. Маркс—Ф. Енгелс» П. Лафарга, «Пътя към катастрофа» і «България в центъра на международната контрарволюция» В. Коларова, «За Владимир Илич» і «Как е живеел Владимир Илич» М. І. Ульянової, «Ленин и селяните» Канатчикова та ін.

За згодою ЦК БКП і представництва БКП у Виконавчому комітеті Комуністичного інтернаціоналу (ВККІ), багато емігрантів-комуністів були прийняті до лав ВКП(б)¹⁴. У списку членів іноземних компартій, прийнятих до лав ВКП(б) по Одеському округу з 1 липня 1925 р. по 1 липня 1926 р., 63 прізвища з 71 — болгарських комуністів¹⁵.

Діяльність болгарських секцій при Інтернаціональному клубі ім. К. Маркса в Одесі та інших партклубах розкривають документи Партійного архіву Інституту історії партії та Одеського державного і партійного архівів¹⁶.

З листа Центральної політемігрантської комісії при представництві БКП у ВККІ «Всім болгарським політемігрантам (партійцям і комсомольцям) в СРСР» від 2 лютого 1927 р.¹⁷ дізнаємось, що політемігранти з Болгарії мали свої національні клуби в Москві та Ленінграді, свою секцію в Інтернаціональному клубі ім. К. Маркса в Одесі, входили до клубу балканських народів у Харкові. Діяльністю центральної політемігрантської комісії, як впливає з листа, керували визначний діяч БКП С. Димитров і С. Сапунов. У клубах і секціях вивчалися історія ВКП(б) і політика Радянської держави, економічне і політичне становище Болгарії, а також історія БКП і болгар-

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2779, арк. 1—2.

¹² Там же, арк. 5.

¹³ ООДА, ф. 969, оп. 3, од. зб. 476, арк. 203.

¹⁴ ООПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 808, арк. 7, 8, 10, 11, 16, 21—25, 27—29, 37, 38, 46—48, 55, 56, 59, 60, 80, 98, 101, 102, 122, 126—128, 133, 149—153, 155, 158, 170, 171, 181, 182, 197, 198.

¹⁵ Там же, арк. 217—218.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2779, арк. 12, 33; од. зб. 3320, арк. 22, 34, 39, 40, 44, 51, 53, 58; од. зб. 3350, арк. 3; ООПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 374, арк. 36, 93; од. зб. 927, арк. 15; од. зб. 928, арк. 78—88; од. зб. 1283, арк. 1, 5; од. зб. 2137, арк. 6; ООДА, ф. 969, оп. 3, од. зб. 461, арк. 78—80; од. зб. 466, арк. 42; од. зб. 523, арк. 7; од. зб. 584, арк. 4, 7; од. зб. 585, арк. 6, 8 та ін.

¹⁷ ООПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 926, арк. 4—5.

ського революційного руху¹⁸. Так, у болгарській секції при Одеському інтерклубі у вересні 1925 р. були прочитані одна лекція з історії БКП і дві — з історії революційного руху, а також доповідь, присвячена роковинам з дня смерті засновника і вождя БКП Димитра Благоєва. На початку 1927 р. на засіданні цієї секції з доповіддю про амністію в Болгарії виступив Станке Димитров, який проаналізував становище у країні і в БКП¹⁹. Викирвши обмежений характер амністії, проголошеної урядом Ляпчева, він закликав скористатися цим для зміцнення партійних організацій у Болгарії. Було зазначено, що БКП не заперечує проти повернення в Болгарію політемігрантів, які підпадають під амністії. Доповідь свідчить також про зв'язок представництва БКП при ВККІ з політемігрантами, які перебували в інших країнах, зокрема в Югославії.

Цінний рукописний протокол зборів²⁰ болгарських політемігрантів в Одесі від 20 липня 1926 р. (болгарською мовою), який містить повний виклад доповіді Георгія Димитрова «Про становище в Болгарії і БКП»²¹.

Про тісний зв'язок політемігрантів з радянськими громадськими організаціями та про участь у їхній роботі свідчать кілька документів Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців у Дніпропетровську, присвячених створенню спільної клубної комісії цього Товариства та Товариства бессарабців і політемігрантів. На засіданні 22 жовтня 1922 р. Рада Дніпропетровського відділення Товариства політкаторжан вирішила приймати політемігрантів членами клубу, створивши для цього спільну клубну комісію²². Як видно з документів цієї комісії (два протоколи засідань наприкінці 1926 р. і план роботи на березень—жовтень 1927 р.)²³, до клубу Товариства політкаторжан було прийнято не менше 33 чоловік (цифра ця неточна, бо в одному з протоколів прізвища болгар названі в загальному списку і виділити їх можна лише частково). Двоє з п'яти членів бюро секції політемігрантів при клубі — болгарини.

Серед політемігрантів проводилася велика виховна робота: працювали гуртки політграмоти з програм відповідних компартій (очевидно, болгарини вивчали історію БКП і сучасне становище в країні), семінар з програми МОДРу, гуртки по вивченню російської та української мов, а також драматичний і хорівий самодіяльні колективи. Політемігранти організували ви-

---

¹⁸ ООПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 2137, арк. 6; од. зб. 374, арк. 36, 93; од. зб. 927, арк. 15; од. зб. 928, арк. 78, 88; од. зб. 1283, арк. 1, 5.

¹⁹ ООПА, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1283, арк. 1.

²⁰ Там же, од. зб. 925, арк. 31—34.

²¹ «Вопросы истории КПСС», 1964, № 3; «Український історичний журнал», 1964, № 1; Сохань П. С. Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. К., «Наукова думка», 1969, с. 131—132.

²² ДОДА, ф. 2181, оп. 1, од. зб. 32, арк. 39.

²³ Там же, оп. 1, од. зб. 33, арк. 64, 71, 132—133.

ступі на зборах робітників, селян, службовців, на яких розповідали про страхіття білого терору в капіталістичних країнах.

Про участь політемігрантів у інтернаціональному вихованні радянських громадян свідчить ще один документ — план роботи шефської комісії окружному МОДРу на травень—липень 1926 р., який передбачав «використати політемігрантів з метою живої інформації в шефселах про становище робітників у даній країні, погодивши це питання з комісією по політеміграції»²⁴.

Про зв'язок визначного діяча БКП політемігранта Христо Кабакчієва з трудящими України свідчить ряд документів філіалу Запорізького державного архіву в м. Мелітополі. Трудящі, обравши на конференції МОДРу (Мелітопольський округ) Кабакчієва почесним членом райкому МОДРу, розповідали йому про шефство трудящих району над політв'язнями Центральної Софійської тюрми, запрошували болгарського комуніста на Мелітопольщину і прохали прислати їм автобіографію і фото²⁵. У відповіді Кабакчієв подякував товаришам за виявлене довір'я і пожертвування, зібрані для політв'язнів, обіцяв передати останнім привіт і надалі підтримувати тісний зв'язок з українськими мсдрівцями²⁶. І лист Кабакчієву, і його відповідь були, як свідчать документи, переслані в сусідні райони Мелітопольщини, у ЦК МОДР СРСР і в ЦК МОДР УРСР²⁷.

Окремі документи ЦДАЖР УРСР розповідають про діяльність сільськогосподарської комуні ім. Д. Благоева, створеної болгарськими політемігрантами в 1924 р. в селі Парасковівка Руновщанського району на Полтавщині. Один з них — лист В. Коларова від 15 листопада 1926 р.²⁸ свідчить про те, що БКП постійно цікавилась життям комунарів і намагалася подати їм допомогу. Порушивши ряд господарських питань, що стояли перед комунуою, вказавши на заходи радянських і партійних органів, спрямованих на подолання труднощів, В. Коларов вказав, що комуні ім. Д. Благоева «повинна стати гордістю комунарів, Радянської влади і нашої партії». В іншому документі — листі секретаря ЦК МОДРу П. Гохецького від 6 жовтня 1928 р.²⁹ — ставилося питання про розширення складу комуні за рахунок болгарських політемігрантів, які мали прибути з Югославії. Відомості про господарську діяльність комуні ім. Д. Благоева, про її поповнення за рахунок батраків і бідняків навколишніх сіл, громадську діяльність комунарів зберіга-

²⁴ ДОДА, ф. 2181, оп. 1, од. зб. 33, арк. 222.

²⁵ ФЗОДАМ, ф. 513, оп. 1, од. зб. 70, арк. 10.

²⁶ Там же, арк. 46—47.

²⁷ Там же, арк. 9, 45.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 155, оп. 16, од. зб. 324, арк. 45.

²⁹ Там же, арк. 46.

ються в матеріалах Полтавського обласного державного архіву³⁰.

Додаткові дані про сільськогосподарську комуни болгарських політемігрантів ім. Д. Благоева містить стенографічний звіт об'єднаної II обласної і IV міської партійної конференції м. Харкова. З нього ми дізнаємось, що до президії була обрана представниця партосередку комуни Георгієва³¹, яка взяла участь в обговоренні доповіді П. П. Постишева. У її виступі була дана характеристика сільському господарству Полтавського району³², докладно говорилося про успіхи комуни ім. Д. Благоева³³. Георгієву було обрано до складу обкому партії³⁴.

Про зв'язки керівників БКП з місцевим болгарським населенням України свідчить ряд архівних документів.

У 1926 р. комісія національних меншостей, підтримана місцевими організаціями, звернулася до ВУЦВК з проханням перейменувати Велико-Буялицький район Одеського округу в Благоевський, а Романовський Мелітопольського округу — в Коларовський³⁵. Просьба була задоволена. З цими районами підтримували дружні зв'язки В. Коларов, Г. Димитров та інші визначні діячі БКП. У 1929 р. В. Коларова було обрано до складу Коларовського райвиконкому³⁶. Селяни запросили Г. Димитрова і В. Коларова взяти участь в урочистому відкритті кінотеатру в с. Коларівка в листопаді 1934 року³⁷. В. Коларов прийняв запрошення і відсвяткував разом з трудящими району сімнадцяту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 6 листопада 1934 р. він виступив у Коларівці з доповіддю про міжнародне становище³⁸.

Архівні матеріали розповідають і про зв'язки болгарських районів України з Болгарією і особливо з БКП. З них ми дізнаємось, що для навчання болгарського населення України використовувалися підручники та інша література, надіслані з Болгарії. Про це свідчать і оперативний план болгарського бюро Наркомосвіти УРСР на 1926/1927 навчальний рік, зокрема, такий пункт: «Виписати з-за кордону... підручники і літературу болгарською мовою»³⁹ — та дозвіл відповідних радянських ор-

³⁰ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 363, оп. 1, од. зб. 46, арк. 22; од. зб. 185, арк. 4—5; од. зб. 192, арк. 6, 12, 14—16; од. зб. 239, арк. 73—74; од. зб. 259, арк. 78; од. зб. 263, арк. 204—211; од. зб. 325, арк. 83.

³¹ Харківський обласний партійний архів (далі — ХОПА), ф. 2, оп. 1, од. зб. 51, арк. 20.

³² У цей період комуна входила до складу Полтавського району Харківської області.

³³ ХОПА, ф. 2, оп. 1, од. зб. 51, арк. 60—65.

³⁴ Там же, од. зб. 56, арк. 22.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, од. зб. 120, арк. 59, 104.

³⁶ Там же, од. зб. 481, арк. 108.

³⁷ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 8, арк. 32.

³⁸ Там же, од. зб. 7, арк. 92.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 710, арк. 7.

ганів болгарському бюро Наркомосвіти в березні 1927 р. ввезти з Болгарії навчальну та іншу літературу⁴⁰. Для одержання книг з Болгарії Рада національних меншостей Наркомосу УРСР встановила зв'язок з представником БКП в Комінтерні С. Сапуновим. В архіві збереглися два листи С. Сапунову, в одному з яких було прохання надіслати на адресу болгарського педагогічного технікуму (с. Преслав Мелітопольського округу) шість примірників теоретичного органу БКП журналу «Комуністическо знаме» та сім примірників газети «Єдинство» (органу Незалежних робітничих професійних спілок⁴¹), а також допомогти передплатити з Болгарії навчальну літературу. Список книг, що, як видно з тексту документа, було до нього додано, в архіві не зберігся, але порівняно велика сума, на яку було зроблено замовлення, — 157 крб. 45 коп. — свідчить про велику їх кількість⁴². У другому листі Наркомос УРСР просив представництво БКП в Комінтерні вислати для болгарських сільбудів⁴³ та хатчиталень 116 примірників журналу «Комуністическо знаме» і 84 газети «Єдинство»⁴⁴. Завдяки цьому болгарське населення України було добре поінформоване про події в Болгарії і брало активну участь у русі солідарності з боротьбою болгарського народу проти фашизму, про що свідчать згадані вже нами раніше документи.

Документи ЦДАЖР УРСР свідчать про те, що з метою поширення знань про Болгарію серед болгарського населення України Видавницьке товариство іноземних робітників у Москві і Укрдержнацменвидав у Харкові видавали літературу болгарською мовою, в тому числі твори болгарських демократичних письменників. Так, з протоколів конференції болгар-сількорів у 1934 р. дізнаємося, що за 1930—1933 рр. в Укрдержнацменвидаві вийшли поема Гео Мілева «Вересень», повість Георгія Караславова «Сількор», інші твори обсягом понад 1500 друкованих аркушів⁴⁵. План роботи болгарського сектора цього видавництва на третій квартал 1934 р. включав ряд творів болгарських демократичних авторів. Серед них — книга видатного болгарського поета-комуніста Христо Смирненського «Хай буде день», «Село Борово» Крума Велкова і «Вогняний обруч» Орлина Василева, антологія «Сучасна пролетарська поезія в Болгарії» під редакцією і з передмовою видатного діяча болгарської демократичної культури комуніста Георгія Бакалова⁴⁶.

З документа, який зберігається у фонді газети «Колективист», дізнаємося, що літературу болгарською мовою випускало

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 718, арк. 11.

⁴¹ Революційне профоб'єднання, створене в 1925 р., яке працювало під керівництвом БКП.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 710.

⁴³ Селянські будинки — своєрідний вид клубних закладів на селі, що був поширений на Україні в 20-х роках.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, од. зб. 560, арк. 26.

⁴⁵ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 29, арк. 271.

⁴⁶ Там же, од. зб. 11, арк. 219.

також видавництво «Радянська література». До Всесоюзного і Всеукраїнського з'їздів письменників (1934 р.) воно випустило «Альманах болгарської художньої літератури», до якого ввійшли, зокрема, поема Крума Кюлявкова «Сашо» (про секретаря ЦК БКП Ніколу Кофарджієва, що героїчно загинув у 1931 р.), оповідання Петра Аджарова «Сигнал даний» (про сутички робітників з поліцією в Болгарії), уривок з повісті Марка Марчевського «Розмова з героями»⁴⁷.

Партійні організації і державні органи проводили велику роботу по поширенню політичної і художньої літератури серед болгарського населення України. Так, матеріали Наркомосу свідчать, що до 10-річчя Великого Жовтня була створена бібліотечка літератури болгарською мовою, до якої ввійшли твори В. І. Леніна, спогади про великого вождя, брошура В. Коларова «Болгарія в центрі міжнародної контрреволюції», окремі видання БКП, біографія Д. Благоєва, твори Х. Ботева та ін.⁴⁸

Матеріали архівів УРСР дають певне уявлення і про роль виданої в СРСР літератури болгарською мовою в ознайомленні трудящих Болгарії з успіхами Радянської держави, з розв'язанням національного питання в СРСР та у теоретичній підготовці і політичному вихованні болгарських комуністів.

Цікаві дані про видавництва болгарською мовою вибраних творів В. І. Леніна знаходимо у листах співробітників Видавничого товариства іноземних робітників до редакції газети «Коллективист». У них вказано, що видання творів В. І. Леніна болгарською мовою в 20-ти томах розпочалось Товариством на початку 30-х років і до середини 1933 р. з друку вийшли вже шість томів, наступні п'ять мали вийти в третьому кварталі цього ж року⁴⁹. Якщо взяти до уваги, що до цього у Болгарії вдалось видати лише окремі твори В. І. Леніна⁵⁰, то можна зробити висновок про значення зібрання для ідейно-політичного розвитку кадрів БКП.

Відомості про будівництво соціалізму в СРСР, про успіхи, досягнені болгарськими районами України в економічному і культурному розвитку та в державному будівництві, публікувала газета «Коллективист». Тому, безумовно, важливо визначити, чи читали цю газету в Болгарії, чи мала БКП можливість, використовуючи її, пропагувати серед трудящих досягнення радянського народу. Матеріали ЦДАЖР УРСР частково дають відповідь на це питання. В архіві зберігаються реєстри розсилки газети «Коллективист», які свідчать про те, що газету надсилали в Балканський секретаріат Комінтерну, в Комуністичний університет національних меншостей Заходу

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 17, арк. 35.

⁴⁸ Там же, ф. 166, оп. 7, од. зб. 701, арк. 14.

⁴⁹ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 11, арк. 79, 81.

⁵⁰ Див.: Кънчева П. Ленин на български. София, «Наука и изкуство», 1952.

ім. Ю. Мархлевського, де вчилося багато болгарських комуністів, а також у Болгарію — в редакції газет «Работническо дело» (орган Робітничої партії) і «Работнически литературен фронт» (видавалася літераторами-комуністами)⁵¹.

Ряд архівних документів розповідає про роботу політемігрантів у болгарських районах України. У фонді секретаріату ЦК КП(б)У зберігається лист завідуючого Центральним болгарським бюро при ЦК КП(б)У тов. Генова до представництва БКП при ВККІ (березень 1927 р.), в якому повідомляється про роботу болгарського політемігранта, комуніста А. Грамчева — секретаря районного комітету партії в Цареводарівському районі Мелітопольського округу. В листі згадується також колишній секретар Цареводарівського райкому, член БКП К. Русинов, якого було рекомендовано на партійну роботу в Болгарію⁵². Про діяльність емігрантів розповідають анкети делегатів Всеукраїнської болгарської сількорівської конференції (1934 р.) — політемігрант Д. Серський працював у політвідділі Мюнівської МТС Коларівського району, був головою бюро осередку МОДРу⁵³; комуніст Д. Тодоров був редактором газети при політвідділі Коларівської МТС⁵⁴ та ін.

Про життя і діяльність болгарських політемігрантів дізнаємось і з листів, адресованих болгарському бюро Наркомосу УРСР, зокрема про те, що багато з них вели активну освітню роботу в болгарських районах, розширювали свій марксистсько-ленінський світогляд, вивчали досвід будівництва соціалізму. Так, політемігрант А. Величков писав: «Для нас, болгарських комуністів, Радянський Союз — не тільки місце, де ми рятуємося від лютого білого терору, але й місце, де ми вчимося комунізму, щоб завтра, коли поїдемо у свої країни, ми не допускали помилок...»⁵⁵.

Деякі документи дають уявлення про діяльність на Україні групи болгарських письменників-комуністів. З них ми дізнаємося, наприклад, про велику роботу в газеті «Коллективист» К. Кюлявкова і М. Марчевського, які їздили по районах, організовували там літературні гуртки⁵⁶ і у своїх творах описували революційну боротьбу пролетаріату Болгарії, життя радянського народу та болгарського населення УРСР. У листуванні Наркомосвіти УРСР згадується ім'я прогресивної письменниці Ани Карими, авторки ряду драматичних творів⁵⁷, яка вимушена була емігрувати в СРСР.

У ЦДАЖР УРСР зберігаються й рукописи творів болгарських політемігрантів. Безперечний історико-літературний

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 11, арк. 155—157.

⁵² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1082, арк. 1.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 16, арк. 56.

⁵⁴ Там же, арк. 82.

⁵⁵ Там же, ф. 166, оп. 6, од. зб. 718, арк. 36—37.

⁵⁶ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 8, арк. 108.

⁵⁷ Див., наприклад: там же, ф. 166, оп. 6, од. зб. 718, арк. 13.

інтерес становлять, наприклад, уривок драми К. Кюлявкова «Золото», присвяченої подіям на Радянському Далекому Сході⁵⁸; уривок з роману М. Марчевського «Священна і недо-торканна»⁵⁹; драматичні твори А. Карими (рукописи і машинописні тексти з авторською правкою)⁶⁰; нарис К. Кюлявкова «Хоробрі захисники»⁶¹, в якому розповідається про героїзм учасників Вересневого повстання 1923 р. у бою за залізничну станцію Лакатник та про розправу фашистів з повстанцями; спогади Н. Серафімова про боротьбу демократичного студентства за вигнання з Софійського університету кривавого ката болгарського народу Цанкова⁶².

Значна частина архівних матеріалів розповідає про міжнародний рух солідарності трудящих у боротьбі проти фашизму, що розгорнувся ще під час Лейпцигського процесу. Увагу спеціалістів привертає машинописний текст «Заяви» ЦК БКП (квітень 1933 р.), написаний з приводу арешту в Берліні визначного діяча болгарського і міжнародного комуністичного руху Г. Димитрова та болгарських комуністів Благоя Попова і Василя Хаджитанева, яких звинуватили у підпалі рейхстагу. Текст цього документа вже відомий спеціалістам: він публікувався в журналі «Комуністическо знаме»⁶³, органі ЦК БКП, в ряді документальних збірників⁶⁴, використаний в монографії, присвяченій Лейпцигському процесу у Болгарії⁶⁵. Детальний аналіз документа дозволяє зробити важливі висновки⁶⁶. Насамперед, він має рукописну правку, виконану двома особами. Текст після правки повністю збігається з опублікованим. Можна припустити, що правка викликана неточностями в тексті у зв'язку з перекладом з однієї мови на іншу. Документ міг бути переданий редакцією журналу «Комуністическо знаме» до органів Комінтерну, там його переклали російською мовою, переслали до редакції газети «Коллективист», де й було здійснено зворотний переклад. Після цього редакція газети могла одержати болгарський текст, на основі якого у свій варіант внесла деякі зміни. Однак характер правок свідчить, що йшлося не просто про уточнення перекладу. Так, у машинописному тексті заяви міститься заклик: «На масову боротьбу проти диктатури Мушанова—Гичева, проти диктатури Гітлера—

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 47, арк. 128—139.

⁵⁹ Там же, од. зб. 33, арк. 107—158.

⁶⁰ Там же, ф. 166, оп. 6, од. зб. 718, арк. 47—120.

⁶¹ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 47, арк. 101—111.

⁶² Там же, од. зб. 28, арк. 51—54.

⁶³ «Комуністическо знаме», 1933, кн. 5, с. 39—40.

⁶⁴ Лейпцигския процес и международната солидарност в борбата против фашизма. 1933—1934. Документи и материали. София, Изд. на БКП, 1958, с. 18—20; Димитров Г. Лейпцигский процесс. Речи, письма и документы. М., Госполитиздат, 1961, с. 302—303.

⁶⁵ Недев Надю. Отражение на Лейпцигския процес в България. София, Изд. на БКП, 1962, с. 112—113.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 11, арк. 77—78.

фон-Папена!»⁶⁷. Відповідна частина тексту документа після правки має такий вигляд: «На масову боротьбу проти диктатури Мушанова, проти диктатури Гітлера!». Очевидно, зроблені скорочення посилювали політичний зміст заяви, робили його більш цілеспрямованим. Вони не могли б бути зроблені, якби йшлося тільки про уточнення перекладу.

Сказане дозволяє зробити висновок, що в ЦДАЖР УРСР зберігається оригінал заяви ЦК БКП, розроблений болгарськими політичними емігрантами. І це особливо важливо, якщо врахувати, що в зазначений період керівництво БКП тимчасово здійснювали лівосектантські елементи, які вороже ставилися до Г. Димитрова. Авторами заяви, першого акту участі трудящих Болгарії в міжнародному антифашистському русі, з приводу інспірованих німецькими фашистами провокацій — підпалом рейхстагу і Лейпцігським процесом — були не ліві сектанти, а марксисты-ленінці, соратники Г. Димитрова, які перебували в політеміграції в СРСР. У заяві підкреслювалось, що Г. Димитров і його товариші борються за визволення болгарського пролетаріату, що висунуті проти них обвинувачення — це жахливий наклеп і що справжніми винуватцями підпалу рейхстагу є німецькі фашисти. Заява закликала до боротьби за визволення ув'язнених німецьких і болгарських комуністів, за зміцнення міжнародної солідарності пролетаріату та створення єдиного фронту трудящих проти фашизму і капіталізму.

У ЦДАЖР УРСР зберігається протокол засідання президії Центральної Ради Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців СРСР від 27 лютого 1934 р.⁶⁸, на якому Г. Димитров і його товариші були прийняті до Товариства політкаторжан⁶⁹. У тезах звітної доповіді президії, затверджених президією 7 березня 1934 р., підкреслювалося, що в ряди товариства в прискореному порядку «прийняті в останні дні визволені з фашистських катівень Німеччини мужні борці пролетарської революції тт. Димитров, Танев і Попов»⁷⁰. Як дізнаємось з матеріалів IV Всеукраїнського пленуму Товариства політкаторжан, який відбувся 6—9 березня 1934 р., Г. Димитрова і його товаришів обрали до почесної президії та надіслали їм вітальну телеграму⁷¹.

---

⁶⁷ Як відомо, уряд Болгарії на чолі з лідером Демократичної партії Н. Мушановим був створений у жовтні 1931 р., правий діяч БЗНС Д. Гичев увійшов до уряду як міністр. Слід зазначити, що проведення аналогії між урядом Мушанова і фашистським урядом Гітлера було певною данною лівосектантським настроям.

⁶⁸ День, коли Г. Димитров, В. Хаджитанев і Б. Попов, яких фашистський суд змушений був виправдати, прибули в СРСР.

⁶⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 808, оп. 1, од. зб. 237, арк. 21.

⁷⁰ Там же, од. зб. 238, арк. 3. В. Хаджитанев у період процесу і безпосередньо після нього був відомий під прізвищем «Танев».

⁷¹ Там же, ф. 808, оп. 1, од. зб. 238, арк. 28, 36.

У протоколах і стенограмах районних партійних конференцій Червонозаводського і Жовтневого районів Харкова, об'єднаної ІІ обласної і ІV міської партійної конференції (січень 1934 р.) зафіксовано, що Г. Димитров під бурхливі оплески обирався до почесної президії⁷². Обрано його було і в почесну президію міського партійного активу, який відбувся 7 липня 1934 року⁷³.

У протоколі зборів осередку МОДРу при Одеському відділенні Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців від 3 лютого 1934 р.⁷⁴ записано таке рішення: «Для подання не тільки матеріальної, але й моральної допомоги тов. Димитрову і його сім'ї домовитись з осередком Хімвиробництва про взяття шефства над тов. Димитровим і про зарахування його почесним робітником нашої артілі.

Порушити питання перед Центральною Радою Товариства про зарахування тов. Димитрова почесним членом Одеського Від[ділу] Т[овариств]а».

Увагу спеціалістів привертає неопублікована стаття В. Коларова «Міжнародне значення Лейпцігського процесу» (зберігається у фонді газети «Колективист»⁷⁵, написана, судячи з тексту, в третю річницю повернення Г. Димитрова в СРСР після Лейпцігського процесу). В роботі дана глибока характеристика значення Лейпцігського процесу як одного з найважливіших моментів діяльності комуністичних партій по мобілізації мас на боротьбу проти фашизму. В. Коларов показав, що, завдяки мужній поведінці Г. Димитрова, процес викрив фашизм і переконливо показав, що він «є найстрашнішим і найнебезпечнішим ворогом не тільки міжнародного пролетаріату, але й усього прогресивного людства, що він загрожує знищити всі завоювання світової культури і попити людство в морозі середньовіччя і варварства». Разом з тим В. Коларов відзначив, що Лейпцігський процес зміцнив віру народних мас у свої сили, дав могутній поштовх антифашистській боротьбі в усьому світі, а отже, був грандіозною поразкою німецького фашизму. В статті показано значення Лейпцігського процесу для розробки нової лінії Комінтерну — тактики народного антифашистського фронту. «Лейпціг був першою грандіозною демонстрацією тактики єдиного народного антифашистського фронту і одночасно її історичною перевіркою». Роль і значення нової лінії міжнародного комуністичного руху В. Коларов показав на прикладі ряду країн (Франції, Іспанії, Китаю).

Особливу увагу автор приділив історичній ролі Лейпцігського процесу для розвитку боротьби проти фашизму в Болгарії і для перемоги ленінського курсу в БКП. Він зазначив,

⁷² ХОПА, ф. 2, оп. 1, од. зб. 51, арк. 17—18; ф. 45, оп. 1, од. зб. 127, арк. 5; ф. 58, оп. 1, од. зб. 61, арк. 1, 41.

⁷³ Там же, ф. 69, оп. 1, од. зб. 174, арк. 1.

⁷⁴ ООДА, ф. 2636, оп. 1, од. зб. 154, арк. 13.

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 38, арк. 267—270.

що БКП, успішно подолавши серйозні сектантські помилки, наполегливо працює над створенням антифашистського фронту, піднімає маси на боротьбу за відновлення демократичних свобод: «Народний фронт проти фашизму і реакції, базуючись на підтримці усіх трудящих міста і села, всього прогресивного, чесного і непідкупного в народі, успішно долаючи вагання, нерішучість, опір і саботаж деяких керівників антифашистських організацій, дедалі чіткіше окреслюється як могутня політична сила, яка вирве країну і народ з пазурів реакції, обеззброїть і розгромить фашизм і розчистить шлях до створення вільної і щасливої Болгарії»⁷⁶.

Ряд документів висвітлюють діяльність в Радянському Союзі керівників БКП Г. Димитрова і В. Коларова. Як видно з протоколів Полтавського губкому партії, 2 травня 1924 р. в засіданні губкому взяв участь В. Коларов, який займав тоді пост Генерального секретаря ВККІ⁷⁷, того ж дня він був присутній на засіданні бюро губкому⁷⁸, де була заслухана доповідь про роботу губкому МОДРу⁷⁹, що взяв шефство над політв'язнями Плевенської тюрми⁸⁰. Протокол Новосандарської районної безпартійної конференції від 17 лютого 1924 р. свідчить, що В. Коларов звернувся до трудящих Полтавщини з подякою за допомогу болгарським політв'язням. У відповідь на це конференція прийняла резолюцію, в якій, зокрема, просила повідомити В. Коларова, що «селянство стоїть на сторожі завоювань революції і прийде на допомогу міжнародному пролетаріату в його боротьбі на першу вимогу»⁸¹.

У листопаді 1934 р., в 10-річний ювілей газети «Коллективист», відбулася Всеукраїнська конференція болгарських сількорів. Копії запрошень на неї були надіслані Г. Димитрову, В. Коларову та іншим діячам БКП які перебували в СРСР⁸². Від Г. Димитрова учасники конференції одержали вітальну телеграму, оригінал якої зберігається в архіві⁸³. У ній Г. Димитров вказав на значення розв'язання національного питання в СРСР, зокрема заходів по піднесенню економіки і культури болгарського населення УРСР, для революційної боротьби болгарського народу. «Творча господарська і культурна робота, проведена в болгарських районах по піднесенню матеріального і культурного рівня серед селян в СРСР, — писав Г. Димит-

---

⁷⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 38, арк. 270. Див. публікацію цієї статті: Чернявский Г. И. В. Коларов о Г. Димитрове на Лейпцигском процессе. — «Вопросы истории КПСС», 1968, № 11.

⁷⁷ ПОДОА, ф. 7, оп. 2, од. зб. 163, арк. 1.

⁷⁸ Там же, арк. 15.

⁷⁹ Там же, арк. 20.

⁸⁰ Там же, оп. 2, од. зб. 156, арк. 92.

⁸¹ Там же, ф. 363, оп. 1, од. зб. 323, арк. 62.

⁸² ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 8, арк. 18—20, 26.

⁸³ Там же, од. зб. 29, арк. 247—248. У «Творах» і окремих збірниках документів Г. Димитрова ця телеграма не опублікована

ров, — має величезне значення для робітників і селян у самій Болгарії...

Трудящі селяни в Болгарії не тільки захоплюються вами, вашими досягненнями, вони вчаться і вчитимуться на вашому прикладі боротьби за соціалізм. Як болгарський комуніст, як громадянин нашої великої батьківщини, я бажаю вам найбільших успіхів у вашій роботі і боротьбі»⁸⁴.

Отже, в архівах Української РСР зберігаються цінні матеріали про революційний рух у Болгарії, про болгаро-радянську дружбу. Деякі з них є вкрай важливими для дальшого дослідження історії БКП, діяльності Г. Димитрова та інших керівних діячів БКП, історії міжнародного руху солідарності з боротьбою болгарського народу проти фашизму; інші ж є цінним додатковим матеріалом, пов'язаним з життям і діяльністю в СРСР політичних емігрантів з Болгарії. Безперечно, всі ці документи є важливим джерелом для характеристики славного шляху партії болгарських комуністів, революційної дружби між народами Болгарії та СРСР, яка була і є зразком пролетарського інтернаціоналізму.

Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ. П. С. СОХАНЬ

ДОКУМЕНТЫ ИЗ ИСТОРИИ БОЛГАРИИ И БОЛГАРО-СОВЕТСКОЙ ДРУЖБЫ В АРХИВАХ УКРАИНЫ

Резюме

В статье освещаются вопросы, связанные с историей Болгарии. В основу статьи положены документы, обнаруженные в Центральном архиве Октябрьской революции и социалистического строительства, Партийном архиве Института истории партии при ЦК Компартии Украины и других, которые освещают различные стороны болгарского революционного движения и интернациональной солидарности СССР с Болгарией в 20—30-е годы.

В. О. ПІРКО

РЕВІЗІЯ 1711 р. НА ЗАСЯННІ — ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Проблема розвитку соціально-економічних відносин Речі Посполитої у XVIII ст. займає важливе місце в радянській і польській марксистській історичній літературі. Однак деякі питання вивчені ще недостатньо, тому виявлення і встановлення наукової цінності джерел, що до неї належать, має важ-

⁸⁴ ЦДАЖР, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 29, арк. 248.

ливе значення. У цій розвідці зроблена спроба охарактеризувати «Ревізію 1711 р. Засянської частини Перемишльської землі»*.

Війни, які вела польська держава у другій половині XVII—на початку XVIII ст., розоряли державну казну. Щоб поповнити її, королівській владі доводилось підвищувати старі та вводити нові податки. Період з 1690 по 1717 рр. був періодом «найбільшого наступу фіскальної політики» [8, с. 64]. На початку XVIII ст. податки збиралися на підставі списків, складених у 60—70-х роках XVII ст. Оскільки з цього часу в деяких маєтках внаслідок військових розорень і посилення феодальної експлуатації та у зв'язку зі стихійними лихами зменшилась кількість селянських господарств, власники їх домагалися зменшення податків. Тому сеймик Руського воеводства з метою внесення корективів до податкових списків неодноразово призначав ревізії окремих маєтків і частин воеводства, а також генеральні ревізії.

Постанова про проведення генеральної ревізії Перемишльської, Сяноцької, Львівської земель та Жидачівського повіту була прийнята 29 січня 1711 р. У зв'язку з тим, що Перемишльська земля ділилась на три частини, ревізори були обрані для кожної з них: для Міжсянсько-Дністрянської (між Сяном і Дністром) шляхтичі Василевський і Седліський, для Сянської (на лівому березі Сяну) Віслоцький і Нагуєвський, Задністрянської (на правому березі Дністра) Шептицький і Свірський [6, с. 482/11].

Згідно з постановою сеймику ревізори були зобов'язані «усі міста, містечка і села вірно ревізувати, не роблячи нікому пільг» [6, с. 482/11]. У «містах і містечках взяти на облік усі шинкові і нешинкові будинки в ринку, на вулицях і на валах; те ж саме і на передмістях», у селах — усіх кметів, указавши їх наділи, загородників, мельників, корчмарів і халупників [6, с. 487—488/7]. На сеймику, у липні цього ж року, ревізори запрягнули: «Кожне місто, містечко і село як королівське, шляхетське, так і духовне об'їхати, як слід зревизувати ґрунти, їх родючість, населення, — ...описати так як воно є, не роблячи нікому ніяких пільг — ні собі, ні приятелю, ні родичам» [6, с. 487—488/7]. На сеймику також наголошувалося, що ревізори повинні ретельно фіксувати якість маєтків, кількість осад (поселень. — П. В.), руїни й різні шкоди, бо в протилежному випадку будуть позбавлені плати за свою працю [6, с. 487/7]. Ревізори повинні були розпочати роботу через два тижні після завершення сеймику і закінчити через 12 тижнів. Як свідчать матеріали сеймику, ревізія Перемишльської землі з різних причин затягувалась і була завершена лише у 1714 році.

---

* Охоплені ревізією території нині входять до складу Жешувського і Люблінського воеводств ПНР.

Із матеріалів ревізії 1711 р. донедавна був відомий лише опис Міжсянсько-Дністрянської частини, який складає окремий том актових книг Перемишльського земського суду. [5; 1, с. 32—38]. Опис Засяння вдалося виявити в актових книгах Перемишльського гродського суду [4, с. 1367—1418]. Документ внесений у книгу без заголовка і, як свідчить помітка на полях опису, датований архіваріусами кінцем XVII століття. Уважне ознайомлення і порівняння матеріалів ревізії Міжсянсько-Дністрянської частини і Засяння дає змогу стверджувати, що обидва описи складені за одним принципом, отже, дослідник матиме справу з ревізією Засянської частини Перемишльської землі 1711 р., складеною Віслоцьким і Нагуєвським. На користь цього свідчить єдина дата, яка наводиться в описі містечка Ланцута. Ревізори відмічають, що воно зазнало найбільших втрат «в результаті епідемії 1706 р.» [4, с. 1417].

Аналіз матеріалів ревізії Засяння показує, що хоча вона проводилася тим же методом, що й ревізія Міжсянсько-Дністрянської частини [1, с. 34; 2, с. 81], однак не так детально. В описах сіл не зазначено, кому вони належали (за винятком сіл магнатів Корняктів та сіл, що належали декільком власникам), не перелічуються господарства шляхти. При переліку будинків у містечках не вказуються назви вулиць, не всюди зазначаються юридики та привілейовані господарства. Кількість будинків Жешува подається приблизно, без поділу їх на шинкові і нешинкові. Якщо ревізори Міжсянсько-Дністрянської частини, перелічуючи «шкоди» (збитки), заподіяні населеним пунктам на початку XVIII ст., указували їх причини та розміри, то в описі Засяння вони лише називаються. Найбільший недолік ревізії — відсутність описів містечок Канчуги, Кривчі, Луки, Прухнівка, Радимна, Тичина.

Незважаючи на ці недоліки, ревізія Засяння 1711 р. відтворює загальну картину соціально-економічного розвитку Засяння на початку XVIII ст. Цінність її у тому, що, охоплюючи велику кількість населених пунктів і фіксуючи однотипні явища, вона дає можливість, по-перше, узагальнювати їх, а по-друге, простежувати у взаємозв'язку основні процеси розвитку аграрних відносин і розвитку міст.

Ревізією охоплені 234 сільських і шість (з дванадцяти) міських поселень. Порівняння ревізії зі списками подимного свідчить, що ревізія більш точно фіксує кількість населених пунктів. Так, згідно з ревізією, у Пшеворському ключі на п'ять сільських поселень більше, ніж у списку подимного кінця XVII ст. [4, с. 1803]. Це дає підстави припускати, що висновки дослідників про заселеність окремих районів, зроблені на основі подимних списків, надто приблизні. Наприклад, за підрахунками М. Горна в 20—40-х роках XVII ст. у Перемишльській землі налічувалося понад 860 поселень, у тому числі 31 міське [7, с. 86], а за ревізіями 1692 і 1711 рр. — 970 поселень, у тому числі 37 міських. На нашу думку, протягом другої

половини XVII ст., коли спостерігається масовий відхід населення з цієї території, не могло виникнути 110 нових поселень.

У селах ревізори брали на облік усі селянські господарства, зазначаючи в більшості випадків розмір їх земельного наділу, тому можна встановити категорії селянських господарств та їх майнову нерівність. У 228 селах, де вказуються категорії селянських господарств, 40,7% становили кметі, 33,6 — загородники, 25,7 — халупники. Отже, більшість господарств (59,3%) належала малоземельним і безземельним селянам. Однак кожна з названих категорій господарств не була однорідною. За величиною земельного наділу серед кметів виділяються такі господарства: ланові (5,3% загальної кількості господарств, або 12,6% кількості господарств кметів), $\frac{3}{4}$ -ланові (2,9, або 7,3%), півланові (16,5, або 40,8%), чвертьланові (8,1, або 19,8%), $\frac{1}{8}$ -ланові і менше (7,9, або 19,4%). Серед загородників половина (4,9%) усіх господарств користувалася наділом в $\frac{1}{2}$ лану, 17,6% (52,5%) — в $\frac{1}{4}$ лану, більше 1% (3,1%) — $\frac{1}{8}$ лану, 13,6% (39,5%) господарств користувалися загородою без визначення розміру. Серед халупників 9,6% усіх господарств (37% кількості халупників) користувались огородом. Крім того, багато загородників і халупників засівали по декілька стай пустих ланів. Наведені факти свідчать про глибоку майнову нерівність серед селян Засяння на початку XVII ст.

Відомості про величину земельного селянського наділу цікаві з точки зору метрологічних досліджень, оскільки вони дають можливість встановити величину і співвідношення усіх категорій наділів. У більшості сіл лан становив 40—60 загонів і 10—18 стай. Слід зауважити, що вживається і термін «рілля». За нашими спостереженнями, рілля прирівнювалася до $\frac{1}{2}$ лану, а подекуди — до $\frac{1}{4}$ лану.

Перелічуючи групи селянських господарств, ревізори вказують кількість днів, які відбували селяни щотижня на дворі. Це дає можливість прийти до певних висновків про форми та норми феодалного зиску. З 234 сіл лише в одному зазначено, що селяни «сидять на чинші», а у решті сіл — панщина. Кількість панщинних днів в основному залежала від величини наділу та потреби двору в робочих руках. Так, у 96 селах біля 81,2% ланових кметівських господарств відробляли 6 днів на тиждень, 7,3% — 4 дні, 11,5% — 3 дні; з $\frac{3}{4}$ лану 47,6% — 4 дні на тиждень, 52,4% — 3 дні; з $\frac{1}{2}$ лану 3,1% — 4 дні, а 96,9% — 3 дні; з $\frac{1}{4}$ лану — по 3 дні відбували 84,2%, по 2 дні — 15,8%. Більшість загородників (60,4%) відбували триденну панщину, решта загородників і халупників — дводенну і одnodенну. Наведені дані свідчать, що основна частина селянських господарств виконувала триденну панщину. Однак відсутність відомостей про грошовий і натуральний чинші не дає можливості зробити остаточних висновків про ступінь феодалного визиску селян. У зв'язку з тим, що лише в окремих селах указано спосіб відбування панщини (тягло, пішо), допускаємо,

що більшість кметівських господарств, а також господарств півланових і чвертьланових загородників відбували панщину тягло, решта загородників та всі халупники — пішо. У ряді випадків указується, що втративши худобу, в зв'язку з військовими розореннями та епізоотіями, селяни замість самотяглової панщини відбували її спряжно або пішо.

Внесені в описи сіл відомості про млини *, броварні, фолюші та кількість ремісників важливі для відповідних висновків про стан сільських промислів та ремесел. Матеріали описів свідчать, що найбільш розвиненими були на Засянні ткацтво (10 сіл) та лісовий промисел (22 села). Як відмічають ревізори, жителі сіл Високого, Стадника і Берези «жили тільки з лісу» [4, с. 1409]. В описах указується на наявність значної кількості ремісників. Так, у с. Городисько з Будами із 420 господарств 200 належали будникам, у с. Маркова (магнатів Корняктів) — 60 халупникам-ткачам, у с. Ракшава налічувалося 60 ткачів і будників, у с. Жолиня — 45 ткачів і будників, у селах Ловчі і Просяниці — 50 будників, у селах Лукавець і Гусів — по 30 будників, у с. Сосниця, де знаходилася пристань, працювало 35 халупників-сплавщиків. Переважна більшість ремісників — халупники і лише в окремих випадках — загородники. Ремесло було їхнім основним засобом до життя.

Велика кількість ремісників, щотижневі торги у деяких селах дають підстави стверджувати про їхнє поступове переростання у міські поселення. Так, згадані вище села Городисько і Жолиня, в яких ревізори виявили 4 в'їзних будинки і 155 господарств, у тому числі 45 ткацьких і будницьких, 2 торги, в списках чопового податку за 1744 р. зараховані до міських поселень [6, с. 253—258].

У матеріалах ревізій є відомості про розорення селянських господарств внаслідок накладення неодноразових контрибуцій, постойів та переходів військ, стихійних лих. Наприклад, ревізори писали, що с. Загір'я «зруйноване від перевантажень контрибуціями» [4, с. 1403]; с. Новосельці «військами, контрибуціями... розорене настільки, що нічого не сіяли» [4, с. 1386]. У 56 селах зафіксовано падіж худоби, причому в деяких з них худоба «виздихала до шерсті». Збитки від сарани відмічаються в 77 селах, від граду — в 54, від пожеж — в 21 селі. Село Гадле було спалене шведами «з ґрунту» [4, с. 1376], у с. Вишатичах згоріло 12 хат [4, с. 1406]. У 100 селах виявлено пусті селянські наділи, наприклад, у с. Мірочин — 13 пустих ланів. Правда, частина пусток здавалася в оренду дрібній шляхті, орендарям корчм і навіть селянам. Інші пустували й заростали чагарником та лісом. У Вишатичах два пустих лани орендував корчмар [4, с. 1406], у с. Дмитровичах частина земель була приєднана до двору [4, с. 1372], у с. Сосниці шляхта орендувала 10 чвертей [4, с. 1399].

* Ревізією виявлено 108 діючих і 4 пустих млини.

а в с. Середня п'ять пустих чвертей заросли лісом [4, с. 1399]. Ці дані свідчать про дальше зубожіння селян на початку XVIII століття.

Поряд з численними відомостями про розорення сіл, запус-тіння земель у ревізії наводяться окремі приклади заснування нових селянських господарств, освоєння земельних ділянок лісу. Так, у с. Будах біля Пшеворська «викопали собі нові поля» 75 загородників і халупників, а в с. Берегах відмічаються 20 «нововикопаних господарств» [4, с. 1369—1370]. Отже, початок XVIII ст. не слід розглядати як період суцільної роз-рухи. І селяни, і феодала вживали заходів для відбудови гос-подарства. Однак в умовах дальшого посилення феодальної експлуатації, безперервних воєн та нестабільності внутріш-нього становища це не могло дати бажаних наслідків.

Заслугують на увагу внесені в опис майже кожного села відомості про типи ґрунтів.

Хоча описи містечок Засяння поступаються перед описами Міжсянсько-Дністрянської частини, однак дослідник знайде в них відомості про кількість заселених і незаселених будинків, пустих площ — садибних ділянок (див. таблицю); подекуди указуються час і причини їх запусіння, перелічуються мона-стирі, замки, школи, притулки, млини, фолюші, броварі, бліхи, торги та ярмарки.

Описи містечок Засяння за ревізією 1711 р.

Містечко	Кількість будинків			Пустих площ	Примітка
	великих	малих	разом		
Ярослав	128	545	673	35	«не може відійти від пожеж» «дуже погоріло, в час епідемії померло 200 госпо-дарів»
Ланцут	30	210	240	25	
Лежайськ	25	122	147	13	
Пшеворськ	20	88	108		
Соколів Жешув	47	70	117		
	понад 300 будинків				

В окремих описах зазначаються заняття міщан. За цими відомостями можна визначити стан заселення містечок, у пев-ній мірі розвиток міських промислів, ремесел та торгівлі. Так, у м. Ярославі згідно опису було 9 цехів, 5 міських броварів, 2 ятки, а також 3 ремісники, 50 пекарів. У м. Пшеворську — 3 бліхи і 22 ткачі [4, с. 1415—1417].

В описах містечок зафіксовано також міські фільварки, на-ввність городів і садів у ремісників. Це дає підстави стверджу-

вати про заняття міщан землеробством, про аграрний характер містечок. У м. Ярославі палічувалося 9 фольварків, у 50 пекарів були городи і сади. У м. Лежайську — 4 фольварки з полями [4, с. 1416—1418]. Наявність пустих фільваркових земель слід розцінювати як один із доказів економічного занепаду містечок на початку XVIII ст. Так, у м. Соколові зі 130 міських чвертей 80 лежали пустими, а у м. Лежайську пусті ґрунти шести фільварків здавалися в оренду.

Важливим доказом економічного занепаду містечок слід вважати також відсутність в описах згадок про новобудови (лише у м. Соколові вказуються два новозбудовані будинки). Заслужують на увагу численні скарги міщан на збитки, завдані переходами та постоями військ, непомірними контрибуціями, стихійними лихами та ін. Ревізія відмічає, що на стані містечок негативно позначилися юридики, власники яких змаювали ремісників, розширяли свої території за рахунок міських. Наприклад, у м. Лежайську священик «переманив до себе багатих міщан-купців та ремісників», а в м. Ярославі францісканський монастир та священик зайняли по чотири пустих «плаці на шкоду місту» [4, с. 1416—1418]. Хоча ці описи далеко не повні, однак дослідник знайде в них цінні відомості про соціально-економічний стан містечок.

При відповідних доповненнях пропущених категорій господарств матеріали ревізії можуть бути використані також для визначення народонаселення Засяння на початку XVIII ст. Згідно з ревізією Міжсянсько-Дністрянської частини, господарства сільського духовенства становили майже 4% усіх господарств. За ревізією Задністрянської частини 1692 р. господарства усіх груп шляхти становили близько 9% господарств села. Додавши до вказаних у ревізії Засяння селянських господарств 13% господарств привілейованих груп та прийнявши коефіцієнт М. Горна — 6 чоловік на сім'ю, бачимо, що в селах Засяння проживало близько 65592 чоловік. В усіх містечках (при умові 12 чоловік на великій і 6 — на малий будинок) — 18374 чоловіки. Разом близько 84 тис. чоловік. В цілому, за нашими підрахунками, зробленими за матеріалами ревізій 1692 і 1711 рр., на Перемишльській землі на рубежі XVII—XVIII ст. проживало понад 300 тис. чоловік, в той час як у 20—40-х роках XVII ст. — згідно з підрахунками М. Горна — понад 240 тис. чоловік. Оскільки документи, в тому числі і ревізія, відмічають масові втечі селян з Прикарпаття на Поділля, Закарпаття та інші райони України, а також у Польщу, то виникає сумнів, що за другу половину XVII ст. населення збільшилося на 60 тис. чоловік. Це ще раз переконує в заниженні кількості господарств подимними реєстрами. Отже, ревізія 1711 р. Засяння — цінне джерело для вивчення не лише аграрних відносин, соціально-економічного розвитку містечок, але й проблем демографії початку XVIII століття.

В цілому ж ревізія 1711 р. на Засянні містить відомості про категорії селянських господарств, величину їхнього земельного наділу та норми панщини, а також ряд важливих фактів, які дають можливість уявити розвиток феодального помістя в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пірко В. Ревізії — важливе джерело для вивчення соціально-економічної історії. — «Архіви України», 1966, № 6.
2. Пірко В. Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця XVII ст. — «Історичні джерела та їх використання», вип. 7. К., 1972.
3. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 13, оп. 1, т. 483.
4. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 13, оп. 1, т. 1075.
5. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 259.
6. Akta grodzkie i ziemskie, t. 22. Lwów, 1914.
7. Ногн М. Zaludnienie miast ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. — «Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych», t. 30. Poznań, 1970.
8. Nycz M. Geneza reform skarbowych sejmu niemego. — «Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej», t. 12, z. 1. Poznań, 1938.

В. А. ПІРКО

РЕВИЗИЯ 1711 г. НА ЗАСАТЬЕ — ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА

Резюме

Ревизии Перемышльской земли проводились из фискальных соображений в 1692 и 1711 гг. Однако исследователям до недавнего времени были известны лишь опись Заднестрианской части Перемышльской земли за 1692 г. и Межсанско-Днестрианской за 1711 г. Работая над актовыми книгами Перемышльского городского суда в ЦГИА УССР во Львове, автор обнаружил опись Засанской части ревизии 1711 г.

В статье показаны цель и методы проведения ревизии, дается краткая характеристика ее как источника изучения социально-экономических отношений в деревне и в местечках Русского воеводства Речи Посполитой в начале XVIII века.

ІСТОРІЯ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ

GESCHICHTE DER SORBEN. Band 2, Von 1789 bis 1917. Jan Šolta — Hartmut Zwaarg. Mit Beiträgen von Frank Förster, Helmut Fasske, Friso Mětsk, Siegmund Musiat. VEB Domowina-Verlag Bautzen, 1974, 320 S.

У перших числах січня 1975 р. з'явився на прилавках книжкових магазинів НДР другий том чотиритомної «Історії лужицьких сербів», над створенням якої працював авторський колектив під загальною редакцією відомих лужицьких істориків Яна Шолти (керівник), Клауса Шіллера (секретар), Мартіна Каспера та Фрідо Метшка. Ця робота входить в серію «Праць Інституту серболужицького народознавства при Центральному інституті історії АН НДР» під номером 40. Невдовзі ця книга вийшла й верхньолужицькою мовою.

Основні автори другого тому — Ян Шолта та Гартмут Цвар. Окремі розділи написані також Франком Ферстером, Гельмутом Фаске, Фрідо Метшком та Зігмундом Мусятом.

Читач «Історії лужицьких сербів» дарма шукатиме в книзі передмову, в якій, як правило, дається історія виникнення книги, вказується на її завдання, пояснюється вклад окремих учених у написання твору тощо. Зрозуміло, що така передмова буде вміщена в першому томі книги, але оскільки другий том вийшов раніше від першого, то слід було, мабуть, дати коротку інформацію з цих питань принаймні на внутрішніх полях суперобкладинки. В нашому повідомленні висвітлено деякі факти з історії виникнення цієї цінної публікації. Вони нам відомі, бо вже багато років автор цих рядків підтримує зв'язок з Інститутом серболужицького народознавства.

Чотиритомна праця є результатом двадцятирічної роботи істориків будишинського (бауценського) Інституту серболужицького народознавства при Центральному інституті історії АН НДР та Серболужицького інституту університету ім. Карла Маркса в Лейпцігу. Попередні обговорення частин великої книги провели також історики СРСР та ПНР. Автори книги неодноразово підкреслювали дружню допомогу радянських колег з Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР.

Завдання колективу істориків з НДР було надзвичайно складне, тому що не було книги, яку можна було б взяти за зразок: досі ніхто не написав такої великої праці (в чотирьох томах передбачається 1200 сторінок тексту) про історію будь-якого маленького народу (лужичан в наш час налічується близько 100 тис.). Однак озброєні марксистсько-ленінською методологією історичних досліджень лужицькі і німецькі історики вірно вирішили усі основні проблеми, зокрема встановлення періодів історії лужичан. Розглядаючи долю лужицьких сербів протягом тисячоліття не ізольовано, а у зв'язку з історією найближчих сусідів (у першу чергу німців), врахо-

вуючи марксистсько-ленінську діалектику співвідношення національного і соціального в житті народів, беручи до уваги історію Німеччини, автори монографії визначили такі важливі віхи в історії лужицьких сербів: рік 1789 (революція у Франції, яка мала великий вплив на суспільні рухи в німецьких державах), рік 1917 (Велика Жовтнева соціалістична революція, що започаткувала нову еру в історії людства) та рік 1945 (перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, створення світової системи соціалізму, звільнення лужичан від тисячолітнього ярма). Відповідно до цієї періодизації вийдуть чотири томи «Історії». (Робота над останнім томом буде завершена в 1977 році).

Рецензований том складається з таких частин і глав (розділи глав і дрібні підрозділи тут не називаються):

I частина. Від французької революції 1789 р. до заснування Німецького рейху 1871 р. (автор Я. Шолта).

Глава I. Криза феодалних суспільних порядків (1789—1815).

Глава II. Політика реставрації аристократично-монархічної реакції і нове піднесення прогресивного буржуазного руху.

Глава III. Революційна боротьба народних мас і формування дрібно-буржуазного руху лужицьких сербів. Поява робітничого класу (1830—1849).

Глава IV. Від поразки буржуазно-демократичної революції до заснування рейху (1849—1871).

II частина. Від створення Німецького рейху в 1871 р. до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. (автор Г. Цвар).

Глава I. Від заснування юнкерсько-буржуазного Німецького рейху до кінця XIX ст.

Глава II. Від перелому століття до вибуху першої світової війни.

Глава III. Лужицькі серби під час першої світової війни, до листопада 1917 р.

(Окремі розділи в главах написали, крім основних авторів, науковці М. Мусят, Ф. Ферстер, Ф. Метшк).

«Додаток» (автори Ф. Метшк та Г. Фаске) включає такі частини:

1) мовна територія на початку XIX ст.; 2) мовна територія наприкінці XIX ст.; 3) еміграція лужицьких сербів за океан.

Отже, другий том охоплює важливий період в історії лужицьких сербів: кінець XVIII і початок XIX ст., який характеризується інтенсивним процесом кількісного зменшення маленького слов'янського народу, його денационалізації. Деякі інтелігенти-лужичани того часу вже не вірили, що можна затримати прогресуючий процес германізації. Проте швидкий розвиток капіталізму в Німеччині, народження німецького пролетаріату, інтенсивний національний рух в усіх німецьких землях, спрямований на об'єднання в єдиній державі, буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр., національна боротьба сусідніх слов'янських народів та деякі інші фактори спричинили виникнення національного руху і в лужицьких сербів. Національне відродження народу, що неминуче йшов до загибелі, влило в нього нові життєдайні сили, які допомогли наступним поколінням вистояти навіть у найчорніші роки гітлерівської влади.

Автори «Історії лужицьких сербів» зазначають, що в своїй роботі вони спиралися на відому «Історію лужицьких сербів» В. Богуславського і М. Горника (1884 р.). Приймаючи це визнання, ми мусимо, однак, підкре-

слити, що, по-перше, польський і лужицький вчені минулого століття довели своє дослідження тільки до початку 80-х років XIX ст., а по-друге, періодові від 1789 р. до року видання книги вони присвятили всього 23 сторінки (!). Проте заслуга авторів сучасної «Історії лужицьких сербів» не тільки в тому, що вони, вивчивши величезну кількість недосліджених раніше джерел, докладно виклали історію маленького слов'янського народу протягом більше ніж століття, але й у тому, що ця історія вперше написана з марксистсько-ленінських позицій.

У книзі показано, як розвиток капіталізму в Німеччині зумовив перетворення серболужицької феодальної народності у новий тип народності, який автори називають буржуазною. Вона характеризувалася новим економічним базисом, більшою диференціацією класів і верств суспільства, високо розвиненою національною свідомістю. Автори переконливо довели, що національний рух лужицьких сербів — це не діяльність невеликої групи інтелігентів, які різними угодовськими засобами боролися за збереження рідної мови і культури (така думка висловлювалася не одним дослідником), а боротьба ремісників, селян та інтелігенції під час національного відродження за соціальні і національні права і свободи. Особливо активними діями відзначилися лужицькі серби під час революції 1848—1849 років.

Зазначимо ще один дуже важливий момент в історії лужицьких сербів, а саме ту особливість, що в містах Лужиці ще не утворилася національна серболужицька буржуазія, а отже, національний рух лужичан спирався на дрібну сільську буржуазію. Цей слабкий клас не був спроможний надати національному рухові бойового, радикального, революційного характеру, якого в інших країнах надавав клас молодій міській буржуазії. Революційність лужичан з початку національного руху обмежувалася й тим, що не було лужицького робітничого класу. Разом з тим не можна недооцінювати ролі лужицьких робітників у суспільному прогресі, бо, як складова частина німецького пролетарського руху, вони вели боротьбу пліч-о-пліч з німецькими робітниками за краще майбутнє свого і німецького народу. Міцні узи робітників обох національностей стали основою майбутньої дружби між лужицькими сербами і німцями в наш час.

Розглядаючи історію лужицьких сербів у тісному зв'язку з історією німецького народу (враховуючи спільний економічний базис), автори книги багато уваги приділили питанням розвитку національної культури лужичан. Читач знайде в монографії докладні відомості про зародження нової національної літератури, яка пройшла складний шлях від простих за формою і змістом віршів до високохудожньої поезії, прози і драматургії. Належна увага приділена заснуванню і збагаченню національного музичного та образотворчого мистецтва.

Автори відзначили, що велику роль у піднесенні національної свідомості відіграло науково-просвітницьке товариство «Матиця сербська», яке має величезні заслуги у створенні сучасної верхньолужицької літературної мови, а також лужицької науки. Повно в «Історії лужицьких сербів» представлений розвиток книгодрукування і інших явищ лужицької національної культури.

Другий том «Історії лужицьких сербів» задовольнить і читачів, які шукатимуть у книзі висвітлення різних аспектів політичної історії, і тих, що цікавляться економічним розвитком цього слов'янського народу, питаннями розвитку культури.

Слід відзначити форму викладу. Оскільки передбачалося, що видання призначене не тільки для спеціалістів-істориків, але й молодих науковців різних галузей гуманітарних наук, студентів і широких кіл читачів, автори намагалися доступно подавати факти та їх тлумачення. Це їм вдалося. Полегшує користування книгою і чіткий розподіл матеріалу на частини, глави, параграфи. Орієнтуватися у великій книзі допомагають реєстри: осіб, географічних назв та назв інститутів і організацій.

У томі представлений список літератури, що містить 65 назв. Серед них є й праці радянських учених, наприклад М. Алексеєва про зв'язки В. Белінського і лужицького діяча Я. П. Йордана, Б. Грекова про історію слов'янознавства в Росії та ін. Окремо подається список лужицьких журналів минулої доби і сучасних.

Другий том добре ілюстрований 93 ілюстраціями та чотирма картами (в окремому додатку).

«Історія лужицьких сербів» — перше в історії слов'янознавчої науки глибоке дослідження долі найменшого слов'янського народу, написане з марксистсько-ленінських позицій. Ми впевнені, що радянські історики-славісти і германісти ним зацікавляться.

К. К. ТРОФИМОВИЧ

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ЧЕСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

А. С. Мильніков. ИОЗЕФ ЮНГМАН И ЕГО ВРЕМЯ. М., «Наука», 1973.

Радянська історична бібліотека поповнилася цікавим дослідженням, яке знайомить читача з життям і діяльністю видатного вченого освіти кінця XVIII—першої половини XIX ст. Йозефа Юнгмана (1773—1847 рр.). Досліджень з цього питання російською мовою небагато. Після появи століття тому невеликих біографічних нарисів Н. П. Задерацького про Юнгмана російська і радянська наука довгий час не зверталась до вивчення життя і творчості цього відомого чеського вченого і публіциста. Інтерес до його особи і праць відродився недавно, в кінці 50-х років, коли почали з'являтися статті, присвячені Юнгману. Книга доктора історичних наук А. С. Мильнікова про Юнгмана, що вийшла у 1973 р., — підсумок його багаторічної роботи по вивченню спадщини лінгвіста-філолога, історика літератури, педагога, поета, перекладача і публіциста періоду чеського Відродження. Усі наукові проблеми у монографії співвідносяться з загальними історичними процесами, визначними науковими і суспільними проблемами того часу, а тому вони становлять цінність не тільки для порівняно вузького кола вчених-славистів, але й для всіх, хто цікавиться історією науки і культури.

Дослідження А. С. Мильнікова про Юнгмана своєрідне. Його зміст і аспекти, безсумнівно, визначилися тими обставинами, що автором в архі-

ві Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна було у свій час виявлено каталог бібліотеки Юнгмана, придбаної після його смерті російським урядом. Цей документ допоміг віднайти значну частину книг особистої бібліотеки Юнгмана, багато з яких зберігають помітки власника. Усе це дозволило ніби заглянути до творчої лабораторії вченого, уявити собі коло його наукових і духовних інтересів.

Доля Йозефа Юнгмана цікава і заслуговує вивчення та уваги читачів. Син кріпосних селян-чехів і сам кріпак до 1789 р., сучасник Великої французької революції, події якої значною мірою вплинули на формування його світогляду, людина з вищою гуманітарною освітою (закінчив Празький університет), викладач гімназії в умовах австрійського панування над Чехією, офіційного курсу онімечення, придушення чеської національної культури, насадження католицизму, Юнгман працював головним чином в галузі чеської мови і літератури і в числі інших чеських патріотів виступив за вивчення, розвиток і збереження мови. Діяльність Юнгмана, його колеги та учнів — складова історії чеського Відродження.

Назва книги — «Йозеф Юнгман і його час» повно відтворює її зміст, оскільки Юнгман і його епоха становлять суть дослідження. Юнгман у книзі А. С. Мильнікова ніколи не постає поза історичними умовами, навпаки, він завжди людина свого часу, яка живе його пристрастями, проблемами, подіями і несе на собі їх відбиток, людина, яка діє в оточенні друзів і недругів, однодумців і гонителів.

У дослідженні «Йозеф Юнгман і його час» майстерно відображена епоха — обстановка в Чехії, починаючи з передодня революційних подій у Франції, що потрясли всю Європу, і кінчаючи подіями 1848 р., які уже безпосередньо торкнулися Австрії. Біографія Юнгмана в книзі тісно переплетена з подіями останньої чверті XVIII—першої половини XIX століття. Автор детально описує боротьбу прогресивної чеської інтелігенції, зокрема Юнгмана, за чеське національне Відродження. Дослідника цікавлять філософські основи світогляду Юнгмана, його публіцистична діяльність, робота як перекладача і вченого.

Позитивною рисою дослідження є об'єктивний, глибоко науковий підхід автора до оцінки різних сторін світогляду Юнгмана. Автор не намагається модернізувати погляди вченого, штучно пристосовуючи їх до сучасного рівня знань, зробити з нього нашого сучасника, а завжди показує прогресивність його поглядів, розкриває і деякі протиріччя, пояснюючи це умовами епохи, рівнем знань.

Особливу увагу дослідника привернули два аспекти: Юнгман і книги, Юнгман і Росія.

Виявлення каталога бібліотеки Юнгмана (за описом у ній значилось близько чотирьох тисяч томів чеською, російською, німецькою, англійською, французькою, латинською та іншими мовами) і частини книг її — важлива наукова подія, відмічена газетою «Руде право» та чехословацькою науковою літературою. Автор книги, вивчивши бібліотеку великого чеського вченого, детально описав особливості книжкового зібрання Юнгмана, поділився своїми думками з цього приводу.

Щодо проблеми Юнгман і Росія, то цей аспект дослідження пояснюється не тільки спеціальними науковими інтересами автора, але і тим місцем, яке займала Росія в суспільно-політичних поглядах Юнгмана. На ос-

нові багатого матеріалу показано великий інтерес Юнгмана до російської історії, літератури (в першу, чергу до О. С. Пушкіна), до подій і явищ російського наукового і культурного життя. Оскільки автор поруч з Юнгманом описує коло діячів чеської освіти з їх інтересом до Росії та встановлюваними і міцніючими контактами з російськими діячами науки і культури, то проблема «Юнгман і Росія», переростаючи свої рамки, стає проблемою становлення російсько-чеських культурних зв'язків у першій половині XIX ст. Безсумнівно, багатогранна і плідна діяльність великого чеського вченого вивчатиметься істориками і філологами, проте книга А. С. Мильнікова — одне з перших у радянській історичній літературі досліджень життя і діяльності Йозефа Юнгмана.

В. Г. ЧЕРНУХА

СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО ТИПУ ВІДНОСИН МІЖ СРСР І БОЛГАРІЄЮ

Д. Б. Мельцер. СОВЕТСКО-БОЛГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
1917—1935 гг. Изд-во Минск. ун-та, 1975

Проблема радянсько-болгарських відносин привертає велику увагу як радянських, так і болгарських дослідників. Проте ще не всі етапи розвитку вивчені достатньо повно, особливо проблема радянсько-болгарських взаємин в період 1917—1935 років. Книга Д. Б. Мельцера є першою монографією, присвяченою дослідженню цього періоду в історії радянсько-болгарських відносин. Автор широко використав публікації документів, радянську і болгарську пресу, статистичні видання, мемуари. Вивчивши документи, що зберігаються в архівах Москви, Софії, Д. Б. Мельцер ввів у науковий обіг багато нових матеріалів.

Монографія Д. Б. Мельцера, написана на високому науковому рівні, з правильних марксистсько-ленінських позицій, — значне досягнення радянської історичної науки.

Розглянемо основні проблеми дослідження. Перш за все необхідно відзначити, що в праці зроблена вдала спроба комплексного дослідження внутрішніх і зовнішніх, в тому числі міжнародних факторів, які вплинули на взаємовідносини між Радянським Союзом і Болгарією.

Особлива увага в дослідженні приділена висвітленню дружніх відносин, що здавна існували між народами нашої країни і Болгарії, послідовній політиці Радянського Союзу в справі розвитку добросусідських відносин на основі рівноправності і мирного співіснування. Автор показує, що вже з перших днів свого існування наша держава намагалась налагодити економічні, культурні і дипломатичні стосунки з Болгарією. Керівник болгарської дипломатичної місії, яка приїхала в Москву 2 липня 1918 р., в телеграмі прем'єр-міністру В. Родославу писав, що «більшовики мають сим-

патії до Болгарії і бажають встановити з нею дружні відносини» (с. 22), і відзначав, що розвиток цих відносин визначився політичним курсом тодішньої Болгарії, зокрема практичними діями її керівників.

Д. Б. Мельцер аналізує внутрішньополітичну обстановку в країні, показує боротьбу за владу між буржуазними партіями, в ході якої державна влада в 1920 р. перейшла в руки масової селянської політичної організації — Землеробського народного Союзу (БЗНС), розглядає політику уряду БЗНС на чолі з Олександром Стамболійським, загострює увагу на періоді ділового співробітництва Болгарії з Радянською Росією.

Вчений змістовно розкриває політику болгарського уряду, спрямовану на нормалізацію відносин з Радянською Росією, розглядає увесь комплекс питань, пов'язаних з розвитком торгово-економічних зв'язків між двома країнами, наводить переконаливі, цікаві дані. Так, протягом 1921—1922 рр. кооперація «Визволення» відправила в Радянську Росію 1600 вагонів (1 млн. пудів) зерна і 50 вагонів муки.

Автор наводить яскраві факти, які показують революціонізуючий вплив визвольних ідей Жовтня на передову, демократично настроєну інтелігенцію Болгарії. Радянсько-болгарські відносини того періоду висвітлюються в книзі у зв'язку з великими подіями загальноєвропейського і всесвітнього значення. Це стосується, зокрема, відомих конференцій, що відбулись в Генуї і Лозанні. Інформуючи свій уряд про зустріч з радянською делегацією в Генуї, О. Стамболійський повідомляв, що «немає необхідності відзначати, що росіяни постійно виявляють свої симпатії і інтерес до Болгарії» (с. 57).

Грунтовно проаналізований автором і антирадянський курс правлячих кіл Болгарії, який встановився в результаті військово-фашистського перевороту 9 червня 1923 року. Болгарська реакція всупереч національним інтересам брала участь в усіх міжнародних антирадянських кампаніях, активно підтримувала ідеї Англії та Італії утворити «Балканський Локарно» для боротьби проти Радянського Союзу, відкрито захищала білу еміграцію, яку міжнародна реакція вважала головним загоном в майбутній війні проти СРСР та ін. Згубність такої політики для Болгарії та боротьба проти неї всебічно висвітлена автором на основі багатьох даних. Особливо цікавий у цьому плані розділ «Радянсько-болгарські відносини в період керівництва уряду Народного блоку (1931—1934 рр.)».

Велика увага в монографії приділена створенню і зміцненню союзу революційних сил народів Радянського Союзу і демократичних мас на чолі з Компартією Болгарії, їх боротьбі проти союзу болгарської реакції і міжнародного імперіалізму.

Все це сприяло, як підкреслює Перший секретар ЦК БКП Т. Живков, утворенню в болгарському робітничому класі «непорухливого переконання, що його боротьба за соціальне визволення органічно зв'язана з боротьбою світового пролетаріату проти капіталізму. Ця послідовна інтернаціоналістична політика оберігала партійні ряди і робітничий клас від націоналістичної огидності»*.

У процесі дослідження Д. Б. Мельцер виявляє важливі зміни, що відбулися в правлячих колах Болгарії у ставленні до Радянського Союзу.

* Живков Т. Леннізм преображаєт мир. Софія, 1970, с. 44.

Наприклад, переконливо показане прагнення нового уряду, що прийшов до влади в результаті державного перевороту 1934 р. на чолі з полковником К. Георгієвим, встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом, що він вважав одним з основних завдань своєї зовнішньої політики. Автор справедливо відзначає, що це було зумовлене як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, зокрема тим, що на початку 30-х років Радянський Союз став однією з ведучих держав, яка налагодила дипломатичні відносини з усіма європейськими країнами. Національні інтереси Болгарії наполегливо вимагали нормалізації відносин з нашою країною, що вивело б Болгарію з тієї зовнішньополітичної ізоляції, в якій вона опинилась. Цього вимагала й економіка країни, яка перебувала в занпаді в результаті світової економічної кризи.

Автор наголошує, що важливим фактором, який сприяв нормалізації відносин Болгарії з СРСР, були наполегливі вимоги широких народних мас та демократичної інтелігенції, які вважали співробітництво з Радянським Союзом важливим чинником зміцнення миру на Балканах. Внаслідок дії цих факторів у липні 1934 р. Болгарія встановила дипломатичні відносини з Радянським Союзом, що створило реальні умови конструктивного співробітництва в інтересах обох країн.

Впродовж усього дослідження Д. Б. Мельцер показує безперервну боротьбу Радянського уряду за здійснення ленінського принципу мирного співіснування, за встановлення і розширення взаємовигідного співробітництва країн з різним соціальним ладом. На жаль, монографія не позбавлена і деяких недоліків, однак це не зменшує її наукової цінності. Так, висвітлюючи позиції різних політичних партій Болгарії, автор не показує, які соціально-класові сили вони представляли. Варто було б також більш послідовно протиставити багатий документальний архівний матеріал, представлений в книзі, концепціям буржуазних істориків, які безпідставно звинувачують Радянську країну в «експорті революції», у «втручанні у внутрішні справи» Болгарії. Часто без пояснень подані незрозумілі для читача скорочення болгарською мовою.

В цілому книга Д. Б. Мельцера — цікаве і змістовне дослідження, яке допоможе читачам познайомитися з мало вивченим періодом в історії братніх народів.

О. Ю. ПЕТРУННІКОВ

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СЕРБІЇ

Е. П. Наумов. ГОСПОДСТВУЮЩИЙ КЛАСС И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ВЛАСТЬ В СЕРБИИ XIII—XV ВВ. М., «Наука», 1975.

Досліджуючи історію середньовічної Сербії, вчені, головним чином, приділяють увагу економіці, зокрема аграрним проблемам. Тому монографія Е. П. Наумова, присвячена дослідженню системи сербського феодалізму, є однією з небагатьох робіт не тільки в радянській, але й в зарубіжній історіографії. Написана з послідовних марксистсько-ленінських позицій, вона є новим важливим кроком на шляху вивчення історії середньовічної Сербії.

У першій главі — «Сербське суспільство епохи розвинутого феодалізму» — зроблено аналіз економіки і соціальної системи Сербії в XII—XV ст. Основними є друга і третя глави «Структура феодальної земельної власності і феодального класу в Сербії XIII—XV ст.». «Розвиток сербської феодальної державності (XIII—XV ст.)».

Така побудова монографії дає можливість уявити, чим були зумовлені зміни у структурі земельної власності, що визначало становище пануючого у суспільстві класу, особливості державного ладу Сербії на різних етапах її історії.

Хронологічні рамки дослідження Е. П. Наумова значно ширші за визначені у заголовку. Автор починає виклад з висвітлення подій з останніх десятиріч XII ст., тобто з часу правління великого жупана Стефана Немані. На жаль, через бідність джерел другої половини XII—XIII ст. неможливо визначити детально етапи, які пройшов розвиток феодальної власності в цей період. Дослідник констатує відсутність «єдиної термінології для визначення не тільки феодального класу, але й феодальної земельної власності володінь» (с. 112), відзначає неправомірність поширення в літературі думки про перевагу в той період «баштини» — повної феодальної земельної власності.

У формуванні феодальної власності автор вказує на таку особливість: ріст церковних і монастирських земель відбувався за рахунок пожалувань сербських государів, а не світської знаті. Важливим є і висновок про розвиток і зміцнення феодальної власності на рубежі XIII—XIV ст., який позначився на рості земельних володінь і привілей духовних і світських феодалів, що привело до зрівнення прав дрібного, середнього і великого дворянства.

Нерозробленість у літературі питання про стан і значення дрібного дворянства всередині XIV ст., що значною мірою пояснюється відсутністю у джерелах вказівок на соціальну приналежність дрібних землевласників і держателів землі (Дечанські грамоти, Архангельська грамота та ін.). Тому проведені Е. П. Наумовим порівняння статусу і походження сербських властеличів з візантійськими архонтопулами заслуговує уваги. Прийняте в літературі трактування значення терміна «властеличич» як васала власника він вважає недостатньо обґрунтованим. З таким висновком, на нашу думку, можна погодитися.

Висвітлюючи феодальне землеволодіння в першій половині XIV ст., Є. П. Наумов на прикладі Котора зробив аналіз і землеволодіння автономних міст Сербської держави. Землі Котора (жупа Грбаль, Біела, Крушевица, Ледениця) вважались центральним урядом Сербії баштиннами, дарованими, як вказано в сербських грамотах, «володарям которським». Така форма землеволодіння визначена автором як «своєрідний різновид феодального володіння, зумовлений приналежністю власника до повноправних громадян комуни і верховної її власності» (с. 129).

Якщо перша половина XIV ст. — епоха блискучих успіхів зовнішньої політики Сербської держави, її територіального розширення, встановлення нею гегемонії серед держав Балканського півострова — вивчалась дослідниками, то друга половина століття — час розпаду Сербо-Грецького царства — такою увагою вчених не користувалась, і зміни, що відбувались у феодальному землеволодінні, майже не висвітлені. Оскільки загальносербські джерела відсутні, Є. П. Наумов використав локальні джерела, які дають можливість визначити особливості землеволодіння у другій половині XIV ст.: грамоту Уроша від 1363 р. про обмін міста і жупи князя Воїслава на місто і жупу чельника Муси. Грамота, зокрема, показує перетворення «держави» із держання у володіння самостійного або напівзалежного правителя.

Залишилось небагато документів першої половини XV ст. — трагічного часу напруженої боротьби з турками і венеціанцями, однак істориків вдалося виявити основні тенденції розвитку другої половини XIV ст.: збільшувалася кількість проній за рахунок конфіскацій баштин невірних або ненадійних феодалів; разом з тим проявлялася і тенденція перетворення умовно держання — пронії у спадкову або звичайну баштинну; розвивалися і секуляризаційні тенденції. Не викликає заперечень висновок автора про складність і суперечливість процесу розвитку феодальної власності і пов'язаних з ним змін у становищі і складі пануючого класу.

Зміни в політичному ладі, у становищі пануючого класу досліджуються автором у поєднанні з аналізом політичних теорій, що проявлялись у той час (за життєми, грамотами та ін.). Так, показано виконання певного соціального «замовлення» монахом Феодосієм, який створив не раніше кінця XIII ст. житіє св. Савви, першого сербського архієпископа. Це житіє за своєю політичною спрямованістю значно відрізнялось від інших житій св. Савви прагненням автора возвеличити світську знать.

Розглядаючи сепаратистські тенденції феодалів, Є. П. Наумов приділив значну увагу Хуму і особливо Зеті (Дуклі). Для відтворення складної суперечливої історії політичного розвитку Сербської держави в кінці XIII—середині XIV ст., для уявлення про внутрішній лад сербських удільних князівств безумовно цікавим і важливим є встановлення автором факту скликання удільних соборів світської і духовної знаті (с. 249—254), що підкреслює глибину феодальної роздробленості.

Як один із факторів політичної історії Сербії, Є. П. Наумовим, на відміну від його попередників, виділені не тільки приморські, але й континентальні міста — Брсково, Призрен, Ново Брдо та інші. Особливу увагу в політичному житті країни дослідник приділяє ролі патриціату, зокрема которського.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що Є. П. Наумов глибоко дослідив динаміку сербського феодального суспільства, всесторонньо про-

аналізував політичні теорії, що виникли в ході довгої і складної боротьби за зміцнення Сербської держави, показав роль православної церкви у формуванні феодальної ідеології.

Матеріал, наведений у монографії, дає можливість порівняти рівень і тенденції розвитку Сербії з іншими балканськими державами, з державами середньовічної феодальної Європи в цілому, що сприяє вивченню загальних проблем типології феодалізму.

Л. О. ШАФЕРОВА

Віктор Андрійович ЖЕБОКРИЦЬКИЙ

29 березня 1975 р. на 69 році життя помер відомий радянський історик-славист, доктор історичних наук, професор Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, член редколегії міжвідомчого республіканського наукового збірника «Українське слов'янознавство» Віктор Андрійович Жебокрицький.

В. А. Жебокрицький народився 2 травня 1906 р. в с. Чапаєвка Таращанського району на Київщині в родині селянина-бідняка. У 1931 р. закінчив робітфак і був прийнятий на історичний факультет Київського університету. Ще студентом В. А. Жебокрицький почав викладати історію у вечірніх вузах Києва. У 1940 р. захистив кандидатську дисертацію.

В роки Великої Вітчизняної війни В. А. Жебокрицький добровольцем пішов на фронт.

З 1945 р. і до останніх днів життя В. А. Жебокрицький працював у Київському державному університеті, читав історію міжнародних відносин у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України. Лекції Віктора Андрійовича, змістовні, майстерні, справляли незабутнє враження на студентів.

Протягом 1947—1955 рр. учений поєднував викладацьку роботу з діяльністю старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Багатогранна наукова діяльність В. А. Жебокрицького. В його науковому доробку — дослідження з вітчизняної та зарубіжної історії, зокрема Болгарії, національно-визвольного руху на Балканах, соціалістичного будівництва в НРБ, дружби між народами СРСР і Болгарії.

Йому належить близько 150 наукових праць, у тому числі ряд монографій. У 1962 р. за дослідження «Болгарія напередодні і в період Балканських воєн 1912—1913 рр.» йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

В. А. Жебокрицький багато зробив для розвитку радянського слов'янознавства, був активним учасником всесоюзних та республіканських славістичних конференцій. Під його керівництвом та за безпосередньою участю було видано перший на Україні підручник з історії південних і західних слов'ян.

Віктор Андрійович був членом редколегій багатьох історичних видань, а також членом правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби.

Із створеної В. А. Жебокрицьким наукової школи істориків-балканістів вийшло чимало відомих вчених. Він підготував понад 20 кандидатів наук,

які зараз працюють у вузах і наукових закладах України та інших союзних республік.

За успішну наукову, педагогічну та громадську діяльність В. А. Жебокрицький був нагороджений орденом «Знак Пошани». Болгарський уряд нагородив його орденом Кирила і Мефодія I ступеня.

Світла пам'ять про В. А. Жебокрицького, видатного радянського вченого, чуйну і скромну людину, назавжди збережеться в серцях тих, хто знав його і працював разом з ним.

НАШІ АВТОРИ

- БЕЯЛІС** *Олександр Самійлович* — доктор історичних наук, професор кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Вивчає проблеми новітньої історії Болгарії та болгарської історіографії.
- БЕЛЯКЕВИЧ** *Іван Іванович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Львівського університету. Досліджує проблеми історії Польщі у міжвоєнний період та польсько-російські зв'язки напередодні та в період Великої Жовтневої соціалістичної революції.
- ВОЛЯНЮК** *Микола Михайлович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КІРС Львівського університету. Займається питаннями історії соціалістичного руху в Галичині в другій половині XIX ст.
- КАІРОВ** *Сергій Леонідович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Миколаївського культурно-освітнього факультету Київського інституту культури. Вивчає новітню історію Югославії.
- КОЛЕСНИК** *Віктор Пантелеймонович* — проректор по заочному навчанню Луцького педінституту. Вивчає радянсько-польське співробітництво в післявоєнний період.
- КРАЧКОВСЬКИЙ** *Борис Петрович* — аспірант Інституту суспільних наук АН УРСР. Досліджує розвиток радгоспів в СРСР.
- МАНАНЧИКОВА** *Неллі Петрівна* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків і слов'янознавства Воронежського університету. Вивчає історію Хорватії періоду феодалізму.
- НЕРОД** *Володимир Олександрович* — член Спілки журналістів СРСР, старший редактор Головкини Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Досліджує радянсько-польські відносини 20—30-х років XX ст.
- ПЕТРУННІКОВ** *Олександр Юхимович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН БРСР. Займається проблемою аграрних перетворень в Болгарії у післявоєнний період.
- ПІРКО** *Василь Олексійович* — кандидат історичних наук, доцент Донецького університету. Займається вивченням історії Польщі XVI—XVIII ст.
- СМОЛІЙ** *Володимир Андрійович* — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Досліджує антифеодальний рух на Україні у другій половині XVIII ст.
- СОХАНЬ** *Павло Степанович* — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії АН УРСР. Працює в галузі новітньої історії Болгарії і радянсько-болгарських відносин.
- ТРОФИМОВИЧ** *Костянтин Костянтинович* — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янської філології Львівського університету. Займається вивченням лужицьких сербів.

- ФОМІН Юрій Юхимович** — кандидат історичних наук, відповідальний працівник апарату Президії Верховної Ради УРСР. Досліджує зв'язки українського народу з південними слов'янами в середині XIX ст.
- ЧЕРНУХА Павло Степанович** — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР. Займається вивченням історії країн Східної Європи в XIX ст.
- ЧЕРНЯВСЬКИЙ Георгій Йосипович** — доктор історичних наук, професор Харківського інституту культури. Працює в галузі новітньої історії Болгарії.
- ЧОРНИЙ Володимир Павлович** — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Досліджує питання національно-визвольного руху в Болгарії в середині XIX ст.
- ЧУГАЙОВ Володимир Петрович** — кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту суспільних наук АН УРСР. Працює в галузі новітньої історії Польщі.
- ШАФЕРОВА Людмила Олександрівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Красноярського державного педагогічного інституту. Працює в галузі історії середньовічної Сербії.
-

ЗМІСТ

НА ШЛЯХАХ СПІВРОБІТНИЦТВА

- В. П. Крачковський.* Розвиток братніх зв'язків державних сільськогосподарських підприємств Української РСР та ПНР, НРБ, ЧССР (1966—1975 рр.) 3
- В. П. Колесник.* Співробітництво навчальних і наукових закладів прикордонних областей СРСР і воєводств ПНР (1956—1975 рр.) 10

ДО СТОРІЧЧЯ КВІТНЕВОГО ПОВСТАННЯ В БОЛГАРІЇ

- В. П. Чорній.* Повстанський рух у Тирновському революційному окрузі в квітні—травні 1876 року 19
- Ю. Ю. Фомін.* Ставлення української громадськості до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії 32

СТАТТИ

- С. Л. Каїров.* Політика Комуністичної партії Югославії у повстанні 1941 року 41
- В. П. Чугайов.* У боротьбі за створення єдиного Антифашистського фронту в Польщі (До 40-річчя антифашистського конгресу працівників культури у Львові) 48
- І. І. Белякевич.* Петроградська група СДКПіЛ у дні липневої політичної кризи 1917 року 56
- Н. П. Мананчикова.* Про вплив міста Дубровника на поземельні відносини в його сільській окрузі (XIII—XIV ст.) 67

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. О. Нерод.* Участь польських політемігрантів у соціалістичному будівництві в Українській РСР (1929—1933 рр.) 75
- М. М. Волянюк.* Зв'язки партії «Пролетаріат» з робітничим рухом на західноукраїнських землях 81
- В. А. Смолій.* Польський суспільно-політичний рух кінця XVIII ст. на Правобережній Україні 88

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

- О. С. Бейліс.* Будівництво соціалізму в Болгарії (1948—1965 рр.) 94

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

- Г. Н. Чернявський, П. С. Сохань.* Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України 103
- В. О. Пірко.* Ревізія 1711 р. на Засянні — джерело вивчення соціально-економічних відносин на початку XVIII століття 116

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

<i>К. К. Трофимович.</i> Історія лужицьких сербів	124
<i>В. Г. Чернуха.</i> Видатний діяч чеського Відродження	127
<i>О. Ю. Петрунников.</i> Становлення нового типу відносин між СРСР і Болгарією	129
<i>Л. О. Шаферова.</i> Нове дослідження історії середньовічної Сербії	132
Віктор Андрійович Жебокрицький	135
Наші автори	137

СОДЕРЖАНИЕ

НА ПУТЯХ СОТРУДНИЧЕСТВА

- Б. П. Крачковский.* Развитие братских связей государственных сельскохозяйственных предприятий Украинской ССР и ПНР, НРБ, ЧССР (1966—1975 гг.) 3
- В. П. Колесник.* Сотрудничество учебных и научных заведений пограничных областей СССР и воеводств ПНР (1956—1975 гг.) 10

К СТОЛЕТИЮ АПРЕЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ В БОЛГАРИИ

- В. П. Чорний.* Повстанческое движение в Тырновском революционном округе в апреле—мае 1876 года 19
- Ю. Е. Фомин.* Отношение украинской общественности к Апрельскому восстанию 1876 г. в Болгарии 32

СТАТЬИ

- С. Л. Каиров.* Политика Коммунистической партии Югославии в восстании 1941 года 41
- В. П. Чугаев.* В борьбе за создание единого Антифашистского фронта в Польше (К 40-летию антифашистского конгресса работников культуры во Львове) 48
- И. И. Белякевич.* Петроградская группа СДКПиЛ в дни июльского политического кризиса 1917 года 56
- П. П. Мананчикова.* О влиянии города Дубровника на поземельные отношения его сельской округи (XIII—XIV ст.) 67

СООБЩЕНИЯ

- В. А. Нерод.* Участие польских политэмигрантов в социалистическом строительстве в Украинской ССР (1929—1933 гг.) 75
- М. Н. Волянюк.* Связи партии «Пролетарнат» с рабочим движением на западноукраинских землях 81
- В. А. Смолий.* Польское общественно-политическое движение конца XVIII в. на Правобережной Украине 88

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ

- А. С. Бейлис.* Строительство социализма в Болгарии (1948—1965 гг.) 94

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

- Г. И. Чернякский, П. С. Сохань.* Документы из истории Болгарии и болгаро-советской дружбы в архивах Украины 103
- В. А. Пирко.* Ревизия 1711 г. на Засанье — источник изучения социально-экономических отношений в начале XVIII века 116

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>К. К. Трофимович.</i> История лужицких сербов	124
<i>В. Г. Чернуха.</i> Выдающийся деятель чешского Возрождения	127
<i>А. Е. Петрунников.</i> Становление нового типа отношений между СССР и Болгарией	129
<i>Л. А. Шаферова.</i> Новое исследование истории средневековой Сербии	132
Виктор Андреевич Жебокрицкий	135
Наши авторы	137

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

1. Редколегія збірника приймає статті, які мають рекомендацію відповідної кафедри (підписану завідуючим кафедрою і завірену) та дві об'єктивних і ґрунтовних рецензії (надрукованих на машинці) із зазначенням ученого ступеня рецензента.

2. Статті, написані на низькому науковому і ідейно-теоретичному рівні та недбало оформлені, редколегією не розглядаються.

3. Рукописи слід надсилати у двох примірниках у готовому до друку вигляді, добре літературно опрацьовані й підписані автором. До статті додається коротко резюме російською мовою. Основний текст, виноски повинні бути надруковані на непортативній машинці через два інтервали. Після підпису додаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, домашня адреса, телефон.

4. На сторінці повинно бути 28—30 рядків, у рядку не більше 60 знаків. Усі цитати у статті повинні бути ретельно вивірені за першоджерелами і підписані автором.

5. Статті, уже вміщені в інших збірниках чи журналах або надіслані туди для опублікування, редколегією не приймаються.

Нові вимоги до оформлення літератури і виносок

У зв'язку з тим, що у видавництві прийнята нова система оформлення посилань, статті прийматимуться з бібліографічним апаратом, побудованим за новими правилами.

1. Наприкінці статті подавати список літератури (заголовок — «Література») в алфавітному порядку. Твори класиків марксизму-ленінізму і партійні документи наводяться в першу чергу. Нумерація паскрізна.

2. При посиланні в тексті у квадратних дужках зазначати номер позиції в списку літератури, том та сторінку, наприклад:

а) для багатотомного видання [1, т. 5, с. 20];

б) для монографій, збірників та періодичних видань [5, с. 1];

в) для кількох видань [5, с. 13; 3, т. 4, с. 1].

Посторінкові примітки небібліографічного характеру друкувати внизу сторінки з позначкою*. Дублікати до них мають бути надруковані на окремому аркуші. Виправлення в тексті надрукованих статей робити лише олівцем.

Наводимо зразок оформлення літератури:

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрук К. Свастика на сутанах. К., Політвидав України, 1973.
2. Охріменко П. П. Василь Стефаник і білоруська література. — У кн.: Українське літературознавство, вип. 16. Вид-во Львів. ун-ту, 1974.
3. Погребенник Ф. Невідомі вірші Леся Мартовича. — «Жовтень», 1973, № 10.
4. «Правда», 1975, 1 январа.
5. Франко І. Твори в 20-ти т. К., Вид-во АН УРСР, 1956—1957.
6. Duplar J. E. Fragments of a Latin grammar from Egypt. — «Journal of Philology», 1940, № 61.
7. Krauss D. Garsia Lorca und die spanische Dichtung. — In: Krauss D. Studien und Aufsätze. Berlin, 1959.
8. Meyer P. E. Quaestiones grammaticae ad Scauri artem restituendam spectantes. Jenae, 1885.

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина государственный
университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

В ы п у с к 14

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Республиканский межведомственный
научный сборник

(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Львовском государственном
университете

Редактор Г. М. Бокоч
Технический редактор Т. М. Веселовський
Корректор С. Я. Михайленко

Здано до набору 19.04.1976 р. Підписано до
друку 18.10.1976 р. Формат паперу 60×90^{1/16}.
Папір друк. № 2. Друк. арк. 9. Обл.-вид.
арк. 10,16. Тираж 800. БГ 13672. Ціна 92 коп.
Зам. 3419.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища
школа» при Львівському державному універси-
теті. Львів, Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського об-
ласного управління в справах видавництва, полі-
графії та книжкової торгівлі. Львів, Стефа-
ника, 11.

92 коп.

